आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २५

श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

(तत्राऽऽद्यं खण्डत्रितयम्)

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० पणशीकरोपाह्व-
वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१४

खिस्ताब्दाः १८९३

मूल्यं सार्धरूपकत्रयम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्याः सटीकस्मृतसंहितायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम्, अन्तिमभागे किंचिदपूर्णं, मुंबापुरनिवासिनां वे० शा० रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येतेषाम् । पत्राणि २८२ । एकपत्रस्याः पङ्क्तयः १३ । एकपङ्क्तिस्थान्यक्षराणि ५२ । लेखनकालस्तु सार्धशतवत्सरात्पुरतोऽस्तीत्यनुमीयते ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किंचिदपूर्णं, मुंबापुरनिवासिनां वे० शा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३९९ । पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्तु सार्धशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किंचिदपूर्णं, वडलीग्रामनिवासिनां चिद्म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां वे० शा० रा० 'मार्तण्डदीक्षित' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३३२ । पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ४७ । लेखनकालस्तु पादोनशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णं, अष्टेग्रामनिवासिनां रा० रा० "गोविन्दराव लिमये" इत्येतेषाम् । पत्राणि ४२८ । पङ्क्तयः १० । अक्षराणि ६० । लेखनकालः शतवत्सरमितोऽस्तीत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णं, मेणवलीग्रामनिवासिनां रा० रा० 'रावसाहेब फडणीस' इत्येतेषाम् । पत्राणि ४७७ । पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ४८ । लेखनकालः शतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

पुण्यपत्तननिवासिभिः 'राजवाडे' इत्युपाह्वैः वे० शा० रा० 'कृष्णशास्त्री' इत्येतैरेकं पुस्तकं प्रदत्तं, तस्यापि मुद्रणकाले शोधनार्थमतीवोपयोगः संवृत्तः ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।
अविचारसहं वस्तु विषयीकुर्वते धियः ॥ १ ॥
श्रीमत्काशीविलासाख्यक्रियाशक्तीशसेविना ।
श्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥
वेदशास्त्रप्रतिष्ठात्रा श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।
तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥
क्रियते तत्तत्प्रकरणतात्पर्यप्रथनपूर्वकं विशदम् ।
विषमपदवाक्यविवरणं मन्दधियामनुग्रहाय भक्त्या च ॥ ४ ॥

इह हि भगवान्बादरायणो लोकानुग्रहैकरसिकतया परशिवस्वरूपाविष्करणप्रधानां संहितामारभमाणो महतः पुरुषार्थस्य प्रत्यूहप्राचुर्यान्निवृत्तये शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं परशिवस्य प्रणिधानप्रणामलक्षणं मङ्गलाचरणं स्वयं कृतं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादावुपनिबध्नाति । ऐश्वर्यमिति श्लोकद्वयेन । द्विविधं हि पारमेश्वरं रूपम् । निष्कलं सकलं चेति । तत्र निष्कलं शुद्धम् । सकलं शंभुलिङ्गमूर्तिरूपं स्वप्रकाशाखण्डसच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं स्वप्रतिपत्तिफलं तत्प्रणिधानं प्रथमार्धेन । निष्कलस्वरूपं बोधानन्दमयं प्रणिधेयत्वेनोक्तं शैवागमे—

" परैक्यप्रापकं ज्ञानं वक्ष्मि सम्यग्धिताय वः ।
चिदानन्दघनं पूर्णं प्रत्यग्ब्रह्मात्मना स्थितम् ॥

---

१ ग. शक्तिर्°। २ ङ. °चारास°। ३ घ. धिया । ४ ग. °णं सुधिया°। ५ ख. परमात्म°। ६ ग.

जगन्मूलमकर्तारं बोधानन्दमयं विभुम् ।
निष्कलं स्वप्रकाशं च संचिन्त्य परमं शिवम्" इति ॥

तत्रैव वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।
बुभुत्सायास्तथा ज्ञोऽस्मीत्यापातज्ञानवस्तुनः ॥
असत्यालम्बनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ।
साधकत्वेन चिद्रूपः सदा प्रेमास्पदत्वतः ॥
आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
सर्वसंबन्धवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥
जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ।
इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः" ॥

तदुक्तं मृगेन्द्रसंहितायां शिवं प्रकृत्य
जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोभावैककारणम् ।
भूतभौतिकभावानां नियमस्यैतदेव हि" इति ॥

ऐश्वरं* परमं तत्त्वमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
आधारं सर्वलोकानामनाधारमविक्रियम् ॥ १ ॥

तत्र ऐश्वरं रूपमपरमचलतनपायुपाधिविशिष्टम् । परमं निरस्तसमस्तोपाधिकं स्वप्रतिष्ठमखण्डं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं तत्त्वम् । त्रैकालिकबाधशून्यम् । मिथ्याभूतपरिकल्पितस्वरूपमायातत्कार्यसंस्पर्शविरहात् । ननु

* घ. संज्ञकपुस्तक एव इतःपूर्वमेकादशपद्यानि मङ्गलाचरणरूपेणोपलभ्यन्ते तेषां संग्रहश्च यथा—,
सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् । वन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥
यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी । तमहं शंकरं वन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च वीर्यवान् । तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥
यस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् । लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जन्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
यस्य लिङ्गार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थवित्तमः । अभवत्तं महेशानं प्रणमामि घृणानिधिम् ॥ ५ ॥
यस्य मायामयं सर्वं जगदीक्षणपूर्वकम् । तं वन्दे शिवमीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥
यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च । साक्षी सर्वान्तरः शंभुस्तं वन्दे साम्बमीश्वरम् ॥७॥
यं विदित्वा जनाः शान्ता वेदान्तश्रवणादिना । आनन्त्यात्मतया वन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥
हरभक्तो हिरण्याक्षः शिवपूजापरायणः । हान्ताक्षेशहरः (?) शिव ईशपूजापरायणः ॥ ९ ॥
ओंकारवलभी लुब्धो लोलुपो लोललोचनः । महाप्राज्ञो महाधीमान्महाबाहुर्महोदरः ॥ १० ॥
शशिमाङ्गलिकेदः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्चरः । भक्तजन्मभयापश्च भवो भयस्थापहः ॥ ११ ॥

१ क. °च साक्षिरूपतया वृत्तेः प्राग°। २ क. °स्मीत्यज्ञात°। ३ क. °पर सर्वज्ञत्वात्तु°।

मायाकार्येण कालेनावच्छेदादेव कथं तदसंस्पर्श इति तत्राऽऽह । आदीति । स्वप्रागभावावच्छिन्नो भूतकाल आदिः । स्वावच्छिन्नो वर्तमानकालो मध्यः । स्वप्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यत्कालोऽन्तः । एतत्त्रितयवर्जितम् । कलातत्त्वसहभावि हि कालतत्त्वम् । उक्तं हि । पुंसो भवत्कर्तृत्वार्थं मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति कालो नियतिश्च तथाभूतपरच्छास्वैमायायाः । तथा च कलातत्त्वसहभावी काल एव नास्ति । कुतो निष्कलपरमशिवस्य तत्कृतपरिच्छेदाशङ्केत्यभिप्रायः । इत्थं निष्कलप्रणिधानं कृतम् । सकलमपि द्विविधम् । समस्तजगदात्मकम् । समस्तजगन्नियन्तृ । समस्तजगदात्मकमुपादानत्वात् । जगन्नियन्तृलीलावताररूपेण च नमस्कारः कृतः । तत्र जगदात्मना प्रणाममाह द्वितीयार्धेन । आधारमिति । यथैव हि जगतां नियन्ता सत्त्वमायोपाधिवशात्तमउपाधिवशाज्जगदात्मकः । एवं रजोगुणोपाधिवशाज्जगदाधारोऽपि । उक्ते हि जगन्नियन्तृत्वजगदात्मकत्वे परमेश्वरस्य—"शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत्" इति ॥

"स्थितिसंयमकर्ता च जगतोऽस्य जगच्च सः" इति । श्रुतेश्च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति । तेन हि सोऽकामयतेति निमित्तत्वम् । बहु स्यामित्युपादानत्वम् । तथा पारमर्षं सूत्रमपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति । यथैव सर्वलोकानामयमाधार एवमस्यापि कश्चिदन्य आधार इति भ्रमं व्युदस्यति । अनाधारमिति । स्वातिरिक्ताधाररहितः । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वश्रुतेः । ननु जगत आधारश्चेदाधेयजगदात्मना धर्मेण उपादानापायवत्ताविकारित्वं तस्य स्यात् ॥

"उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्" इति न्यायादिति तत्राऽऽह—अविक्रियमिति । कल्पितत्वेन जगतो न स्वाश्रयविकारहेतुता । नहि मरुमरीचिकाजलैरूषरभूमिरार्द्रीक्रियत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तानन्दबोधाम्बुनिधिमद्भुतविक्रमम् ।
अम्बिकापतिमीशानमनीशं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥

इदानीं जगन्नियन्तृत्वे लीलावताररूपेण प्रणिधानमाह—अनन्तेति द्वितीयश्लोकेन । अवतारो हि ध्यानपूजाद्यर्थमपि शिवेन स्वीक्रियते । तदुक्तं सूतगीते ॥

---

१ क. ख. ग. घ. पुस्तकेषु स्वप्रध्वंसावच्छिन्नकालो भविष्यदन्तः । स्वावच्छिन्नो वर्तमानकालो मध्यः इति व्यस्तमुपलभ्यते । २ ग. स्वभावश्च । ३ घ. °दानं स्यात् । ४ क. °कः । एवं रजो° । ५ क. घ. श्रुती च । ६ क. अममुर° । ७ ग. °मानिशं । ८ क. नियन्तृली° ।

यतीनां भक्तियुक्तानां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।
ध्यानपूजानिमित्तं हि तनुं गृह्णाति मायया'' इति ।

अद्भुता विक्रमास्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिरम्बिकापतिस्तमिति च । विजयपरिणयनाद्यः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि प्राकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यात्संसार्येवासौ तत्राह । ईशानमनीशमिति । संसारिणो हि अनीशितृत्वात्पुरुषान्तरपरतन्त्रत्वाच्च स्वयमनीशा ईशवन्तश्च । शिवस्तु लीलयैव विजयपरिणयनादिव्यापारानाचरन्नपि रागद्वेषादिविरही सर्वजगदीशिता च । न पुरुषान्तरपरतन्त्र इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अत एषां लीलारूपतैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदस्तद्रहितयोरानन्दबोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तत्कृतपरिच्छेदविरहात् । पारमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानवदुत्पत्तिविनाशवत्त्वम् । वस्तुकृतपरिच्छेदविरहाच्च तयोरखण्डैकरसत्वम् । अतिशायिनो वस्त्वन्तरस्याभावेन निरतिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्कावकाश इत्यर्थः । यद्यप्यपां निधिरन्तवान्सातिशयश्च तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽनन्तवत्त्वसातिशयत्वविरहाभिमानात्तदभिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरस्याप्यनन्तत्वं निरतिशयत्वं प्रदर्शयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वरादभिन्ना एवेति कथं तदीयौ ज्ञानानन्दौ न तत्सदृशाविति । सत्यम् । तत्सदृशौ । अज्ञानेनावृतत्वात्तु तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

"अज्ञानेनावृतो रामः साक्षान्नारायणोऽपि च ।
स्वस्वरूपं तु नाज्ञासीत्'' इति ।

अतस्तिरोहितज्ञानत्वाल्लौकिकानां व्यापारा दुःखमया एव न लीलाः । अनावरणपरमानन्दज्ञानत्वेन तु परमेश्वरस्य विजयपरिणयनादिव्यापारा लीला एवेत्यभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तद्रूपतयावस्थानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं सुप्रभेदे—

"ध्यानपूजाविहीनं यन्निष्कलं तद्विधायकम् ।
तत्तस्मात्सकलं शम्भुं निष्कलं संप्रपूजयेत्'' इति ॥ २ ॥

सत्रावसाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।
नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणं विधाय ऋषिसूतसंवादात्मना पुराणमारभते । सत्रावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूताय प्रागेवोपदिष्टान्यष्टादशपुराणानि । अधुना तत्पुनर्मुनयः शृण्वन्ति सूतो व्याचष्टे । व्यासस्तु कुरुते मङ्गलाचरणमित्यसंगतमुच्यते । व्यासः सूताय पुराणानि प्रागुपदिश्यापि तान्येव संप्रति मुनिसूतसंवादात्मना निबध्नाति स्वयं क्रियमाणनिबन्धनादौ स्वयमेव मङ्गलमाचरतीति किमनुपपन्नम् । अथ सूताय स्वात्मन उपदेशरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूतसंवादात्मना निबन्धने किं प्रयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यायास्तत्वविद्यायाः प्रभावातिशयाविष्करणं प्रयोजनम् । तथाहि इत्थं प्रभावेयं विद्या यत्सूतः प्राक्प्रहीकनीयानपि व्यासात्पुराणमुखादेनामधिगम्य अग्रजानामपि मुनीनां स्वयं तत्त्वोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रावसाने विशुद्धहृदयाः प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति पदत्रयेण मुनीनां परविद्याचिताधिकारसंपत्तिनिरूपणम् । तथाहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपादितवेदानुवचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः प्रक्षीणसकलकलुषस्यात एव शुद्धबुद्धेर्जनितजिज्ञासस्य परशिवस्वरूपविद्यायामधिकारः । अत ईदृग्विधविद्याग्रहणाधिकारे कारणगुणगणा उचितत्वादाविष्कर्तव्याः । तत्र सत्रावसान इत्यनेन श्रौतमकल्कर्मानुष्ठानं विद्याप्रतिबन्धकसकलपापापनयनरूपविशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विधा हि सोमयागाः । एकाहाहीनसत्रायनात्मकाः । एकैकदिनसाध्या अग्निष्टोमादय एकाहाः । द्विरात्रादय एकादशरात्रावसाना अहीनाः । द्वादशाहस्तु सत्राहीनोभयात्मकः । त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरसाध्यान्ययनानि । अयनेष्वपि च सत्रप्रयोगो दृश्यते । गावो वा एतत्सत्रमासत विश्वसृजः समाः सत्रमासतेति तथा ॥

" नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत " इति ॥

तदिह नैमिषीयैः क्रियमाणस्यानेकसंख्यासंवत्सरसाध्यस्यायनत्वेपि सत्रपदप्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरेषामपि महतां वेदानुवचनानां दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपिहि चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषाकारणत्वमिष्यमाणवेदनकारणत्वं च श्रूयते । " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इति । तथा पाशुपतव्रतस्यापि परशिवसाक्षात्कारकारणत्वमथर्वशिरसि दृश्यते । अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्याङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति । उक्तस्य सत्रपदोपलक्षितस्य कर्मराशेर्बुद्धिशुद्धौ कारणभावमाह—विशुद्धहृदया इति । हृदयं

१ ख. °दिना । न° । २ क. ख. ग. घ. °बध्नातीति । ३ क. ग. घ. °हान्कर्ता° । ४ घ. °नत्व- यु° । ५ ख. °योगाः दृश्यन्ते ।

बुद्धिस्तस्य विशुद्धिर्नाम संचितदुरितापनयनेन तन्निबन्धनस्य दुःखस्य निरासः । नैमिषीया इति । ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठीभवति यत्र तन्नेमिषं नैमिषमेव नैमिषम् । तथा चोक्तं वायवीये ॥

" एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्यते नेमिर्नैमिषं तच्छुभावहम् ॥
इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां पतिम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत ॥
"तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम्" इति ।

नैमिषमेषां निवास इति नैमिषीयाः । तथा प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति । मनसः प्रसादो नाम रजस्तमोभ्यामनभिभवादावरणविक्षेपविरहेण तत्त्वप्रणिधाने ऐकाग्र्यम् । इन्द्रियाणां प्रसादो नाम प्रसन्नता मनःप्रातिकूल्यपरिहारेण प्रत्युत तदानुकूल्येनैव वर्तनम् । श्रूयते हि—

" यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययमनस्कः सदा शुचिः ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः" इति ॥

पतञ्जलिरप्याह" स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" इति । इत्थमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा विहितैर्व्रतदानादिभिः संचितदुरितनिरासद्वारा रजस्तमोभ्यामनभिभूतहृदयास्तत्त्वजिज्ञासवो विद्याग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । विद्योपदेशे तु सूतस्येदानीमधिकारितामाह—महात्मानमागतमिति । उभयं हि तत्रापेक्षितम् । अनुग्रहसामर्थ्यमनुग्रहशीलत्वं चेति । तत्र महात्मानमिति महादेवप्रसादादासादितपरशिवस्य साक्षात्कारनिबन्धनमनुग्रहसामर्थ्यमुक्तम् । आगतमिति विशिष्टाधिकारिलाभात्तदुद्धरणार्थमनाहूतस्यापि स्वयमेवाभिगमनात्परमकारुणिकत्वादनुग्रहशीलत्वमुक्तम् । यथा जनकं प्रति याज्ञवल्क्यस्येति ॥ २ ॥

---

१ घ. °न्धस्य । २ ख. °यपरिहारेण । ३ क. घ. मनःप्रतिकूल्यपरि । ग. ङ. मनः प्रति प्रातिकूल्य° । ४ क. ख. घ. °निभवाद्भूत° । ५ क. घ. महत्तमःप्रकर्षादासादितपरशिवसा° ।

दृष्ट्वा यथार्हं संपूज्य प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।
पप्रच्छुः संहितां पुण्यां सूतं पौराणिकं मुदा ॥ ४ ॥

अथ विद्याग्रहणाधिकारसंपन्ना मुनय उपदेशोचितगुरुलाभनिबन्धनया प्रीत्या तं परिपूज्य स्वजिज्ञासामाविष्कृतवन्त इत्याह— पप्रच्छुरिति । उक्तं हि

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः सूतः सर्वार्थदायिनम् ।
महादेवं महात्मानं ध्यात्वा व्यासं च भक्तितः ॥ ५ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टो मुनीनां पुराणसंहिताश्रवणे मुख्याधिकारसिद्धये परशिवप्रणिधानपुरःसरां शिष्यावलोकनरूपां चाक्षुषीं दीक्षामकार्षीदित्याह—एवं-पृष्ट इत्यादि । उक्ता ह्यागमेषु चाक्षुषी दीक्षा—

"चक्षुरुन्मील्य यत्तत्त्वं ध्यात्वा शिष्यं समीक्षते ।
पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेयं चाक्षुषी मता" इति ॥
"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतेः परशिवप्रणिधानवद्गुरुप्रणिधानमपि विधेयमित्याह—व्यासं चेति ॥ ५ ॥

समाहितमना भूत्वा विलोक्य मुनिसत्तमान् ।
वक्तुमारभते सूतः संहितां श्रुतिसंमिताम् ॥ ६ ॥

संहितां श्रुतिसंमिताम् । सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मिकामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

ब्राह्मं पुराणं प्रथमं द्वितीयं पाद्ममुच्यते ।
तृतीयं वैष्णवं प्रोक्तं चतुर्थं शैवमुच्यते ॥ ७ ॥

विवक्षितायां अस्याः संहितायां व्यासमुखादागतत्वेन प्रामाण्यं स्थापयितुं नानामुनिप्रगीतसकलोपपुराणमूलभूतानामष्टादशानां पुराणानां वेदशास्त्रविभागस्य च प्रणयनेन व्यासस्य सर्वज्ञत्वमत एव तस्य माहेश्वरावतारत्वं च प्रतिपादयितुमष्टादशपुराणान्यनुक्रामति—ब्राह्ममित्यादि ॥ ब्रह्मसंबन्धि ब्राह्मम् । 'तस्ये-

---

१ ङ. °नतया । २ घ. °सं शि° । ३ घ. °त्वा तत्त्वं स° । ४ क. संमताम् । ५ ङ. °पर्णात° । ६ क. ख. घ. °स्य सार्व° । ७ ङ. स्य मह° ।

दम्' इत्यणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य अभिति प्रकृतिभावेन निरासेऽपि 'आत्माऽजातौ' इति निपातनाट्टिलोपः ॥ ७ ॥

ततो भागवतं प्रोक्तं भविष्याख्यं ततः परम् ।
सप्तमं नारदीयं च मार्कण्डेयं तथाऽष्टमम् ॥ ८ ॥
आग्नेयं नवमं पश्चाद्ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
ततो लैङ्गं वराहं च ततः स्कान्दमनुत्तमम् ॥ ९ ॥
वामनाख्यं ततः कौर्मं मात्स्यं तत्परमुच्यते ।
गरुडाख्यं ततः प्रोक्तं ब्रह्माण्डं तत्परं विदुः ॥ १० ॥
ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं पुराणं मुनिपुङ्गवाः ।
अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षमिति सङ्ख्याभिधानं प्रक्षेपाविप्लवपरिहाराय ॥ ११ ॥

कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः ।
अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् ॥ १२ ॥

कामिककारणादीनामागमसंहितानां शिवेनैव प्रणयनात्प्रामाण्यं यथा विश्वस्य एवं नारायणावतारेण व्यासेन प्रणयनात्पुराणेष्वप्यसांर्वाविशिष्ट इत्याह— अष्टादशपुराणानामिति । नानामुनिप्रणीतानामुपपुराणानामप्येतन्मूलत्वादेतेषां प्रणेतुर्व्यासस्य सार्वज्ञ्यं किं वक्तव्यमित्याह—अष्टादशपुराणानि श्रुत्वेति ॥१२॥

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु ।
आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ॥ १३ ॥
द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ।
चतुर्थं शिवधर्माख्यं दौर्वासं पञ्चमं विदुः ॥ १४ ॥
षष्ठं तु नारदीयाख्यं कापिलं सप्तमं विदुः ।
अष्टमं मानवं प्रोक्तं ततश्चौशनसेरितम् ॥ १५ ॥
ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ।
ततः कालीपुराणाख्यं विशिष्टं मुनिपुङ्गवाः ॥ १६ ॥

१ क. वतमुच्यते । २ ङ. विकल्पपारि° । ३ ङ. °ष्येन प्र° । ४ ख. °वर्तासिष्ट । ५ ख. ग. वामनं ।

ततो वासिष्ठलैङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ।
ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महाद्भुतम् ॥ १७ ॥
पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ।
भार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ॥ १८ ॥

उपपुराणान्यष्टादशानुक्रामति—आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तमित्यादिना ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लक्षं तु ग्रन्थसंख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् ।
स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसंमितम् ॥ १९ ॥
षड्विधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ॥ २० ॥

अथेदानीं विवक्षितां सूतसंहितामवतारयितुमनुक्रान्तानां पुराणानां मध्ये त्रयोदशस्य स्कान्दपुराणस्य संहितापदविभागमाह—स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामीति ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीया शांकरी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ।
तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्या संहिता मता ॥२१॥
ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।
आद्या तु संहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका ॥२२॥
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।
तुरीया संहिता पञ्चसहस्रेणाभिनिर्मिता ॥ २३ ॥
ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता ।
अन्या सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ॥२४॥

सौराऽन्येति । सूरसंबन्धि सौरम् । तदस्यामस्तीति सौरा 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यजन्तं मत्वर्थीयान्ताट्टाप् । सूरस्येयं संहितेति व्युत्पत्तौ 'तस्येदम्' इत्यणन्तान्ङीपा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

१ ग. ङ. °स्रेणोपलक्षिता ।

द्वितीयां संहितां वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः पूजितामतिशोभनाम् ॥ २५ ॥

इत्थं विभागमभिधाय विवक्षितां संहितां सूतः प्रतिजानीते ॥ द्वितीयां संहितां वक्ष्य इति ॥ २५ ॥

चतुर्धा खण्डिता साऽपि पवित्रा वेदसंमिता ।
शिवमाहात्म्यखण्डाख्यः प्रथमः परिकीर्तितः ॥२६॥

यद्यपि खण्डान्तरेष्वपि शिवमाहात्म्यमुच्यते तथाऽपि प्रथमस्य तत्प्राधान्यात्तेन व्यपदेशः ॥ २६ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।
तृतीयो मुक्तिखण्डाख्यश्चतुर्थो यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगाख्य इति । ज्ञानस्य योगा उपाया यमनियमादयो ज्ञानयोगा आख्यायन्तेऽस्मिन्नित्याख्यः । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । ज्ञानयोगानामाख्य इति संबन्धसामान्यषष्ठ्याः समासस्य तु प्रकृते संबन्धविशेषे कर्मत्वे पर्यवसानात्पर्यवस्यति । नच कर्मणि षष्ठ्यैव समासः स किं न स्यादिति वक्तव्यम् । 'कर्मण्यण्' इत्यनेन परेण बाधापातादिति । यज्ञवैभवखण्डे तु यज्ञायज्ञविशेषा वक्ष्यन्ते ते सर्वे ज्ञानात्मका एव यज्ञाः । इह तु तदुपाया यमनियमादय इत्यसंकरः । यज्ञवैभव इति । यज्ञानां वैभवः प्रभावोऽस्मिन्निति यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

आद्यः सप्तशतं प्रोक्तो ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ।
द्वितीयो ग्रन्थतः सप्तशतं त्रिंशत्ततोऽधिकम् ॥ २८ ॥
ततोऽधिकं च सप्तैव मुनयः परिकीर्तितः ।
तृतीयः षट्शतं विप्राः सप्तत्रिंशद्विवर्जितः ॥ २९ ॥

आद्यः सप्तशतमिति । सप्तानां शतानां समाहारः सप्तशतमिति समाहारे द्विगुः । अकारान्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीलिङ्गत्वं 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः' इत्यनेन निषिध्यते । नन्वेकोऽयं खण्डः कथं सप्तशतसमाहारात्मकः । अत उक्तं ग्रन्थत इति । ग्रन्थद्वारा स्वावयवभूतानां ग्रन्थानां सप्तशतसमाहारात्मकत्वात्तदभेदेन स्वयमपि सप्तशतमित्यर्थः । ततोऽधिकमिति । अधिकं च किंचिदस्तीति

सामान्येनोपक्रम्य किंपरत्वदिति जिज्ञासायां विशदयति 'शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः' इतिवत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः सहस्राणां चतुष्टयम् ।
उपर्यधोभागभेदाद्विधाभूतः स उच्यते ॥ ३० ॥

चतुर्थ इति । चतुर्थखण्ड उपरिभागोऽधोभाग इति भेदेन द्विप्रकारः ॥ ३० ॥

आद्यस्त्रयोदशाध्यायो द्वितीयो विंशतिस्तथा ।
तृतीयो नव विप्रेन्द्राश्चतुर्थस्तु तथैव च ॥ ३१ ॥

प्रकृतसंहितागतखण्डचतुष्टयस्याध्यायविभागमाह—आद्यस्त्रयोदशाध्याय इति । आद्यः खण्डोऽध्यायैस्त्रयोदश ग्रन्थतः सप्तशतमितिवत् । ननु त्रयोदशभिरध्यायैरिति 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्युक्तत्वात् । इह च द्विगुसमासनिमित्तानां संज्ञादीनामभावात् । आद्यस्त्रयोदशाध्याय इति तु पाठः श्रेयान् । तत्र हि त्रयोदशेति पृथक्पदम् ॥ ३१ ॥

सप्तषष्टिः समस्तानां वेदानामर्थ आस्तिकाः ॥
अस्यामेव स्थितः साक्षात्संहितायां न संशयः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रथमे खण्डे प्रथमेऽध्याये ग्रन्थावतारः । द्वितीये पाशुपतव्रतम् । तृतीये नन्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनम् । चतुर्थे ईश्वरपूजाविधानं देवपूजाफलं च । पञ्चमे शक्तिपूजाविधिः । षष्ठे शिवभक्तपूजा । सप्तमे मुक्तिसाधनम् । अष्टमे कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनम् । नवमे पृथिव्युद्धरणम् । दशमे ब्रह्मणा सृष्टिकथनम् । एकादशे हिरण्यगर्भादिविशेषसृष्टिः । द्वादशे जातिनिर्णयः । त्रयोदशे तीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ द्वितीयखण्डे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमेऽध्याये ज्ञानयोगसंप्रदायपरंपरा । द्वितीय आत्मना सृष्टिः । तृतीये ब्रह्मचर्याश्रमविधिः । चतुर्थे गृहस्थाश्रमविधिः । पञ्चमे वानप्रस्थाश्रमविधिः । षष्ठे संन्यासविधिः । सप्तमे प्रायश्चित्तम् । अष्टमे दानधर्मफलम् । नवमे पापकर्मफलम् । दशमे पिण्डोत्पत्तिः । एकादशे नाडीचक्रम् । द्वादशे नाडीशुद्धिः । त्रयोदशेऽष्टाङ्गयोगे यमविधिः । चतुर्दशे नियमविधिः । पञ्चदश आसनविधानम् । षोडशे प्राणायामविधिः । सप्तदशे प्रत्याहारविधानम् । अष्टादशे धारणाविधिः । एकोनविंशे ध्यानविधिः । विंशे समाधिः ॥ ॥ तृतीये मुक्तिखण्डे नवाध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्नः । द्वितीये

१ ख. °पूजाप्रतिपादनं ।

मुक्तिभेदकथनम् । तृतीये मुक्त्युपायकथनम् । चतुर्थे मोचककथनम् । पञ्चमे मोचकप्रदकथनम् । षष्ठे ज्ञानोत्पत्तिकथनम् । सप्तमे गुरूपसदनशुश्रूषणमहिमा । अष्टमे व्याघ्रपुरे देवानामुपदेशः । नवम ईश्वरनृत्यदर्शनम् ॥ ॥ चतुर्थखण्डे सप्तषष्टिरध्यायाः । तत्र पूर्वभागे सप्तचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्ववेदार्थप्रश्नः । द्वितीये परापरवेदार्थविचारः । तृतीये कर्मयज्ञवैभवम् । चतुर्थे वाचिकयज्ञः । पञ्चमे प्रणवविचारः । षष्ठे गायत्रीप्रपञ्चः । सप्तम आत्ममन्त्रः । अष्टमे पञ्चाक्षरविचारः । नवमे ध्यानयज्ञः । दशमे ज्ञानयज्ञः । एकादशादिपञ्चस्वध्यायेषु ज्ञानयज्ञविशेषाः । षोडशे ज्ञानोत्पत्तिकारणम् । सप्तदशे वैराग्यविचारः । अष्टादशेऽनित्यवस्तुविचारः । एकोनविंशे नित्यवस्तुविचारः । विंशे विशिष्टधर्मविचारः । एकविंशे मुक्तिसाधनविचारः । द्वाविंशे मार्गप्रामाण्यम् । त्रयोविंशे शंकरप्रसादः । चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रसादवैभवम् । षड्विंशे शिवभक्तिविचारः । सप्तविंशे परपदस्वरूपविचारः । अष्टाविंशे शिवलिङ्गस्वरूपकथनम् । एकोनत्रिंशे शिवस्थानविचारः । त्रिंशे भस्मधारणवैभवम् । एकत्रिंशे शिवप्रीतिकरं जीवब्रह्मैक्यज्ञानम् । द्वात्रिंशे भक्त्यभावकारणम् । त्रयस्त्रिंशे परतत्त्वनामविचारः । चतुस्त्रिंशे महादेवप्रसादकारणम् । पञ्चत्रिंशे संप्रदायपरंपराविचारः । षट्त्रिंशे सद्योमुक्तिकरक्षेत्रमहिमा । सप्तत्रिंशे मुक्त्युपायविचारः । अष्टात्रिंशे मुक्तिसाधनविचारः । एकोनचत्वारिंशे वेदानामविरोधः । चत्वारिंशे सर्वसिद्धिकरैधर्मविचारः । एकचत्वारिंशे पातकविचारः । द्विचत्वारिंशे प्रायश्चित्तविचारः । त्रिचत्वारिंशे पापशुद्ध्युपायाः । चतुश्चत्वारिंशे द्रव्यशुद्धिविचारः । पञ्चचत्वारिंशेऽभक्ष्यनिवृत्तिः । षट्चत्वारिंशे मृत्युसूचकम् । सप्तचत्वारिंशेऽवशिष्टपापस्वरूपकथनम् ॥ ॥ चतुर्थखण्डस्योत्तरभागे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे ब्रह्मगीतिः । द्वितीये वेदार्थविचारः । तृतीये साक्षिशिवस्वरूपकथनम् । चतुर्थे साक्ष्यस्तित्वकथनम् । पञ्चम आदेशकथनम् । षष्ठे दहरोपासनम् । सप्तमे वस्तुस्वरूपविचारः । अष्टमे तत्त्ववेदनविधिः । नवम आनन्दस्वरूपकथनम् । दशम आत्मनो ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनम् । एकादशे ब्रह्मणः सर्वशरीरस्थितिः । द्वादशे शिवस्याहंप्रत्ययाश्रयत्वम् । त्रयोदशे सूतगीतिः । चतुर्दश आत्मना सृष्टिः । पञ्चदशे सामान्यसृष्टिः । षोडशे विशेषसृष्टिः । सप्तदश आत्मस्वरूपकथनम् । अष्टादशे सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः । एकोनविंशे रहस्यविचारः । विंशे सर्ववेदान्तसंग्रहः । इति सामान्येनाध्यायार्थाः कथिताः ।

---

१ घ. °यि° । २ ख. ग. °रकर्मवि° । ३ ग. घ. पाप: । च° । ४ घ° °द्रव्यशुद्ध्युपायः । ५ ग. ङ. °गीता । द्वि° । ६ क. ख. ब्रह्मत्व प्र° । ७ ग. ङ. °गीता । च° । ८ घ. °शास्त्रसं° ।

सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मकत्वादस्यां संहितायामवश्यमादरो विधेय इत्याह सम-स्तानामिति श्लोकशेषेण ॥ ३२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ३३ ॥

नानाविधोपाख्यानप्रतिपादनपर्यवसिते पुराणे कः प्रसङ्गो वेदार्थस्य तत्राऽऽ-ह—सर्गश्चेत्येकेन। ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणत्वेन सृष्टिस्थितिप्रलया एव वेदे प्रधानं प्रमेयम्। "आत्मैवेदमग्र आसीत्" "स ऐक्षत" इति महासर्गः। "नेह नानाऽ-स्ति" इति महाप्रलयः। अन्यत्सर्वं स्थित्यवस्थाविलासः। इत्थमेवं पुराणेऽपि वंशमन्वन्तरवंशानुचरितानि स्थित्यवस्थात एवेति ॥ ३३ ॥

यश्चतुर्वेदविद्विप्रः पुराणं वेत्ति नार्थतः ।
तं दृष्ट्वा भयमाप्नोति वेदो मां प्रतरिष्यति ॥ ३४ ॥

वेदार्थ एव चेत्पुराणे स वेदेनैव सिद्धः किं पुराणेनेति तत्राऽऽह। यश्चतुर्वेदवि-द्विप्र इति। तत्र स्थितस्याप्यर्थस्य तावतैव दुरधिगमत्वात्तदुपबृंहणाय पुराण-मित्यर्थः। अनुपबृंहणे बाधमाह—तं दृष्ट्वेति। विप्लवस्य दुष्परिहरत्वं दर्शयितुं वेदे भयारोपः। प्रतरिष्यति विप्लावयिष्यतीति बिभेति। अतस्तं समुपबृंहयेदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
वेदाः प्रमाणं प्रथमं स्वत एव ततः परम् ॥ ३५ ॥

सर्वथा पुराणादिकमपेक्षितं चेत्तेनैव पर्याप्तम्। किं वेदैः। न। वेदानां स्वतः प्रामाण्यात्तन्मूलतयैव पुराणादेः स्वरूपलाभादित्याह—वेदाः प्रमाणं प्रथम-मिति ॥ ३५ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतं मुनिपुङ्गवाः ।
अन्यान्यपि मुनिश्रेष्ठाः शास्त्राणि सुबहूनि च ॥३६॥

अन्यान्यपि। आर्षस्मृतिपुराणमूलानि। तदर्थं संग्रहशास्त्राणीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं नान्यवर्त्मना ।
एक एव द्विजा वेदो वेदार्थश्चैक एव तु ॥ ३७ ॥

वेदाविरोधेन। 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति हि जैमिनीयं

---

१ ङ. °कविशेषेण। २ ख. ग. घ. °वस्थ एवेति।

क्षमम् । मूलभूतवेदानुमानेन स्मृत्यादेः प्रामाण्यं तद्विरोधे त्वनुमानमेव नोदेतीति मूलाभावादुपेक्षणीयम् । अथवा यावन्मूलोपलम्भं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृत्याद्यर्थो नानुष्ठेय इति सूत्रार्थः । वेदाविरोधेन चेत्प्रामाण्यं तर्हि ऋग्वेदेऽनुदितहोमं निन्दित्वोदितहोमो विधीयते

"प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्" इति ॥

यजुर्वेदे तूदितहोमनिन्दयाऽनुदितहोमो विधीयते "यथाऽतिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाऽऽहार्यं हरन्ति तादृक्तद्यदुदिते जुहोति" इति । अतः परस्परविरोधाद्वेदद्वयमप्रमाणं स्यादित्यत्राह । एक एव द्विजा वेद इति । सर्वोऽप्ययमेक एव वेदस्तत्कुतः परस्परविरोधः । नचैवं स्ववचनव्याघातः । षोडशिग्रहणाग्रहणवचनवद्विकल्पाभिप्रायत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथाऽपि मुनिशार्दूलाः शाखाभेदेन भेदितः ।
अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमाः ॥३८॥

कथं तर्हि भेदव्यवहारः—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः" इतिस्मृतिः ।

"वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः" इति च श्रुतिरित्यत आह । तथाऽपीति । एकस्याप्यपरिमितस्य वेदस्य केनचिदप्येकेन रूपेणाध्येतुं तदर्थस्य चानुष्ठातुमशक्यत्वादेकं वेदमृग्यजुःसामाथर्वभेदेन चतुर्धा विभज्य तत्रैकैकः पुनरैतरेयादिशाखाभेदेन भेदित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनन्तो वेदवेद्यस्य शंकरस्य शिवस्य तु ।
मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देववैभवम् ॥ ३९ ॥

ननु वेदशाखा एव वेदसङ्ख्याताः कथं तर्हि "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । "अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः" इत्यथर्वशिरसि वचनमित्यत आह । वेदवेद्यस्येति । मायया न स्वरूपेणेति । परमार्थतो ह्यद्वितीयो रुद्र इत्युक्तम् । अतस्तेनैव लीलया निर्मितस्य मायामयस्य न वास्तवेन तदद्वैतेन विरोध इत्यर्थः । नन्वेतादृशी लीला क्वचिदपि लोके न दृष्टचरीत्यत आह । द्विजा

---

१ ख. तादृगेव तद्य ।

हा देववैभवमिति। "अह हेत्यद्भुते खेदे" इत्यभिधानम्। अन्यथाऽद्दष्टत्वमद्भु-तस्यालंकारो न दूषणमित्यर्थः॥ ३९॥

ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः।
दत्तवानखिलान्वेदानात्मन्येव स्थितानिमान्॥ ४०॥

नन्वपौरुषेया वेदाः 'वाचा विरूपनित्यया' 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' इति श्रुतिस्मृती इति ते कथं निर्मिताः कश्चैता एतावतीर्ग्रहीष्यति यस्य कृते निर्मिमीरन्नित्यत आह—ब्रह्माणं मुनयः पूर्वमिति। स्वयमेव लीलया सकलवेदग्रहणसमर्थं ब्रह्माणं निर्माय स्वात्मनि नित्यमवस्थिता एव वेदास्तस्मै दत्ता इत्यर्थः। न च नित्यसिद्धवेदसमर्पणे शिवस्योपाध्यायतुल्यता। उपाध्यायो हि स्वयमन्यतो लब्ध्वा शिष्यानध्यापयति। शिवस्तु नैवमन्यतोऽधीते स्वात्मनि नित्यमवस्थितानामेव तेषां ब्रह्मद्वारा संप्रदायं प्रवर्तयति। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति स्थितानामेव वेदानां प्रापणश्रुतेः॥ ४०॥

ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता शिवस्य परमात्मनः।
प्रसादादेव रुद्रस्य स्मृतीः सस्मार सुव्रताः॥ ४१॥

स्मृतिपुराणादीनामपि तर्हि शिवेनैव प्रापणं चेद्वेदसाम्यं न चेदप्रामाण्यं तत्राऽऽह—ब्रह्मा सर्वजगत्कर्तेति। वेदे हि द्वौ भागौ कर्मभागो ज्ञानभागश्चेति। आद्यस्यार्थः स्मृतिमुखेन ब्रह्मणा शिवाज्ञयैव व्याख्यातः। द्वितीयस्य तु विष्णुना व्यासरूपेणावतीर्य पुराणमुखेनेति स्मृतिपुराणानां वेदमूलता न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। यद्यपि स्मृतिष्वपि विद्यानिरूपणमस्ति तथाऽपि तत्प्रासङ्गिकं द्रव्यशुद्धिप्रसङ्गेन हि कथितम्—

"क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता" इति।

चतुर्थाश्रमधर्मप्रसङ्गेन चौपनिषदतत्त्वनिरूपणं कृतमिति। पुराणानां तु विद्याप्राधान्यं प्रासङ्गिकं कर्मनिरूपणम्। पुराणेषु हि जगदुत्पत्तिस्थितिलय-कारणत्वं शिवस्याभिप्रेत्योत्पत्तिकारणत्वं सर्गेणोक्तम्। लयकारणत्वं च प्रति-सर्गेण। स्थितिकारणत्वं च वंशमन्वन्तरवंशानुचरितनिरूपणेन। तत्प्रसङ्गादा-श्रमधर्मा आगता इति। अत एव धर्मविषये स्मृतिपुराणविप्रतिपत्तौ स्मृतीनां प्राबल्यं तत्र तासां तात्पर्यत इति तत्त्वज्ञानविषये पुराणप्राबल्यमिति विवेकः॥ ४१॥

---

१ घ. निर्मायेरन्।

विष्णुर्विश्वजगन्नाथो विश्वेशस्य शिवस्य तु ।
आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्मम ॥ ४२ ॥

व्यासेन पुराणानां प्रणयनं प्रागुक्तं तस्य तु विष्णोरवतारत्वमिदानीमाह । विष्णुर्विश्वजगन्नाथ इति ॥ ४२ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।
संक्षिप्य सकलान्वेदांश्चतुर्धा कृतवान्द्विजाः ॥ ४३ ॥

न केवलं वेदोपबृंहणाय पुराणप्रणयनम् । महतो वेदस्याल्पबुद्धिभिर्दुरवगाहत्वात्तच्छाखाविभागं कृत्वा संप्रदायप्रवर्तनमपि तेनैव कृतमित्याह—स पुनर्देवस्येति ॥ ४३ ॥

ऋग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो यजुर्वेदस्ततः परः ।
तृतीयः सामवेदाख्यश्चतुर्थोऽथर्व उच्यते ॥ ४४ ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽमुना ।
यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥ ४५ ॥

अथर्वशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । 'अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इति प्रयोगात्तेन लोके प्राचुर्येण प्रोक्तत्वाद्वेदोऽप्यथर्वः । प्रोक्तार्थे वाऽणि कृते 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिप्रकृतिभावयोरभावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

नवधा भेदितोऽथर्ववेदः साम सहस्रधा ।
व्यस्तवेदतया व्यास इति लोके श्रुतो मुनिः ॥ ४६ ॥

गीतिविशेषः साम । गीतिषु सामाख्येति हि जैमिनिः । तदाश्रयमन्त्रयोगाद्वेदोऽपि साम । उक्ते वेदविभागे व्यासनामनिर्वचनमेव प्रमाणमाह । व्यस्तवेदतयेति । वेदान्विभज्याऽऽसमन्ताच्छिष्येभ्यो व्यस्यतीति व्यासः । व्याङावुपसर्गौ पचाद्यच् । व्यस्ता वेदाः शिवेनैव कर्त्रा महर्षिरूपेण निजेनैवावतारान्तरेण करणेनेति करणे वा घञ् ॥ ४६ ॥

---

१ ख. °ष्णोरेवावतार°। २ ङ. पुराणानां प्रण°। ३ ख. थर्वो वेदः । घ. ङ. °तोऽथर्वा वेदः ४ क. ख. ग. °ष्येभ्यस्ती°।

अयं साक्षान्महायोगी व्यासः सर्वज्ञ ईश्वरः ।
महाभारतमाश्चर्यं निर्ममे भगवान्मुनिः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वं द्रढयितुं साकल्येन चतुर्विधपुरुषार्थप्रकाशकस्य महाभारतस्य तेनै-
व प्रणयनमाह । अयं साक्षान्महायोगीति । उक्तं हि ।

"धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्" ॥

इदमेव हि महाभारतप्रणयनं स साक्षाद्विष्णोरवतार इत्यत्र गमकम् । यदाहुः—

"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्" इति ॥४७॥

तस्य शिष्या महाभागाश्चत्वारो मुनिसत्तमाः ।
अभवन्स मुनिस्तेभ्यः पैलादिभ्योऽददाच्छ्रुतीः ॥४८॥

तेभ्योऽधीता श्रुतिः सर्वैः साध्वी विप्राः सनातनी ।
तया वर्णाश्रमाचारः प्रवृत्तो वेदवित्तमाः ॥ ४९ ॥

पुराणानां प्रवक्तारं स मुनिर्मां न्ययोजयत् ।
तस्मादेव मुनिश्रेष्ठाः पुराणं प्रवदाम्यहम् ॥ ५० ॥

पैलादिभ्यः पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यश्चतुरो वेदान्दत्वा ते यथा तत्प्र-
वर्तने नियुक्ताः । एवं पुराणानि मह्यं दत्वाऽहं नियुक्त इति तदाज्ञयैवेयं मया
व्याक्रियत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धया परया युक्ताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ।
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयाः सनातनाः ॥ ५१ ॥

शृणुध्वमिति व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् ॥ ५१ ॥

प्रणम्य सूतमव्यग्रं पूजयामासुरादरात् ।
सोऽपि सर्वजगद्धेतुं शंकरं परमेश्वरम् ॥ ५२ ॥

अम्बिकापतिमीशानमनन्तानन्दचिद्घनम् ।
ध्यात्वा तु सुचिरं कालं भक्त्या परवशोऽभवत् ॥५३॥

---

१ क. ग. घ. सार्वज्यं द्र° । २ ङ. °तदर्थतेन प्र° । ३ ख. कस्त्वन्यः ।

प्रणम्येति । पूर्वं दृष्ट्वा यथार्हमिति दर्शननिबन्धना पूजा । इह तु श्रवणारम्भनिबन्धने प्रणामपूजे मुनीनाम् । इत्यमेवं पृष्टो मुनिश्रेष्ठैरित्यत्र सूतेन शिवस्य प्रणिधानं चाक्षुषदीक्षार्थम् । इह तु प्रणिधानं पुराणारम्भायेति । सर्वजगद्धेतुमिति जगतामुपादानरूपेण । शंकरं परमेश्वरमिति निमित्तरूपेण । अम्बिकापतिमिति लीलावताररूपेणानन्तानन्दचिद्घनमिति निष्कलरूपेण प्रणिधानमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमः सोमाय रुद्राय शंकराय महात्मने ।
ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां ध्यानगम्याय शूलिने ॥ ५४ ॥

भक्तिपारवश्यादेव तन्मुखादप्रयत्नेनेयमुद्गता स्तुतिः । नमः सोमायेति । सोमश्चन्द्रः शिवस्य सप्तमी मूर्तिः । इदं च पृथिव्यादिमूर्त्यन्तरसप्तकस्याप्युपलक्षणम् । उमया वा सहितः सोमः । रुदमनिष्टं संसारं द्रावयतीति रुद्रः । उक्तं च वायवीयसंहितायाम्—

"रुदुःखं दुःखहेतुं च विद्रावयति नः प्रभुः ।
रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्" इति ॥

न केवलमनिष्टनिवृत्ताविष्टप्राप्तावपि स एव कारणमित्याह—शंकरायेति । भक्तिव्यतिरिक्तैरुपायसहस्रैरप्यगम्यत्वकथनाय तस्य निरतिशयं प्रभावमाह—महात्मन इति । तदुपपादनाय भक्तिविरहे प्रबलानामपि प्रयत्नास्तत्र कुण्ठिता इत्याह—ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणामिति । उक्तं हि तलवकारोपनिषदि "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये" इत्यारभ्य परशिवानुग्रहेणैव प्राप्तविजया इन्द्रादयः स्वमाहात्म्यनिबन्धनमेव तं विजयं मेनिरे । शिवश्च तेषां विनाशहेतुं मदमपनेतुं दूरे दिव्येन ज्योतिर्मयेन रूपेणाऽऽविरासीत्किमिदं लोकोत्तरं रूपमिति विमृशन्तोऽपि ते तं नाज्ञासिषुः । तदाह तन्न व्यजानत किमेतद्यक्षमिति यक्षं यजनीयं पूजार्हमिति ततस्तज्जिज्ञासया गतयोरग्निवाय्वोः प्रतिहतयोः स्वयं गतायेन्द्राय देवो दर्शनमपि न प्रादात् । ततो व्यपगतमदाय निरतिशयभक्तियुक्ताय तत्रैव हैमवतीरूपेणावतीर्य व्याहार्षीत्परशिवोऽयं भवतां विनाशहेतुं मदमपनेतुमनुग्रहेणाऽऽविरासीदिति । तदिदमुक्तं ध्यानगम्यायेति ॥ ५४ ॥

भक्तिगम्याय भक्तानां विदुषामात्मरूपिणे ।
स्वानुभूतिप्रसिद्धाय नमस्ते सर्वसाक्षिणे ॥ ५५ ॥

---

१ क. ख. ग. °हेतुर्वो चि°। २ ख. °कारण इति । ३ क. यष्टव्य ।

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे ग्रन्थावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भक्तिगम्यायेति भक्तेः फलभूतं ज्ञानयोगमाह—विदुषामात्मरूपिण इति विदुषो निजस्वरूपज्ञानिनः स्वात्मानमेव प्रापयतीत्यर्थः। इत्थंभूतस्य शिवस्य स्वरूपमाह—स्वानुभूतिप्रसिद्धायेति। स्वयं स्वतन्त्र एव भासते न प्रकाशान्तरेण। स्वातिरिक्तस्य च सर्वस्य भाने स्वयमेव हेतुर्भवति। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इति च श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ग्रन्थावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

नैमिषीया ऊचुः—

सर्वं जगदिदं विद्वन्विभक्तं केन हेतुना।
उत्पन्नं केनचित्तस्मादनित्यं च ततः पशुः ॥ १ ॥

अथ पाशुपतव्रतपूर्वकं देवोपदेशादनुभवपर्यन्तं बोधो भवतीति वक्तुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्रास्ति किंचिज्जगतः कारणमिति सामान्यतो जानन्त इदं तदिति विशेषेणाजानन्तो मुनयस्तज्जिज्ञासया सूतं पप्रच्छुः—सर्वं जगदिदं विद्वन्निति। प्रश्नोपपत्तये सामान्यतो ज्ञानहेतुमाह—उत्पन्नं केनचिदिति। अनित्यत्वादेव जगदुत्पत्तिमदुत्पत्तिश्च न विना कारणेन। अतोऽस्ति किंचित्कारणमिति सामान्यतो ज्ञातमित्यर्थः। अधुना विशेषेण ज्ञाने कारणमाह। ततः पशोरिति ॥ १ ॥

१ क. ख. 'दं महान्वि'। २ ङ. जगदुत्पत्तिश्च। ३ घ. कारणत्वेन।

अज्ञत्वान्नैव हेतुः स्यान्न च प्रकृतिरेव च ।
अतः सर्वजगद्धेतुरन्य एव तपोधन ॥ २ ॥
तमस्माकं महाभाग ब्रूहि पुण्यवतां वर ।

अज्ञत्वादिति । जगत उपादानादिज्ञानमन्तरेण तत्कर्तृत्वासिद्धेर्जीवस्य परिच्छिन्नज्ञानत्वात्प्रकृतेश्च जडत्वेन तदभावान्न तत्कारणतोपपत्तिरित्यर्थः । मलमायाकर्मलक्षणपाशत्रयबद्धा जीवाः पशवः । तत्र मलपाशमात्रबद्धा विज्ञानकलाः । ते द्विविधाः । समाप्तकलुषा असमाप्तकलुषाश्च । आद्या विद्येशाः । द्वितीयाः सप्तकोटिमहामन्त्रात्मकाः । मलकर्मलक्षणपाशद्वयबद्धाः प्रलयकलाः । तेऽपि मलकर्मणोः परिपाकभावाभावाभ्यां द्विविधाः । येषां तत्परिपाको नास्ति ते कर्मवशान्नानायोनिषु जायन्ते । येषां तु मलकर्मपरिपाकोऽस्ति तेषु केषुचिदीश्वरानुग्रहाद्भुवनपतयो भवन्ति । पाशत्रयबद्धास्तु कलादियोगात्सकलाः । तत्राष्टादशाधिकशतसंख्याकाः शिवानुग्रहान्मन्त्रेश्वरा भवन्ति । तत्र शतरुद्राः शतमण्डलिनोऽष्टौ क्रोधादयोऽष्टौ श्रीकण्ठवीरेश्वरौ चेति । तद्व्यतिरिक्तानां मध्ये येषां मलत्रयपरिपाकस्तानाचार्यरूपेण शिव एव दीक्षयाऽनुगृह्णाति । अपरिपक्वमलास्तु मलपरिपाकार्थं भोगाय नानायोनिषु विनियुङ्क्ते । एते सर्वेऽपि पशवः सत्यपि ज्ञानोत्कर्षतरतमभावे सार्वज्ञ्याभावान्न जगतः कर्तारः । प्रकृतेस्तु जडत्वात्तद्दूरत एव कर्तृत्वम् । अतोऽन्येनैव केनचित्सर्वज्ञेन जगतः कर्त्रा भवितव्यम् ॥ २ ॥

सूत उवाच—

पुरा विष्ण्वादयो देवाः सर्वे संभूय कारणम् ॥३॥
विचार्य जगतो विप्राः संशयाविष्टचेतसः ।
अतीव सुखदं शुद्धं रौद्रं लोकं समागमन् ॥ ४ ॥

कोऽसाविति मुनीनां जिज्ञासा । अत्रोत्तरमथर्वशिरसि स्थितयाऽऽख्यायिकयैव सूत आह—पुरा विष्ण्वादयो देवा इति । अतीव सुखदं शुद्धमिति । तथा च श्रुतिः "देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्" इति । तदाहुः—

"यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ क. 'ज्ञानवत्त्वात् । २ ख. 'मेविधा' । ३ ख. 'न्मन्त्रेशा म' । ४ क. ख. ग. क्रोधाधादयो' ।

तेषां मध्ये महादेवः संसारद्रावको हरः ।
रुद्रः परमकारुण्यः स्वयमाविरभूद्द्विजाः ॥ ५ ॥
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा देवा विष्णुपुरोगमाः ।
प्रणिपत्य महादेवमपृच्छन्को भवानिति ॥ ६ ॥

परमकारुण्यः करुणैव कारुण्यम्। चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे इति ष्यञ्। तमाविर्भूतं रुद्रं देवाः को भवानित्यपृच्छन्। तदाह श्रुतिः "ते देवा रुद्रमपृच्छन्को भवानिति" इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद्भगवान्रुद्रः पशूनां पतिरीश्वरः ।
सर्वज्ञः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः सनातनः ॥ ७ ॥

पशूनां पतिः। उक्तलक्षणानां त्रिविधानां पशूनामनुग्रहेण पालनात्पतिः। उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—

"अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृक्शिवः।
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति" इति ।

पाशानां स्वव्यापारे सामर्थ्याधानात्पशूनां भोगापवर्गप्रदानाच्च तेषामीष्ट इतीश्वरः। यथाऽऽहुरागमिकाः—

"भुक्तिं मुक्तिमणूनां स्वव्यापारे समर्थनाधानम् ।
जडवर्गस्य विधत्ते सर्वानुग्राहकः शंभुः" इति ।

सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूत इति। आप्रलयमवस्थितानि तत्त्वानि प्रलयेऽप्यवस्थानात्तु सनातनः शिवः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः। तदुक्तम्—

"आप्रलयं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।
तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं न शरीरघटादि तत्त्वमतः" इति ॥ ७ ॥

अहमेको जगद्धातुरासं प्रथममीश्वरः ।
वर्तामि च भविष्यामि न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चन ॥ ८ ॥

रुद्रस्योत्तरम्। अहमेक इति। जगद्धातुर्ब्रह्मणः सकाशादपि प्रथममहमासं वर्तामि भविष्यामि च। एकैककालकृतपरिच्छेदविरहाभिप्रायं न तु कालत्रयसंबन्धाभिप्रायमहमेक इति न मत्तोऽन्य इति च। स्वातिरिक्तस्य कालस्यापि निरासात्। अत एव चैक इत्यपि द्वित्वादिसंख्यासंबन्धनिरासो विवक्षितो

१ क. तं। २ घ. °इमाट्°। ३ ग. घ. °महेतु°। ४ क. °ह्मणोऽपि। ५ क. °मि च न°।

नैकत्वसंबन्धः । यदाह श्रुतिः—"अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः" इति ॥ ८ ॥

मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ।
साऽपि मत्तः पृथग्विप्रा नास्त्येव परमार्थतः ॥ ९ ॥

कथं तर्हि लोकस्य चराचरजगद्गोचरोऽनुभव इत्यत आह—मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तमिति । तर्हि तयैव मायया सद्वितीयत्वं चेन्न । तस्या अपि परमार्थतः सत्त्वाभावादित्याह—साऽपीति । अयमभिसंधिः । यदनुविद्धानि हि यान्यवभासन्ते तत्र तानि परिकल्पितानि यथाऽयं सर्पोऽयं दण्ड इयं धारेति रज्ज्वा इदमंशेनानुविद्धतया भासमानाः सर्पदण्डधारादयस्तत्र परिकल्पिताः । सदनुविद्धं चेदं सकलं जगदवभासते सन्घटः सन्पट इति । अतः सन्मात्ररूपे परशिवे विश्वं परिकल्पितम् । न च तस्य सन्मात्रस्यानवभासने तदनुवेधेन कल्पितावभाससंभव इति सदैव तस्य प्रकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । न च तस्य प्रकाशकान्तरं किंचिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया जडत्वात् । अतः स्वप्रकाशतया तदेव चिद्रूपम् । तथाच श्रूयते "सद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च" इति । तस्य च स्वात्मनोऽनतिरेकादात्मनः परमप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपत्वात् । श्रुतिभिश्च परानन्दैकरसत्वं प्रतिपादितम् । इत्थं सच्चिदानन्दैकरसः परमात्मा मन्मायेत्यत्र मच्छब्देनोच्यते । कल्पितस्य जगतोऽनाद्यनन्तत्वे सर्वदोपलम्भप्रसङ्गात्र कादाचित्कत्वम् । कादाचित्कस्य च कारणापेक्षत्वात्तदनुरूपं किंचित्कल्पितमुपादानमङ्गीकर्तव्यम् । सत्योपादानत्वे कार्यस्यापि कल्पितत्वव्याघातात्तस्य च कारणस्याऽऽदिमत्त्वे तादृक्कारणान्तरकल्पनानवस्थोपातादनाद्येव तत्स्वीकर्तव्यं सेयमुच्यते मायेति । सा च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाऽपि न सांख्याभिमतप्रधानवत्स्वतन्त्रा किंत्वीश्वरस्य परतन्त्रेत्याशयेन शक्तिरित्युक्तम् । शक्तिरिति परतन्त्रतामाहेति विवरणाचार्याः । ते च गुणाः परस्पराभिभवात्मकाः । उक्तं हि गीतासु—

"रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा" इति ॥

तेन सा माया त्रेधा भवति । रजस्तमसोरत्यन्ताभिभवेन विशुद्धसत्त्वात्मिका तावदेका । ईषदुद्भूताभ्यां रजस्तमोभ्यां मलिनसत्त्वात्मिका द्वितीया ।

१ क. ख. ग. °भासे त°। २ ख. °नोऽभ्यति°। ३ क. ख. ग. °त्मनश्च प°। ४ ङ. °सङ्गात्क०दा°। ५ ग. °स्यान्व्याघाता°। ६ ङ. तेन च°।

तमसोऽत्यन्तमुद्भवेनात्यन्ताभिभूतयोः सत्त्वरजसोरसत्त्वप्रायत्वात्केवलतमोमयी तृतीयेति। तत्र मन्मायेत्यत्र मच्छब्दोपलक्षितं मायातीतं सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्वरूपम्। विशुद्धसत्त्वप्रधाना तु माया मायिनं न वशीकरोति। किंतु तस्य वशे वर्तते। तथाच स्वाधीनमायोपाधिविशिष्टं तदेव परशिवस्वरूपमिह मच्छब्देनाभिधीयमानमीश्वरो जगत्कर्ता सर्वज्ञो भोगप्रद इत्यादिशब्दैरुच्यते। उक्तं हि व्यासेन "फलमत उपपत्तेः" इति। मलिनसत्त्वप्रधाना तु मायिनं वशीकरोति। तद्वशीकृतं च चैतन्यं जीवः संसारी कर्ता भोक्तेत्यादिभिरुच्यते। केवलतमोमयी तु स्वाश्रयमसत्प्रायं कृत्वा भूतभौतिकजगदात्मैकभोग्यरूपेण च विवर्तते। तत्र मच्छब्देनाभिहितो य ईश्वरो भोगप्रदस्तत्परतन्त्रा माया मन्मायाशक्तिरित्युक्ता। तयैव द्वितीयां दशां प्राप्तयोपाधिभूतया विशिष्टा भोक्तारो जीवशब्देनोक्ताः। तयैव तृतीयां दशां प्राप्तयोपाधिभूतया विशिष्टं भोग्यं जडं जगदचरमित्युच्यते। इत्थं भोगप्रदभोक्तृभोग्यविभागकल्पिकाया मायायाः कल्पितत्वान्मायातीतपरशिवव्यतिरेकेण परमार्थतो न भाव इति। तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—

"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्" इति।

यावद्ब्रह्म न जानाति तावत्प्रेरयिता भोगप्रद ईश्वरः। भोक्ता जीवः। भोग्यं जगदिति विभागः। ब्रह्म मत्वा तु स्थितस्यैतत्त्रिविधं ब्रह्मैव भवति। अतो मायाशक्तिसंक्षय इत्यर्थः। आगमिका अप्याहुः—

"शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत्।
शिवो यजति यज्ञैश्च यः शिवः सोऽहमेव हि" इति।

मायातीतः शिव एव स्वमायया भोगदाता भोक्ता भोग्यं च भवति। यदा तु भोक्ता शिवं साक्षात्कुरुते तदा विभागहेतुभूताया मायाया नाशात्स्वयं शिवरूपतामेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः। अयमर्थः सर्वोऽग्रे प्रपञ्चेन भविष्यति ॥ ९ ॥

मामेवं वेदवाक्येभ्यो जानात्याचार्यपूर्वकम्।
यः पशुः स विमुच्येत ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ॥१०॥

उक्तमायापरिहारेण शिवस्वरूपप्राप्तावुपायमाह—मामेवमिति। वेदवाक्येभ्य इति। तत्त्वमसीत्यादिभ्यः। स एव मुख्य उपायः। "तं त्वौपनिषदम्" इति श्रुतेः। आचार्यपूर्वकमिति। "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति श्रुतेः। 'यो जाना-

---

१ ख. °दिग्भर्देरु°। २ क. ख. °स्तभोग्य°। ३ क. ख. जीवाश्वरशब्दे°। ४ क. जगचराचर°। ५ ग. भवति। ६ ङ. °ह्म चैतत्। ७ ङ. मत्वोपास्थि°। ८ ख. मामेव वेद°। ९ ग. °न्तशाखजा°। १० क. ख घ एव हि मु°।

ति सोऽज्ञानान्मुच्यते' इति।'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति।'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति'।'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति च श्रुतेः ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा भगवान्रुद्रः स्वं पूर्णं रूपमाविशत् ।
नापश्यन्त ततो रुद्रं देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ ११ ॥

इत्थं गुरूपदेशादेव ज्ञातव्यं स्वरूपमुपदिश्य तत्साक्षात्कारसाधनानां पाशुपतव्रतप्रणवपञ्चाक्षरजपादीनां शाश्वत एव देवैर्ज्ञातुं शक्यत्वेन कर्तव्याभावाच्छिवः स्वमतिष्ठोऽभवदित्याह—इत्युक्त्वा भगवान्रुद्र इति ॥ ११ ॥

अथर्वशिरसा देवमस्तुवंश्चोर्ध्वबाहवः ।
अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ १२ ॥
पुनः साक्षाच्छिवज्ञानसिद्ध्यर्थं मुनिपुङ्गवाः ।
अग्निहोत्रसमुत्पन्नं भस्माऽऽदायाऽऽदरेण तु ॥ १३ ॥
निधाय पात्रे शुद्धे तत्पादौ प्रक्षाल्य वारिणा ।
द्विराचम्य मुनिश्रेष्ठाः सपवित्राः समाहिताः ॥ १४ ॥

उपदेशपरितुष्टास्तुष्टुवुरित्याह—अथर्वशिरसा देवमिति। यो वै रुद्र इत्यादिनेत्यर्थः। तदाह श्रुतिः—ततो देवा रुद्रं नापश्यंस्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति। ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवन्ति यो वै रुद्रः स भगवानित्यादि। अलभ्यलाभनिबन्धनस्य हर्षोत्कर्षस्य लिङ्गमूर्ध्वबाहुत्वम्। अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैरिति। शतरुद्रियादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ओमापः सर्वमित्येतन्मन्त्रमुच्चार्य भक्तितः ।
ध्यात्वा विष्णुं जलाध्यक्षं गृहीत्वा भस्म वारिणा ॥ १५ ॥

ॐमापः सर्वमिति।'ॐमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' इत्येतन्मन्त्रमित्यर्थः। सर्वशब्देनार्थद्वारा ज्योतिरादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

विमृज्य मन्त्रैर्जाबालैरग्निरित्यादिसप्तभिः ।
समाहितधियः शुद्धाः शिवं ध्यात्वा शिवामपि ॥ १६ ॥

अग्निरित्यादीति। सप्तभिरिति शब्दपरो निर्देशः। आदिशब्देन जलमिति स्थलमित्यादयो गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

---

१ ख. मुवरोम्। २ क. ख. °ति भस्म स्थ°।

संमुद्धूल्य मुनिश्रेष्ठा आपादतलमस्तकम् ।
सितेन भस्मना तेन ब्रह्मभूतेन भावनात् ॥ १७ ॥
ललाटे हृदये कुक्षौ दोर्द्वंद्वे च सुरोत्तमाः ।
त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ १८ ॥
एवं कृत्वा व्रतं देवा अथर्वशिरसि स्थितम् ।
शान्ता दान्ता विरक्ताश्च त्यक्त्वा कर्माणि सुव्रताः॥१९॥

ब्रह्मभूतेनेति । ब्रह्मत्वेन भाव्यमानतया ब्रह्मीभूतेनेत्यर्थः ॥१७॥१८॥१९॥

वालाग्रमात्रं विश्वेशं जातवेदस्वरूपिणम् ।
हृत्पद्मकर्णिकामध्ये ध्यात्वा वेदविदां वराः ॥ २० ॥
सर्वज्ञं सर्वकर्तारं समस्ताधारमद्भुतम् ।
प्रणवेनैव मन्त्रेण पूजयामासुरीश्वरम् ॥ २१ ॥

वालाग्रमात्रमिति । अतिसूक्ष्मे दहराकाश उपलभ्यमानत्वादीशस्य वाला-ग्रमात्रत्वम् । जातमाविर्भूतं वेदो ज्ञानं तदेव स्वरूपं तद्वन्तम् । यद्वा चरमसाक्षा-त्कारवृत्त्यभिव्यक्तः सकारणं संसारं दहतीति जातवेदा इत्यग्नित्वारोपः । श्रूयते हि—'वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम्' इति ॥२०॥२१॥

अथ तेषां प्रसादार्थं पशूनां पतिरीश्वरः ।
उमार्धविग्रहः श्रीमान्सोमार्धकृतशेखरः ॥ २२ ॥
नीलकण्ठो निराधारो निर्मलो निरुपप्लवः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानैरुपास्यः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

अथ तेषामिति । प्रसादो नैर्मल्यं संस्काराविद्यानिवृत्तिस्तदर्थमित्यर्थः । ननु व्रतादिभ्यः पूर्वमपि देवैः शिवः साक्षात्कृतः सन्नुपदिदेशेत्युक्तम् । व्रतादिभिः को विशेषो जात इति[1] । न । सकलं रूपं तत्र साक्षात्कृतम् । निष्कलं तु शिवेनोपदिष्टं सच्छब्दतः परोक्षतयैव ज्ञातम् । अधुना तु व्रतादिभिः प्रतिबन्धकदुरितप्रक्षया-त्पूर्वमपरोक्षतया ज्ञातं तदेव निष्कलं तत्त्वं प्रत्यक्षतोऽपश्यन्निति विशेषः । नन्वत्राप्युमार्धविग्रहः सोमार्धकृतशेखर इति सकलमेव रूपमुच्यते । न । यः प्राग्दृष्टः सकल उमार्धविग्रहादिरूप इत्यनूद्य स एव निराधारत्वनिर्मलत्वादिना

---

1 घ. समुद्धृत्य

निष्कलरूपेण साक्षात्सांनिध्यमपरोक्षज्ञानविषयभावमकरोदिति विधानात् । निराधारः । स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति श्रुतेः । मायापारतन्त्र्यलक्षणकालुष्यविरहान्नैर्मल्यम् । अत एव मायाकार्यसंसारोपप्लवविरहान्निरुपप्लवः ॥ २२ ॥ २३ ॥

सांनिध्यमकरोद्रुद्रः साक्षात्संसारनाशकः ।
यं प्रपश्यन्ति वेदान्तैः स्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ॥ २४ ॥
तमेव शंकरं साक्षाद्ददृशुः सुरसत्तमाः ।
यं न पश्यन्ति दुर्वृत्ताः श्रौतस्मार्तविवर्जिताः ॥२५॥
तमेव शंकरं साक्षाद्ददृशुर्देवपुङ्गवाः ।
यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते समाहितैः ॥ २६ ॥
तमेव रुद्रमीशानं ददृशुस्त्रिदशा भृशम् ।
यं यजन्ते मुनिश्रेष्ठाः श्रद्धया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २७ ॥
तमेव परमं देवं ददृशुः स्वर्गवासिनः ।
यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिनो दग्धकिल्बिषाः ॥२८॥
तमेव सर्वमानन्दं ददृशुर्लोकनायकाः ।
यस्य प्रसादाद्भगवान्विष्णुर्विश्वजगत्पतिः ॥ २९ ॥
तमेव सर्वलोकेशं ददृशुः पुरुषाधिकाः ।
यत्प्रसादाद्द्विजा ब्रह्मा स्रष्टा सर्वस्य सुव्रताः ॥ ३० ॥

तदेव साक्षात्क्रियमाणं निष्कलं रूपं सकलाद्विविच्य विशदीकर्तुमाह—यं प्रपश्यन्तीत्यादिभिः । वेदान्तैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिभिः पदार्थपदैरवान्तरवाक्यगतैस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्महावाक्यगतैश्च पदैरभिधावृत्त्या सगुणं रूपं ज्ञात्वा लक्षणया निष्कलं रूपं पश्यन्तीत्यर्थः । तथाहि सत्यज्ञानानन्तानन्दशब्दाः परापरजातिवाचिनस्तदाधारभूतामेकामानन्दव्यक्तिं ब्रह्मत्वेन लक्षयन्ति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादौ च तदादीनि पदानि सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टं त्वमादीनि च संसारादिविशिष्टमभिधाय विरुद्धं विशेषणांशद्वयं परित्यज्याखण्डैकरसं लक्षयन्ति । स्वरूपमिति । स्वं निरस्तसमस्तोपाधिकं रूपमित्यर्थः । सर्वसाक्षिणमिति । यथा साक्षी व्यवहारान-

नुप्रविष्ट उदासीन एवं संसाराननुप्रविष्टमुदासीनमित्यर्थः । अत्रापि शंकरमिति सकलं रूपमनूद्य तस्य तमेव साक्षाद्ददृशुरिति निष्कलरूपतया साक्षाद्दर्शनमुच्यते । यद्वा शं सुखं संसारिणां मुक्तानां च करोतीति शंकरः । तथाहि शुभकर्मोपस्थापितविषयेन्द्रियसंप्रयोगजनितान्तःकरणवृत्तौ पर एवाऽऽनन्दः संसारिणां मात्रया व्यज्यते । श्रूयते हि 'एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति । सकलसंसारनिवृत्तौ च साकल्येन व्यज्यते । 'एषोऽस्य परमानन्दः' इति श्रुतेः । तदुक्तं तत्त्वविद्भिः—

"स्वमात्रयाऽऽनन्दयदत्र जन्तून्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।
यच्छंकरानन्दपरं हृदब्जे विभ्राजते तद्यतयो विशन्ति" इति ॥

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते । यं यजन्त इति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः । रुद्रमीशानमिति शंकरपदवदनुवादत्वमेव । यद्वा रुदं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः । अपरतन्त्रत्वादीशानश्चेति निष्कलपरतया व्याख्येयम् । न केवलं विविदिषन्ति विदन्ति चेत्याह—यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिन इति । यस्य प्रसादादिति । यद्विष्णोर्जगतः परिपालने सामर्थ्यं यद्ब्रह्मणस्तत्सृष्टौ सामर्थ्यं तदुभयं शिवप्रसादादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तमेव सत्यमीशानं ददृशुः सत्त्वसंयुताः ।
अथ तं तुष्टुवुर्देवाः साम्बं सर्वफलप्रदम् ॥ ३१ ॥
संसाररोगदुःखस्य भेषजं गद्गदस्वराः ।
अथ देवो महादेवः साम्बो देवैरभिष्टुतः ॥ ३२ ॥
विलोक्य देवानखिलान्प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीद्धरः ।
पुनर्देवान्समालोक्य रुद्रो विष्णुपुरोगमान् ॥ ३३ ॥

सत्त्वसंयुता विशुद्धसत्त्वाः । श्रूयते हि—'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति ।

अथ तं तुष्टुवुरिति । इयमपरोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिः । अथर्वशिरसा देवमस्तुवन्निति तूपदेशतः परोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिरिति । सर्वफलप्रदमिति । निरतिशयानन्दत्वेन सुखजातस्य समस्तस्यात्रैवान्तर्भावात् । श्रूयते हि—'यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह' इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

१ ङ. तदेव । २ ङ. 'योगाग्नि'। ३ ङ. विराजते । ४ ख. यज्ञेन दानेन । ५ ख. सर्वमी' । ६ ग. पश्यति।

प्राह गम्भीरया वाचा भगवान्करुणानिधिः ।
अहमेव परं तत्त्वं मत्तो जातं जगत्सुराः ॥ ३४ ॥
मय्येव संस्थितं नष्टं मत्समो नाधिकः सदा ।
मत्स्वरूपपरिज्ञानादेव संसारनिर्वृतिः ॥ ३५ ॥

ननूपदेशेन परोक्षज्ञानं देवानां शिवेन प्रागेव जनितम् । प्रागुक्तपाशुपतव्रतादिसाधनैश्च तैस्तन्निष्कलं रूपमपरोक्षतया ज्ञातम् । किमतः परमहमेव परं तत्त्वमित्यादिना तेभ्यः शिवेनोपदेष्टव्यम् । अथ तस्य तन्निष्कलरूपस्य साक्षात्कृतस्यापि वक्त्रा स्वस्मादभेद उपदिश्यत इति । न । तस्याप्यहमेको जगद्धातुरित्यादिना प्रथमत एवोपदिष्टत्वात् । सत्यम् । येयं मम निष्कलरूपता भवद्भिः प्रागुपदेशतो ज्ञाता सैवेयमिदानीं भवद्भिः साक्षात्कृतेति देवैर्ज्ञाताया अपि शिवेन प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । मत्तो जातमिति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । मत्समो नाधिकः सदेति । मुक्तौ द्वितीयस्यैवाभावात्संसारे सतोऽपि द्वितीयस्य शिवादपकृष्टत्वान्न कदाचिदपि परः शिवेन समोऽस्ति कुतोऽभ्यधिकस्य कथा । श्रूयते हि—'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति । ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं यत्प्रागुपदिष्टम् 'यो जानाति स मुच्यते' इति तत्प्रत्यभिज्ञापयति—मत्स्वरूपपरिज्ञानादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मम ज्ञानं च वेदान्तश्रवणादेव जायते ।
मुमुक्षोर्व्रतनिष्ठस्य प्रशान्तस्य महात्मनः ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य वेदान्तहेतुकत्वमुपदिष्टम् 'ज्ञानं वेदान्तवाक्यजम्' इति तत्प्रत्यभिज्ञापयति—मम ज्ञानं चेति । तदपि श्रवणमभिहितव्रतादिक्षपितकल्मषस्यैव फलपर्यन्तं भवति नान्यस्येत्याह—मुमुक्षोर्व्रतेति । विविदिषापरिपन्थिपापापनयनं यज्ञादिना । उत्पन्नविविदिषस्य मुमुक्षोर्वेदनपरिपन्थिपापापनयो व्रतादिनेति ॥ ३६ ॥

त्यक्तकर्मकलापस्य ध्याननिष्ठस्य शूलिनः ।
यज्ञदानादिभिः क्षीणमहापापार्णवस्य च ॥ ३७ ॥

त्यक्तकर्मेति । विक्षेपकत्वेन कर्मकलापस्य ध्यानविरोधित्वात् । शूलिन इति कर्मणि षष्ठी । शिवगोचरं यद्ध्यानं तन्निष्ठस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

---

१ घ. 'निर्वृतिः । २ क. 'रहेतु' । ३ ख. 'दिना क्ष' । ४ क. ख. ग. घ. यज्ज्ञानं ।

एवं मां यो विजानाति स सर्वं वेद नेतरः।
उक्तं वेदान्तविज्ञानं युष्माकं सुरपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥

स सर्वं वेदेति। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः। उक्ताधिकारकारणाभावे जातमपि ज्ञानमूषरनिक्षिप्तं बीजमिव निष्फलं भवेदित्याह—नेतर इति। 'येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्। तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः। ब्रह्मैव लोको निष्कलः शिव इत्यर्थः॥ ३८॥

व्रतं पाशुपतं चीर्णं यैर्द्विजैरादरेण च।
तेषामेवोपदेष्टव्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ३९ ॥

अत एव व्रतादिभिर्जनिताधिकाराणामेवोपदेष्टव्यमित्याह—व्रतं पाशुपतं चीर्णमिति। लोकरञ्जनमात्रप्रयोजनतया दाम्भिकैः कृतमपि व्रतादिकं निष्फलमेवेत्याह—आदरेणेति। इति वेदानुशासनमिति।

"क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्'इत्यादिश्रुतेः।

अत्रैकर्षिहोमशिरोव्रतादिकमध्ययनधर्मत्वादाथर्वणिकानामेव। अन्येषां तु क्रियावत्त्वादिकमेव विद्याधिकारकारणम्। तदुक्तं व्यासेन 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः' इति ॥ ३९ ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा भगवान्रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत।
ततो देवा मुनिश्रेष्ठा देवदेवस्य वैभवम् ॥ ४० ॥
विदित्वा तं जगद्धेतुममन्यन्तानसूयवः।
तस्माद्यूयमपि श्रेष्ठाः सर्वज्ञं परमेश्वरम् ॥ ४१ ॥
जगतः कारणं बुध्द्वा भजध्वं सर्वकारणम्।
सोऽपि सर्वजगद्धेतुः सोमः सोमार्धशेखरः ॥ ४२ ॥
प्रसादाभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविष्ण्वादिभिः सह।
सांनिध्यं वेदविच्छ्रेष्ठाः करिष्यत्यखिलेश्वरः ॥ ४३ ॥

अतः सर्वजगद्धेतुरन्य एवेति मुनिभिः प्रश्ने परिनिर्दिष्टं तदेतद्देवेभ्यः शिवे-

---

१ ख. ग. योऽभिज्ञा'। २ क. ख. ङ. 'मूषर'। ३ क. ख. ङ. श्रुतिः।

नोपदिष्टमिति सूतः प्रत्यभिज्ञापयन्नुपसंहरति—इतीति । तं जगद्धेतुममन्यन्त इति । मुनिश्रेष्ठा इति संबोधनम् । हे मुनिश्रेष्ठा देवा अमन्यन्तेत्यन्वयः । अनसूयव इति । असूया हि चित्तस्य मलम् । मलिनचित्तास्तु न बुध्यन्ते । अत एव चित्तस्य मलनिरासकारिकर्माण्युक्तानि पतञ्जलिना । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमित्यादीनि । सुखितेषु मैत्रीं भावयतः परकीयमपि सुखं स्वकीयमेवेत्यभिमानाच्चित्तगतमीर्ष्यामलं निवर्तते । दुःखितेषु करुणां भावयतः स्वयं दुःखोत्पादनहेतुद्वेषमलं निवर्तते । पुण्यकृत्सु मुदितां भावयतो गुणेषु दोषारोपणरूपमसूयाकलं निवर्तते । पापिष्ठपुरुषेषु भावयतस्तत्संसर्गत्यागात्संसर्गजदोषकलं निवर्तत इति । शिवस्य देवैः सह संवादोपन्यासस्य फलमाह—तस्माद्यूयमिति । भजनफलमाह—सोऽपि सर्वजगद्धेतुरिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।
महादेवस्य माहात्म्यं श्रीमत्पाशुपतस्य च ॥ ४४ ॥
हृष्टचित्ता महात्मानं सूतं सर्वार्थसागरम् ।
प्रणम्य पूजयामासुर्भक्त्या विज्ञप्तिसिद्धये ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे पाशुपतव्रतं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सूतमुनिसंवादमुपन्यस्तं व्यास उपसंहरति—इति श्रुत्वेति । विज्ञप्तीति । ज्ञपेः 'सनीवन्तर्ध' इति सनीडागमविकल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाप्राप्तो यो निषेधः सः 'श्र्युकः किति' 'इण्निष्ठावद्भवति' इति निष्ठावद्भावात्क्तिन्यपि भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे पाशुपतव्रतं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्कः सुरैः सर्वैरसुरैः सिद्धकिंनरैः ।
मुनिभिर्यक्षगन्धर्वैस्तथाऽन्यैः सर्वजन्तुभिः ॥ १ ॥

विरक्ताः शिवसेवया तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ताम् । येतु न केवलं मोक्षं भोगानप्यपेक्षन्ते तैः को देवः सेव्य इति मुनयः सूतं पृच्छन्ति—भगवन्कः सुरैरिति ॥ १ ॥

भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं पूज्यः पुण्यवतां वर ।
तमस्माकं महाभाग ब्रूहि सर्वार्थवित्तम ॥ २ ॥

भुक्त्यर्थमिति । प्रथमतो भुक्त्यर्थं क्रमेण मुक्त्यर्थं च । अथवा सर्वेषां मध्ये केश्चिद्भुक्त्यर्थमपरैर्मुक्त्यर्थमिति विभागेन सर्वैरुभयार्थमित्यर्थः । क्रममुक्तिरपि हि श्रूयते—'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति ॥ २ ॥

सूत उवाच—

साधु साधु महाप्राज्ञाः पृष्टमेतज्जगद्धितम् ।
वक्ष्ये तं श्रद्धयोपेताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

स्वयमुपरतचित्तैः केवलं मोक्षापेक्षैरपि भवद्भिः करुणया भोगार्थिभ्यो हितमेतत्पृष्टमित्याह—जगद्धितमिति ॥ ३ ॥

पुरा विष्णुर्जगन्नाथः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
मायया मोहितः साक्षाच्छिवस्य परमात्मनः ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तम इति । पुरुषेषूत्तम इति पुरुषोत्तमः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति विहितया निर्धारणसप्तम्या समासः । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति सामानाधिकरण्ये हि 'सन्महत्परमोत्तम' इति प्रथमानिर्देशात्पूर्वनिपात उत्तमपुरुष इति स्यात् । पुरुषाणामुत्तम इति निर्धारणषष्ठ्यां तु 'न निर्धारणे' इति समासनिषेधः । अतो

---

१ घ. °धमत्तम ।

यथोक्त एव विग्रहः । विष्णोरप्येतादृशी दशा केवान्यस्य कथेति विवक्षया विष्णूदाहरणम् ॥ ४ ॥

अहमेव जगत्कर्ता मय्येवेदं जगत्स्थितम् ।
मत्समश्चाधिकश्चापि नास्ति सर्वत्र सर्वदा ॥ ५ ॥
मम शक्तिविलासोऽयं जगत्सर्वं चराचरम् ।
अहमेव समाराध्यः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ६ ॥

मोहमूलवचनमाह—अहमेव जगत्कर्तेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

इत्यहंमानसंछन्नः स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।
अविज्ञायाम्बिकानाथमनन्तानन्दचिद्घनम् ॥ ७ ॥
अतीवाऽऽज्ञापयामास ब्रह्मादीनखिलान्हरिः ।
अथ देवो महादेवः सर्वात्मा सर्वभासकः ॥ ८ ॥

नन्वहमेव जगत्कर्तेति जीवेश्वरतादात्म्यप्रतिपादकमिदं महावाक्यं तदनुसंदधानेऽस्य विष्णोः कथं व्यामोह इत्यत आह—इत्यहंमानसंछन्न इति । वाच्यार्थपरित्यागेन लक्ष्यस्य चिदानन्दघनस्यानुसंधाने न व्यामोहः । अहंकारविशिष्टं स्वात्मानं मन्यमानस्य तस्यासदेव सार्वज्ञ्यं ब्रुवतः कथं न व्यामोह इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्य शक्तिं समाहृत्य मोहयामास शंकरः ।
ततस्तत्प्रमुखाः सर्वे ब्रह्माद्याः पशवो भृशम् ॥ ९ ॥

अविमर्शदशायां व्यामुह्यतोऽपि विष्णोर्विमर्शकाले विवेकः स्यात्तमपि शिवः संजहार ब्रह्मादिसकललोकव्यामोहजननापराधनिमित्तेनेत्याह—तस्य शक्तिमिति ॥ ९ ॥

मोहिता मायया शंभोर्विवशाश्च विशेषतः ।
एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्नन्दी शंकरवल्लभः ॥ १० ॥
सर्वविज्ञानरत्नानामाकरः करुणालयः ।
समागत्य हरिब्रह्मप्रमुखानमराधिपान् ॥ ११ ॥

नन्दी देवानप्यनुग्रहीतुं समर्थ इत्याह—सर्वविज्ञानेति । न केवलमनुग्रह-

---

१ ख. °ति त्रयाणां संबन्धः । २ ङ. °र्थस्य परि° । ३ ग. °नाथ बाध° ।

तमर्थः । अनुग्रहशीलोऽपीत्याह—करुणालय इति । उभयत्र कारणमाह—शंकरवल्लभ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

बोधयामास सर्वज्ञः परं भावं शिवस्य तु ।

नन्दिकेश्वर उवाच—

विष्णो विश्वजगन्नाथः शंकरः परमेश्वरः ॥ १२ ॥

सर्वसाक्षी महानन्दः सर्वात्मत्वेन संस्थितः ।

स एव सर्वजन्तूनामात्मा सर्वावभासकः ॥ १३ ॥

परं भावमिति । भावो सत्ता । शिवस्य यः परो भावो निष्कलं रूपं तद्धि स्वरूपं पारमार्थिकत्वात्सदित्युच्यते । तदेव स्वात्मनि परिकल्पितेषु समस्तवस्तुषु सत्सदित्यनुगमात्सत्तेत्युच्यते । जलतरङ्गचन्द्रप्रतिबिम्बेष्वनुगतं चन्द्ररूपं यथा तद्वत् । सा चानुगम्यमानवस्तूपहिताऽपरो भावः । उपाध्यपगमे त्वनुगतं सन्मात्रं सत्परो भावः । सकलं वा विश्वाधिकं सोऽपि स्वेतरसमस्तवस्त्वतिशायित्वात्परो भावः । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरिति हि श्रुतिः । तस्य विश्वाधिकत्वे विश्वस्य स्वत्वं तस्य च स्वामित्वमिति स्वस्वामिभावलक्षणं कारणमाह—विश्वजगन्नाथ इति । भोगापवर्गप्रदानलक्षणं शंकर इति । नियमनसामर्थ्यं परमेश्वर इति । सर्वज्ञत्वं सर्वसाक्षीति । नित्यतृप्ततामाह—महानन्द इति । स्वात्मन्यध्यस्तस्य सर्वस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वं सर्वात्मत्वेनेति । न केवलं भोग्यवर्गस्य अपि तु भोक्तृवर्गस्यापि स एवाऽऽत्मेत्याह—स एव सर्वजन्तूनामात्मेति । नच तदात्मकस्य तन्नियन्तृत्वाद्यसंभवः । वास्तवं हि तादात्म्यम् । लीलाकल्पितविभागनिबन्धनं तु नियन्तृत्वादीति । अत एव हि श्रूयते—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सदात्मेति । आत्मत्वे सत्ताप्रदत्वं कारणमाह—सर्वावभासक इति । स्वसत्तयैव लब्धसत्ताकं करोतीत्यर्थः॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्य प्रसादलेशस्य लवलेशलवेन तु ।

इदं विष्णुपदं लब्धं त्वया नान्येन हेतुना ॥ १४ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां पदमस्य प्रसादतः ।

अनेनेदं जगत्सर्वं विना न भवति स्वयम् ॥ १५ ॥

---

१ ख. 'मित्यत्र भा' । २ क. ख. ग. यथा चन्द्रत्वमित्युच्यते । ३ ग. सर्वात्मेति ।

विश्वाधिकत्वं वक्तुं शिवस्योत्कर्षमुक्त्वा तदन्यस्यापकर्षमाह— अस्य प्रसादेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं धाता विधाता च सर्वदा सर्ववस्तुनाम् ।
यथा वैश्वानरेणेद्धमयो दहति भाति च ॥ १६ ॥

धाता पोषकः । विधाता निर्माता । अतस्तेन पोष्यत्वं निर्माप्यमाणत्वं च तदन्यस्य ततोऽपकर्षे हेतुरित्यर्थः । वस्तुनामिति 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यदीर्घत्वम् । अन्येषामपि स्वोपजीविनः प्रति यत्पोषकत्वादि तच्छिवप्रसादलब्धत्वाच्छिवस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह—यथा वैश्वानरेणेति । अयसो यद्दग्धृत्वं भानं च तद्यथा वह्नेरेव तथेत्यर्थः । उत्तरत्र चायं दृष्टान्तः । अयसो यथा दाहप्रकाशौ वह्नेरेवैवं विषयानन्दाः सर्वेऽपि शिवस्यैव स्वरूपभूता इति ॥ १६ ॥

तथाऽनेन भवत्येतज्जगत्सर्वं विभाति च ।
अस्याऽऽनन्दस्य भूतानि लेशमन्यानि सर्वदा ॥१७॥

अस्याऽऽनन्दस्येति ।'एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

लब्ध्वा संतोषमापन्नान्यतीव ब्रह्मवित्तमाः ।
अस्यैवाऽऽज्ञालवाकृष्टं जगन्नित्यं प्रवर्तते ॥ १८ ॥

अस्यैवाऽऽज्ञेति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥

अविज्ञायैनमात्मानं भवानत्यन्तमोहितः ।
अहंकाराभिभूतश्च भवता मोहितं जगत् ॥ १९ ॥
अतस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज्य स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।
आराधयाऽऽदरेणैव सह देवैरुमापतिम् ॥ २० ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान्नन्दी शंकरवल्लभः ।
अगमद्रथमारुह्य श्रीमत्कैलासपर्वतम् ॥ २१ ॥

अहंकाराभिभवो विष्णोः प्राक्सूतेनोक्तः । अधुना तु नन्दिनेति न पौनरुक्त्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो विश्वाधिकं रुद्रं महर्षिं सर्वसाक्षिणम् ।
ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः पूजयामासुरादरात् ॥ २२ ॥

महर्षिमिति । दर्शनादृषिः । ऋषिर्दर्शनादिति यास्कः । तस्य महत्त्वं सर्वज्ञत्वात् ॥ २२ ॥

तथा लक्ष्म्यादयो देव्यस्तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।
पूजयामासुरीशानं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २३ ॥
अथैषां पुरतः श्रीमानम्बिकापतिरीश्वरः ।
आविर्बभूव सर्वज्ञः शंकरो वृषवाहनः ॥ २४ ॥
दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः पशूनां पतिमीश्वरम् ।
ब्रह्मविष्ण्वादयः सर्वे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २५ ॥
शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।
अस्तुवन्मुक्तिदं भक्त्या भुक्तिदं भवभेषजम् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ।
नमस्ते सर्वजन्तूनां भुक्तिमुक्तिफलप्रद ॥ २७ ॥
नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यन्तकारण ।
नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २८ ॥

पुरुषमिति । अन्तर्यामित्वेन सर्वेषां हृदयेऽवस्थानात्पूर्षु शरीरेषु शेत इति पुरुषः । श्रूयते हि 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' इति । कृष्णपिङ्गलमिति । कण्ठे कृष्णः । ललाटे पिङ्गलः 'पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति हि श्रुतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमस्ते वेदवेदान्तैरर्चनीय द्विजोत्तमैः ।
नमस्ते शूलहस्ताय नमस्ते वह्निपाणये ॥ २९ ॥
नमस्ते विश्वनाथाय नमस्ते विश्वयोनये ।
नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्ते कृत्तिवाससे ॥ ३० ॥

---

१ ख. तथेति । २ ग. द्विजर्षिभे ।

वेदवेदान्तैरिति । वेदान्तैः पारमार्थिकेन रूपेण ज्ञापनपर्यवं वेदैः स्तुत्यत्वेन वेद्यत्वेन वाऽभिधानम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

नमस्ते सोमरूपाय नमस्ते सूर्यरूपिणे ।
नमस्ते वह्निरूपाय नमस्ते जलरूपिणे[1] ॥ ३१ ॥
नमस्ते भूमिरूपाय नमस्ते वायुमूर्तये ।
नमस्ते व्योमरूपाय नमस्ते ह्यात्मरूपिणे ॥ ३२ ॥

नमस्ते सोमरूपायेत्यादिनाऽष्टमूर्तित्वकथनम् । आत्मरूपिण इति । आत्मा यजमानः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नमस्ते सत्यरूपाय नमस्तेऽसत्यरूपिणे ।
नमस्ते बोधरूपाय नमस्तेऽबोधरूपिणे ॥ ३३ ॥
नमस्ते सुखरूपाय नमस्तेऽसुखरूपिणे ।
नमस्ते पूर्णरूपाय नमस्तेऽपूर्णरूपिणे ॥ ३४ ॥

नमस्ते सत्यरूपायेत्यादिभावाभावप्रपञ्चस्य समस्तस्य शिवे परिकल्पितत्वाच्छिव एव तस्य पारमार्थिकं रूपं रजतादेरिव शुक्त्यादीत्यर्थः । असत्यरूपिण इत्याद्यकारप्रश्लेषो द्वितीयपादेषु सर्वत्र । सुखरूपाय परमानन्दरूपाय । पूर्णरूपायानन्ताय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नमस्ते ब्रह्मरूपाय नमस्तेऽब्रह्मरूपिणे ।
नमस्ते जीवरूपाय नमस्तेऽजीवरूपिणे ॥ ३५ ॥

जीवरूपायाऽऽत्मरूपाय ॥ ३५ ॥

नमस्ते व्यक्तरूपाय नमस्तेऽव्यक्तरूपिणे ।
नमस्ते शब्दरूपाय नमस्तेऽशब्दरूपिणे ॥ ३६ ॥
नमस्ते स्पर्शरूपाय नमस्तेऽस्पर्शरूपिणे ।
नमस्ते रूपरूपाय नमस्तेऽरूपरूपिणे ॥ ३७ ॥
नमस्ते रसरूपाय नमस्तेऽरसरूपिणे ।
नमस्ते गन्धरूपाय नमस्तेऽगन्धरूपिणे ॥ ३८ ॥

---

[1] क. ख. ग. जलमूर्तये ।

नमस्ते देहरूपाय नमस्तेऽदेहरूपिणे ।
नमस्ते प्राणरूपाय नमस्तेऽप्राणरूपिणे ॥ ३९ ॥
नमस्ते श्रोत्ररूपाय नमस्तेऽश्रोत्ररूपिणे ।
नमस्ते त्वक्स्वरूपाय नमस्तेऽत्वक्स्वरूपिणे ॥ ४० ॥
नमस्ते दृष्टिरूपाय नमस्तेऽदृष्टिरूपिणे ।
नमस्ते रसनारूप नमस्तेऽरसनात्मने ॥ ४१ ॥
नमस्ते घ्राणरूपाय नमस्तेऽघ्राणरूपिणे ।
नमस्ते पादरूपाय नमस्तेऽपादरूपिणे ॥ ४२ ॥
नमस्ते पाणिरूपाय नमस्तेऽपाणिरूपिणे ।
नमस्ते वाक्स्वरूपाय नमस्तेऽवाक्स्वरूपिणे ॥ ४३ ॥
नमस्ते लिङ्गरूपाय नमस्तेऽलिङ्गरूपिणे ।
नमस्ते पायुरूपाय नमस्तेऽपायुरूपिणे ॥ ४४ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मानन्तशब्दा अनृतजडदुःखानात्मत्वान्तवत्त्वव्युदासद्वारा ब्रह्म लक्षयन्तीति सूक्तं व्यासेन 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यत्र । तत्र देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदनिरासवाचिनाऽनन्तशब्देन वस्तुकृतस्यापि परिच्छेदस्य निरासाद्भावाभावावपि वस्तुतः परमात्मनो न पृथगित्यभिप्रायेण बहुधा भावाभावरूपताभिधानम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नमस्ते चित्तरूपाय नमस्तेऽचित्तरूपिणे ।
नमस्ते मातृरूपाय नमस्तेऽमातृरूपिणे ॥ ४५ ॥

मातृरूपायेत्यादि मितिः प्रमा तस्याः कर्ता माता ॥ ४५ ॥

नमस्ते मानरूपाय नमस्तेऽमानरूपिणे ।
नमस्ते मेयरूपाय नमस्तेऽमेयरूपिणे ॥ ४६ ॥
नमस्ते मितिरूपाय नमस्तेऽमितिरूपिणे ।
नमस्ते सर्वरूपाय नमस्तेऽसर्वरूपिणे ॥ ४७ ॥

करणं मानम् । विषयो मेयम् । तद्रूपायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रक्ष रक्ष महादेव क्षमस्व करुणालय ।
भक्तचित्तसमासीन ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ॥ ४८ ॥

रक्ष रक्षेति । अहमेव जगत्कर्तेत्यादि यदुक्तं पश्चान्येस्तथा प्रतिपन्नं तमपराधं क्षमस्व तन्निबन्धनादनर्थाच्च रक्ष । यतस्त्वं करुणालय इत्यर्थः । "हृदि ह्ययमात्मा" 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । सर्वेषां चित्तेषु यद्यप्यस्ति तथाऽपि भक्तचित्तेषु विशेषत इत्याह—भक्तचित्तेति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मकेति । 'स ब्रह्मा स शिवः स हरिः' इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

सूत उवाच—

इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
भक्तिपारं गता देवा बभूवुः परमेश्वरे ॥ ४९ ॥

भक्तिपारमिति । प्रियातिशयवशाच्चित्तस्य विषयान्तरव्यावृत्तस्य तदेकनिष्ठतां भक्तेः पारम् ॥ ४९ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वभूतहिते रतः ।
अनुगृह्यावशान्देवानम्बिकापतिरीश्वरः ॥ ५० ॥
प्रनृत्य परमं भावं स्वकं सम्यक्प्रदर्शयन् ।
ब्रह्मविष्ण्वादिभिः साकं श्रीमद्व्याघ्रपुरं गतः ॥ ५१ ॥

अत एव व्यवहारान्तराक्षमत्वमाह—अवशानिति । ईदृग्दशोपलम्भेन देवान्मुख्याधिकारिणो ज्ञात्वा परतत्त्वविषयं साक्षात्कारं तेषामन्वग्रहीदित्याह—अनुगृह्येति । ईदृशी हि दशा साक्षात्काराधिकारकारणमुक्ता पतञ्जलिना—विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिरिति । भावो देवादिविषया रतिः । यदाहुः—

'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारितया ऽर्जिता । भावः प्रोक्त इति ।

स चेह विषयस्य शिवस्य परमानन्दरूपत्वात्तद्विषयः स्वयमपि परमः । तं स्वात्मनि वर्तमानं परमं भावमभिनयेन विशदं दर्शयितुं देवैः सह नृत्योचितं स्थानं श्रीमद्व्याघ्रपुरं गत इत्याह—प्रनृत्य परमं भावमिति । यथा रत्यादिस्थायिभावकार्यस्य वर्णनेनाभिनयेन वा प्रदर्शने स रत्यादिरभिव्यक्तः सञ्शृङ्गारादिरसरूपतामापद्यते । उक्तं हि—

---

१ क. देवदेव इति । भक्त्याऽऽधीनानां देवानां व्यव'। २ क. 'तयाऽञ्जितः ।

'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः' इति।

एवं परतत्त्वस्वरूपविषयो भावोऽपि तत्कार्येणाभिनयेन विशदीभूतः प्रकर्षेण दृश्यत इति। प्रदर्शयन्निति 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेतौ शतृप्रत्ययः। नर्तनं द्रष्टुमिच्छयेति संबन्धः॥ ५०॥ ५१॥

तत्र सर्वे सुरा विप्राः श्रद्धया द्रष्टुमिच्छया।
अवर्तन्ताखिलेशस्य नर्तनं भुक्तिमुक्तिदम्॥ ५२॥

परापरपुरुषार्थैकसाधनत्वेनेच्छा न पुनरौत्सुक्यमात्रेणेत्याह—श्रद्धयेति। भुक्तिमुक्तिदमिति। भोगमोक्षसाधनोपदेशाय प्रथमध्याय आदावेवावतारितः॥ ५२॥

भवन्तोऽपि महादेवप्रसादाय मुनीश्वराः।
पूजयध्वं महाभक्त्या महादेवं घृणानिधिम्॥ ५३॥
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सूतमात्महितप्रदम्॥ ५४॥
जज्ञिरे देवदेवोऽसौ शंकरस्त्वम्बिकापतिः।
पूजनीय इति श्रीमान्सर्वदा सर्वजन्तुभिः॥ ५५॥
तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च तथाऽन्ये सर्वजन्तवः।
महादेवः सदा सर्वैः पूज्य इत्येव जज्ञिरे॥ ५६॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
नन्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनं नाम
तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

भवन्तोऽपीति। पूजयध्वमिति मध्यमपुरुषाक्षिप्तस्य युष्मच्छब्दस्यापि नासंबन्धः। भवन्त इति शत्रन्तम्। यूयमपि देववद्भक्तिपरवशाः सन्तः पूजयध्वमित्यर्थः। पूज्य इत्येव जज्ञिर इति फलाभिसंबन्धविरह एवकारार्थः। तादृशी हि पूजा सात्त्विकी। उक्तं हि गीतासु—

'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः' इति।

---

१ ख. तत्रेति।

जज्ञिर इति 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यात्मनेपदम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे न-
न्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्देवदेवस्य नीलकण्ठस्य शूलिनः ।
ब्रूहि पूजाविधिं विद्वन्कृपया भुक्तिमुक्तिदम् ॥ १ ॥

पूज्यस्वरूपपरिज्ञाने पूजाया मन्दफलत्वादध्यायद्वयेन मुनयस्तत्स्वरूपं ज्ञात्वा पूजां जिज्ञासन्ते—भगवन्देवदेवस्येति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म कृत्वा श्रद्धापुरःसरम् ॥ २ ॥

कृतनित्यनैमित्तिकस्यैव पूजाधिकार इत्याह—श्रुतिस्मृतीति । श्रद्धेति । उक्तं गीतासु—

"अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" इति ॥ २ ॥

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
समासीनः सदा मौनी निश्चलोदङ्मुखः सुखी ॥ ३ ॥

स्नात्वेति । स्मार्तकर्माङ्गत्वेन वारुणं स्नानं कृतवताऽपि शिवपूजाङ्गत्वेन भस्मस्नानमपि कार्यमित्यर्थः । अथ वा 'ष्णा शौचे' इत्यतः स्नात्वेति पदं निष्पन्नम् । अतः पञ्चधा शुद्धीर्विधायेत्यर्थः । आह सोमशंभुः—

---

१ ख. °ज्यस्य स्व°।

'इत्यमात्माश्रयद्रव्यमन्त्रलिङ्गविशुद्धिषु ।
कृतासु देवदेवस्य पूजनं नान्यथा भवेत्' इति ॥

सदेति यावत्पूजाकालमित्यर्थः । निश्चलश्चासावुदङ्मुखश्च । उदङ्मुखत्वं चोक्तं सोमशंभुना—

'देवदक्षिणदिग्भागे संनिविष्टः सुखासने ।
उत्तरस्थो विनीतात्मा न्यस्तमन्त्रकरद्वयः' इति ॥

उदङ्मुखत्वे कारणमुक्तं ज्ञानरत्नावल्याम्—

'न प्राच्यामग्रतः शंभोर्नोत्तरे योषिदाश्रये ।
न प्रतीच्यां यतः पृष्ठं तस्माद्दक्षं समाश्रयेत्' इति ॥

दक्षं देवस्य दक्षिणभागम् । तं चाऽऽश्रित उत्तराभिमुख एव भवति ॥ ३ ॥

विचित्रमासनं तत्र निधाय ब्रह्मवित्तमाः ।
आगस्त्येनैव शास्त्रेण प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ॥ ४ ॥

विचित्रमिति । स्थिरलिङ्ग आधारशक्त्यादिशिवासनपर्यन्तैर्विविधरूपाभिभावेनाविपर्ययैश्चित्रमित्यर्थः । चरलिङ्गे तूक्तरूपं स्थिरासनं स्नानार्थं पद्मरूपं चलासनं च दत्त्वेत्यर्थः । आगस्त्येनेति नानागमोपलक्षणम् । लिङ्गलक्षणमुक्तं श्रीकालोत्तरादिषु—

'स्थिरलिङ्गे सदाकार्यं सिद्धिकामैः प्रयत्नतः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां चरलिङ्गे शिवार्चनम् ॥
सर्वत्र संस्थितः पूज्यः सर्वाधारेषु सर्वदा ।
तथाऽपि लिङ्गे भगवान्पूजां गृह्णाति धूर्जटिः ॥
असंपूर्णा कृता पूजा मन्त्रद्रव्यक्रियागुणैः ।
तथाऽपि लिङ्गे संपूर्णा पूजा भवति षण्मुख ॥
लीयन्ते यत्र भूतानि निर्गच्छन्ति यतः पुनः ।
तेन लिङ्गं परं व्योम निष्कलः परमः शिवः ॥
लिङ्ग्यते चिन्त्यते येन भावेन भगवाञ्शिवः ।
योगिभिस्तत्रिधा लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकम् ॥
व्यक्तं तत्सकलं ज्ञेयमव्यक्तं निष्कलं मतम् ।
ज्ञानज्योतिर्मयं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तमिदं स्मृतम् ॥

१ ख. °वनया वि°।

संन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।
नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ १४ ॥

पञ्चाक्षरपूजायां स्त्रीशूद्राणां विशेषमाह—नमोऽन्तेनेति ॥ १४ ॥

विरक्तानां च शूद्राणामेवं पूजा प्रकीर्तिता ।
अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥

अन्येषामिति । संकरजातीनां देवालयं दृष्ट्वा तस्य देवालयस्य प्रणाम एव पूजा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥

पूजा देवालयं दृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तितः ।
एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितम् ॥ १६ ॥

पुराणान्तरेषु स्त्रीशूद्रादीनां सर्वेषां प्रणवमात्रं परित्यज्यावशिष्टेन पञ्चाक्षरेणैव पूजाऽभिहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः—

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
सदों नमः शिवायेति शिवमन्त्रं समाश्रयेत् ॥
पञ्चाक्षरः सप्रणवो द्विजराज्ञांविधीयते ।
विट्शूद्रजन्मनां वाऽपि स्त्रीणां निर्बीज एव हि ॥
सबीजः सस्वरः सौम्य विप्रक्षत्रिययोर्द्वयोः ।
नेतरेषामितीशानः स्वयमेवाऽऽह शंकरः ॥
दुर्वृत्तो वृत्तहीनो वा पतितोऽप्यन्त्यजोऽपि वा ।
जपेत्पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेनैवाऽऽमुयाच्छिवम्" इति ॥

शैवपुराणे शिवोऽप्याह—

"समन्त्रकं तु पतितो ह्यर्चयेद्यदि पद्मज ।
नारकी स्यान्न संदेहो मम पञ्चाक्षरं विना ॥
यथोक्तमेतद्धि पुरा पवित्रं पञ्चाक्षरं मन्त्रमिमं शिवाये ।
साधारणं पद्मज वेदसारं ममाऽऽज्ञया सर्वमिदं सुरेश" इति ॥

नन्दीश्वरोऽपि—

'शृणुष्वातिरहस्यं ते वदामि मुनिपुङ्गव ।
हिताय सर्वलोकानां पतितानां विशेषतः ॥
समन्त्रकं सकृद्वाऽपि पतितः पूजयेद्यदि ।
नारकी स्यान्न संदेहः शैवपञ्चाक्षरं विना' इति ॥

इत्थमुक्ता पूजा । तत्फलमाह—एवं पूजा कृता येनेति ॥ १६ ॥

पूजया भुक्तिमाप्नोति पूजया मुक्तिमाप्नुयात् ।
पुरा कश्चिन्महापापी पुल्कसः पुरुषाधमः ॥ १७ ॥
ब्राह्मणानां कुलं हत्वा गवां वेदविदां वराः ।
अपहृत्य धनं मार्गे प्राणिहिंसापुरःसरम् ॥ १८ ॥
स्वच्छन्दं निर्घृणो विप्राश्चचार पृथिवीतले ।
तस्य मित्रमभूत्कश्चिद्ब्राह्मणो गणिकापतिः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽदरातिशयार्थमाख्यायिकामाह—पुरा कश्चिदित्यादिना । पुल्कसलक्षणमत्रैव वक्ष्यते—

'जातः शूद्रेण राजन्यां वैदेहाख्यः स पुल्कसः' इति ।

पुल्कसकृतपापप्रपञ्चवर्णनं तादृगपि दभ्रसभादर्शनमात्रादेव विमुक्त इति सभादर्शनप्रभावोत्कर्षज्ञापनाय ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्मै दत्तं धनं किंचित्पुल्कसेन द्विजोत्तमाः ।
स पुनर्ब्राह्मणस्तुष्टो मतिं तस्मै प्रदत्तवान् ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच—

सुबन्धो मम दुर्बुद्धे त्वया पापानि निर्घृण ।
कृतानि सर्वदा मूढ त्वं हो किं ते फलिष्यति ॥ २१ ॥
इत्येवं बहुधा विप्रः पुल्कसं प्रत्यभाषत ।
सोऽपि विप्रवचः श्रुत्वा बहुशः पण्डितोत्तमाः ॥ २२ ॥

मतिं तस्मै प्रदत्तवानिति । दातुं प्रवृत्तवान् । आदिकर्मणि क्तवतुः । अन्यथा 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्वे प्रत्तवानिति स्यात् । आदिकर्मणि तु 'प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि' इति तेन क्तवतोरप्युपलक्षणात्तत्वप्रतिषेधे ददादेश एव भवति । यदि वा ब्राह्मणेन पुल्कसं प्रति बुद्धिदानं बहुशः कृतं तदल्पम् । मतिदानस्य प्रारम्भमात्रं ततोऽप्यतिशयितस्यापरिमितस्य कर्तव्यस्य संभवात्कृतस्याऽऽरम्भमात्रत्वमित्यादिकर्माभिप्रायः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

१ ग. इत्युक्ता । २ क. 'ख्यापेन पूर्वमा' । ३ क. 'त इति । आ' ।

कालेन महता दान्तः पुल्कसः पुरुषाधमः ।
जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपुण्यवशेन च ॥ २३ ॥
प्रणम्य दण्डवद्विप्रं पप्रच्छ ब्रह्मवित्तमाः ।
पुल्कस उवाच—
देव विप्र सुबन्धो मे मया सर्वत्र सर्वदा ॥ २४ ॥
महाघोराणि पापानि कृतानि मम नायक ।
किं करोम्यहमद्यास्मिँल्लोके मूढोऽतिनिर्घृणः ॥ २५ ॥
तद्ददातिभयाविष्टं मानसं मम संततम् ।

ब्राह्मण उवाच—
साधु साधु त्वयाऽद्योक्तं तव वक्ष्ये हितं शृणु ॥ २६ ॥
पुण्यक्षेत्रे महातीर्थे पुराणे वसुधातले ।
मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैरमरैश्च सुसेविते ॥ २७ ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरे[1] यत्र प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।
तत्र भक्तिपरो भूत्वा स्नात्वा प्रातः समाहितः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा दभ्रसभां दूरे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
योगिनां भोगिनां नृणां दत्त्वा सर्वस्वमार्जितम् ॥२९॥
स्थानस्यास्य भये जाते रक्षणं कुरु यत्नतः ।

सूत उवाच—
एवं द्विजोत्तमेनोक्तः पुल्कसः पुरुषाधमः ॥ ३० ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं गतः श्रद्धापुरःसरम् ।
ब्राह्मणोऽपि सहानेन श्रद्धया मुनिपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥
प्राप्तवानेतदत्यन्तं श्रद्धया स्थानमुत्तमम् ।
पुल्कसः श्रद्धया स्नात्वा ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥३२॥

---

१ क. 'रे रम्ये प्र'।

योगिभ्यश्च तथाऽन्येभ्यो दत्त्वा सर्वस्वमर्जितम्।
श्रीमद्दभ्रसभां नित्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ३३ ॥

दान्त इति। दम इन्द्रियाणां निषिद्धव्यापारोपरमः। विप्रजनितोपदेशेन जातनिर्वेदे मनस्युपरते तदधीनव्यापाराणि तस्माद्व्यापारादुपारमन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा पञ्चक्रोशाद्बहिर्द्विजाः।
उवास सुचिरं कालमेवं कृत्वा दिने दिने ॥ ३४ ॥

नमस्कृत्वेति। नम इति शब्दपरो निर्देशः। नम इत्येतत्पदप्रयोगं कृत्वेत्यर्थः। नमस्कृत्येति तु पाठेऽर्थपरस्य नमःशब्दस्य गतिसमासे 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सत्वम्। नमस्कृत्वेति तु पाठे क्त्वाऽपि च्छन्दसीति ल्यपोऽपवादः क्त्वादेशश्छान्दसः ॥ ३४ ॥

एवं चिरगते काले पुल्कसः पुण्यगौरवात्।
स्थानसंरक्षणव्याजात्तत्रैव मरणं गतः ॥ ३५ ॥
स पुनर्मरणादूर्ध्वं भुक्त्वा भोगाननेकशः।
श्रीमद्व्याघ्रपुरेशस्य प्रमादादम्बिकापतेः ॥ ३६ ॥

स्थानसंरक्षणव्याजादिति। व्याजशब्देन निमित्तमात्रं लक्षितम्। संरक्षणाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अवाप परमां मुक्तिमविघ्नेन द्विजोत्तमाः।
ब्राह्मणोऽपि तथैवास्मिन्स्थाने प्रातः समाहितः ॥३७॥
स्नानं कृत्वा महादेवमम्बिकापतिमीश्वरम्।
पूजयामास पूर्वोक्तप्रकारेण महेश्वरम् ॥ ३८ ॥
तस्यापि ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः पूजया परमेश्वरः।
श्रीमद्दभ्रसभानाथः प्रददौ मुक्तिमीश्वरः ॥ ३९ ॥
बहवो वेदविच्छ्रेष्ठाः पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना।
शिवलिङ्गार्चनं कृत्वा विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४० ॥

---

१ ग. ब्राह्मणान्वेदपारगान्।

ब्राह्मणोऽपीति । गणिकापतिरपि ब्राह्मणः समादर्शनमात्रेण कृतप्रायश्चित्त इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणवेन पूजयामासेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

केचिद्वाराणसीं गत्वाऽऽपूज्य पूर्वोक्तवर्त्मना ।
महादेवं महात्मानं विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४१ ॥
केचिच्छ्रीसोमनाथाख्यं केचित्केदारमद्भुतम् ।
केचिच्छ्रीपर्वतं मुख्यं केचिद्द्रोपर्वतं नराः ॥ ४२ ॥
केचिद्दक्षिणकैलासं केचिदग्नीश्वराभिधम् ।
केचिच्छ्रीहरतीर्थाख्यं केचिद्वृद्धाचलाभिधम् ॥४३॥
केचिद्वल्मीकमाश्चर्यं केचिद्धालास्यसंज्ञितम् ।
केचिद्रामेश्वरं पुण्यं केचित्कान्तारमादरात् ॥ ४४ ॥
प्राप्य पूर्वोक्तमार्गेण शिवं पूज्य द्विजोत्तमाः ।
अनायासेन संसाराद्विमुक्ता वेदवित्तमाः ॥ ४५ ॥

क्षेत्राणां प्रभावोत्कर्षतरतमभावसंभवेऽप्युक्तपूजाविधानमाहात्म्यान्निरतिशयश्रद्धापूर्वकात्सममेव फलमपवर्गलक्षणं प्रतिपन्ना इत्याह—केचिद्वाराणसीमिति । आपूज्येत्याकारप्रश्लेषः । शिवं पूज्येत्यसमासेऽपि ल्यबादेशश्छान्दसः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

केचित्स्वे स्वे गृहे देवं समाराध्य यथाबलम् ।
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४६ ॥

यथाबलमिति । बलं सामर्थ्यमनतिक्रम्य विद्यमानसामर्थ्यमवञ्चयित्वा । अत एव गृहे शिवं समाराध्य विमुक्ताः । भवो जन्म स एव दुःखमयसंसारबन्धहेतुत्वाद्बन्धनं जन्माभावे हि दुःखाभावोऽपवर्गो भवति । उक्तं हि गौतमेन 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति । शास्त्रजनिततत्त्वज्ञानादहं मनुष्य इति मिथ्याज्ञानापाये रागादिदोषापायाद्धर्माधर्मयोः प्रवृत्त्यभावेन तन्निबन्धनजन्माभावादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

केचिद्भोगेच्छया देवं पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।
श्रद्धयाऽऽपूज्य देवेशं भुक्तवन्तो महासुखम् ॥ ४७ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।
पूजया सर्वजन्तूनां भोगमोक्षौ च नान्यथा ॥ ४८ ॥

भोगेच्छयेति । भोगापवर्गसाधनं शिवपूजेति सूक्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्माद्भवन्तोऽप्यमुना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।
पूजयध्वं महादेवं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४९ ॥
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः सूतं सर्वार्थसागरम् ।
प्रणम्य पूजयामासुः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५० ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयः सुहृदो जनाः ।
पूजयामासुरीशानं मुनिभिस्तैः प्रचोदिताः ॥ ५१ ॥

तस्मादिति । भवन्त इति शत्रन्तम् । यूयमपि प्रागुक्ता इव सन्तः पूजयध्वमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पूजया सदृशं पुण्यं नास्ति लोकत्रयेष्वपि ।
पूजयैव महादेवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ५२ ॥
नीलकण्ठो विरूपाक्षः शिवो नित्यं प्रसीदति ।
पूजिते देवदेवेशे पुराणे सर्वकारणे ॥ ५३ ॥

पूजयैवेति । यथाधिकारं प्रागुक्तया मानस्या बाह्यया वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चयः ।
भोगं मोक्षं च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ ५४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्ड
ईश्वरपूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चय इति । उक्तं ह्यथर्वशिरसि शिवेनैव 'मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेद' इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्ड ईश्व-
रपूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।
ब्रूहि पूजाविधिं शक्तेः परायाः संग्रहेण तु ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः परायाः आस्तिकोत्तमाः ।
अत्यन्तश्रद्धया सार्धं शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ २ ॥

उक्तभोगापवर्गलक्षणं फलं परमेश्वरः स्वशक्त्यैव दातुं शक्तो नान्यथा । तदुक्तम्—

"शक्तो यया स शंभुर्भुक्तौ मुक्तौ च पशुगणस्यास्य ।
तामेनां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनाऽस्मि नतः" इति ॥

अत उक्तशिवपूजाफलावाप्तयेऽवश्यापेक्षितां मुनयः शक्तिपूजां पृच्छन्ति—भगवन्सर्वशास्त्रार्थेति । अस्ति काचित्परा शक्तिर्नाम यत्पूजया शिवपूजा मोक्षफला भवतीति सामान्यतो ज्ञात्वा शक्तिस्वरूपतद्विभागतत्पूजाविधींश्च विशेषतो जिज्ञासूनां मुनीनामयं प्रश्नः । दाहपाकप्रकाशादिविषयाः शक्तयो वह्न्यादावपि सन्ति । इयं तु शिवस्य जगन्निर्माणादिविषयेति परायाः इति विशेषणम् । अत्यन्तश्रद्धयेति । शिवपूजाया ज्ञातत्वात्मासङ्गिकीयं जिज्ञासेति मा भूत् । तत्साफल्यस्य तदधीनत्वादत्रातिशयेन भवितव्यमित्याशयः । यथा दण्डचक्रादयः स्वरूपेण तथा व्यपदिश्यमाना अपि कार्यघटादिप्रतियोगिनिरूप्येण रूपेण कारणानीत्युच्यन्ते । एवं परशिवस्वरूपेण तथोच्यमानोऽपि कृत्यपञ्चकलक्षणशक्येन निरूप्यमाणः परा शक्तिरित्युच्यते । उक्तं हि तस्य कृत्यपञ्चकम्—

"पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहृतितिरोभावाः ।
तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य" इति ॥

परमार्थतस्तु सा च शक्तिः शक्तिमतः शिवादभिन्नैवेत्यागमेषु बहुधा प्रपञ्चितम्—

---

१ ग. ङ. तामेना । २ ख. भगवानिति । ३ ङ. °निरूप्ये° । ४ ख. °भिन्नेया° ।

'पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः ।
चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं शिवस्य सहजा ध्रुवा' इत्यादिभिः ॥१॥२॥

पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा परिकीर्तिता ।
बाह्याभ्यन्तरभेदेन बाह्या तु द्विविधा मता ॥ ३ ॥

तत्पूजाया अधिकारिभेदेन व्यवस्थां दर्शयितुं विभागमाह—पूजा शक्तेरित्यादि ॥ ३ ॥

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।
तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥ ४ ॥

तन्मूलस्मृतिपुराणादिप्रतिपादिता वैदिकी । तदनपेक्षया शिवप्रोक्तकामिकाद्यागमप्रतिपादितप्रकारा तान्त्रिकी । तत्र तान्त्रिकया अधिकारिविशेषमाह—तान्त्रिकस्यैवेति । तन्त्रोदीरितकुण्डमण्डपादिपुरःसरदीक्षासंस्कृतस्यैव न तद्रहितस्येत्यर्थः । वैदिकस्येति । स्वगृह्योक्तसंस्कारसंस्कृतस्यैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं समस्तदेवानां पूजा विप्रा व्यवस्थिता ।
अविज्ञायान्यथा पूजां कुर्वन्पतति मानवः ॥ ५ ॥

न केवलं शक्तेः । शिवविष्णुविनायकादीनामपि वैदिकतान्त्रिकविभागेन पूजाविभवस्तदधिकारिभेदश्चेत्याह—इत्थं समस्तेति । अधिकारिविभागाभिधानप्रयोजनमाह—अविज्ञायेति । स्वमार्गातिक्रमो हि श्रुत्यैव निन्दितः "यो वै स्वां देवतामपि त्यजते स स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति" इति । स्वां देवतामिति स्वोचितमार्गोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

आसनावाहने चार्घ्यं पाद्यमाचमनं तथा ।
स्नानं वासोत्तरीयं च भूषणानि च सर्वशः ॥ ६ ॥

तत्र बाह्यां पूजामाह—आसनावाहने चार्घ्यमित्यादि । इयं हि बाह्योपकरणसव्यपेक्षत्वाद्बाह्या । वासोत्तरीयमिति । वास इति वाससोऽन्त्यलोपश्छान्दसः ॥६॥

गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपमन्नेन तर्पणम् ।
माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारं विसर्जनम् ॥ ७ ॥
सर्वं मातृकया कुर्यान्मातृका मन्त्रनायिका ।

---

१ ग. घ. 'स्यैवेत्यर्थः । २ ख. इत्थमिति ।

मातृकाव्यतिरेकेण मन्त्रा नैव हि सत्तमाः ॥८॥

उक्तोपचारजातस्य शक्तिपूजांमन्त्रस्य सर्वं मातृकयेति । तथैव करणे कारणमाह—मन्त्रनायिकेति । तत एवोद्धृत्य हि सर्वमन्त्रा नीयन्त इत्यर्थः । मातृकाव्यतिरेकेणेति । नहि मातृकायामननुप्रविष्टमक्षरमस्ति न चानक्षरात्मको मन्त्रोऽप्यस्ति । अतो मातृकया कृतं सर्वैरेव मन्त्रैः कृतं स्यादित्यर्थः ॥७॥८॥

मातृका च त्रिधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतराऽपि च ।
गुरूपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ ९ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामधिकारिणां स्वाधिकारानुसारेण मातृकारूपपूजाकरणमित्यभिप्रेत्य तस्यास्त्रैरूप्यमाह—मातृका च त्रिधेति । प्रथमोऽधिकारी स्थूलया मातृकया पूजयेत् । मध्यमः सूक्ष्मया । उत्तमः सूक्ष्मतरयेति विभागः । स्थूलादिरूपत्रयं चैवमवगन्तव्यम् । नियतकालपरिपाकानां हि प्राणिकर्मणां मध्ये परिपक्वानामुपभोगेन प्रक्षयादितरेषां चापरिपक्वानां भोगाभावेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात्प्राकृतप्रलये प्रस्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे निष्कले परशिवे विलीना यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि—

"प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जगत्" इति ॥

तथा—"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते" इति ॥

अव्यक्तं माया तस्याश्च सम्यक्प्रलयो नाम मुक्ताविव नाऽऽत्यन्तिको नाशः । किंतु सुप्तौ सति मायागोचरप्रवृत्तीनामप्यभावात्स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्याप्यत्यन्तनिर्विकल्पतया मद्धत्वाद्वासमानाया अप्यप्रतिभातप्रायत्वं न पुनरनवभानमेव प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव स्यादिति । न चाभाव एवास्तु । उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । अवशिष्टैः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जन्यते । सैषा मायावस्थेक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरभिधीयते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति छन्दा-

---

१ क. ॰प्रामाग्रस्य । २ क. वा ।

न्दोग्ये 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजै' इत्यैतरेयके। 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति तैत्तिरीयके। 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुण्डके।

"विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" इति प्रपञ्चसारे।

अपरिपक्वकर्मभेदाद्घनीभावस्तदर्थव्यापारो विचिकीर्षा। परिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं बिन्दुस्तदिदमविभागावस्थमव्यक्तमुच्यते। अत एव तस्योत्पत्तिः स्मर्यते—

'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति।

स एव जगदङ्कुराकारोऽध्यात्मं चाऽऽधारादावभिव्यज्यमानः कुण्डलन्यादिशब्दैरुच्यते। यदाहुः—

"शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां
ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः" इति।
"कुण्डली सर्वथा ज्ञेया सुषुम्नान्तर्गतैव सा" इति।
बिन्दोः कालक्रमेण चिदचिदंशविभागात्त्रैविध्यं तत्रैवोक्तम्—
'कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा॥
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते।
स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते' इति॥

अचिदंशः स्थूलो बीजम्। चिदचिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः। स एव पुरुषश्चिदंशः परो बिन्दुः स एवेश्वरः। तस्य च त्रिधाविभागमयं शब्दब्रह्मापरनामधेयस्य रवस्योत्पत्तिरुक्ता—

'बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत्।
स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते' इति॥

स एव शब्दब्रह्मात्मको रवो जगदुपादानं बिन्दुतादात्म्येन सर्वगतोऽपि प्राणिनां मूलाधारेऽभिव्यज्यत इत्युक्तम्—

'स तु सर्वत्र संस्यूतो मूले व्यक्तस्तथा पुनः।
आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः" इति॥

देहेष्विति मूलाधारप्रदेशे तस्यानुस्यूतस्य रवस्य संस्थितपवनबलेनाभिव्यक्तिराविर्भावः। तत्र हि पवनस्योत्पत्तिरुक्ता "देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुदेति समीरणः" इति। ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्येच्छया जातेन प्रयत्नेन मूलाधारस्थः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र स्थितं शब्दब्रह्म तत्राभिव्यज्यते।

---

१ क. ग. ऐक्षत। २ क. ग. च. 'दावाभ्याभि'।

तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणबिन्द्वात्मकं स्वप्रतिष्ठतया निस्पन्दं सत्परा वागित्युच्यते। तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणी कार्यबिन्दुतत्त्वात्मिकाऽधिदेवमीश्वररूपा पश्यन्ती वागित्युच्यते। तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पन्दरूपनादबिन्दुमय्यधिदैवतं हिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते। तदेवाऽऽस्यपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिक्षकारान्तवर्णमालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधिदैवं विराड्रूपं वैखरी वागित्युच्यते। तदुक्तमाचार्यैः—

'मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्नां
बद्धस्तस्माद्भवति पवनः प्रेरितो वर्णसंज्ञः' इति॥

तत्र वैखरी स्थूला मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम्। मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम्। कारणकार्यबिन्द्वात्मिका परापश्यन्तीरूपा सूक्ष्मतरा मातृकोत्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम्। मातृकात्रैविध्यं सर्वमन्त्रोपलक्षणम्। अतश्च सर्वमन्त्रा उक्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमाधिकारिविषया इत्यर्थः। बहुवचनव्यत्ययश्चापमर्थः। किंचित्तु मन्त्रकतोपयोगादाविष्कृतमिति। गुरूपदेशत इति। उपदेशमन्तरेण शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्तथैव च फलातिशयत्वाच्चेत्यर्थः॥ ९॥

अथाभ्यन्तरपूजायामधिकारो भवेद्यदि।
त्यक्त्वा बाह्यामिमां पूजामाश्रयेदपरां बुधः॥१०॥

प्रथममभिधानाद्बाह्यपूजैव मुख्येतरा जघन्येतिभ्रमनिरासाय सुलभत्वनिमित्तं बाह्यायाः प्रथममभिधानम्। उत्तमा त्वितरैवेत्याह—अथाभ्यन्तरेति। पूजास्वरूपस्य शास्त्रतः सम्यक्परिज्ञानं चित्तस्यैकाग्रता वाऽधिकारः॥ १०॥

पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि द्विविधा परिकीर्तिता।
साधारा च निराधारा निराधारा महत्तरा॥ ११॥

मनसा परिकल्पितमूर्त्याधारे सच्चिदानन्दैकरसस्य शिवस्याऽऽवाहनाद्या-

---

१ क. ग. घ. ङ. 'क्तमादिरर्थः। गु'।

त्मिका या सा साधारेत्याह—साधारेति । आधारकल्पितमन्तरेण साक्षात्स्यैवानुसंधानं निराधारा । अत एव महत्तरेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

साधारा या तु साधारे निराधारा तु संविदि ।
आधारे वर्णसंक्लृप्तविग्रहे परमेश्वरीम् ॥ १२ ॥
आराधयेदतिप्रीत्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।
या पूजा संविदि प्रोक्ता सा तु तस्यां मनोलयः ॥१३॥

कल्पिताधारस्वरूपमाह—आधार इति । मूलाधारमुखोद्गतबिसतन्तुनिभमध्यमभावितसुषिराधारविस्तृतलिपिजातविहितमुखकरचरणादिकायां मुद्राक्षमालामृतकलशपुस्तकहस्तायां मूर्तौ संविद्यावाहनादिभिराराधयेदित्यर्थः । सा तु तस्यामिति तुशब्देनाऽऽधारवन्मानसोपचारकल्पनाया अपि विरहलक्षणं वैलक्षण्यमाह । किं तर्ह्यस्याः पूजाया रूपमित्यत आह—तस्यां मनोलय इति । विषयान्तरव्यावृत्त्या तदेकविषयचित्तप्रवाहानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

संविदेव परा शक्तिर्नेतरा परमार्थतः ।
अतः संविदि तां नित्यं पूजयेन्मुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

कथमस्या निराधारत्वमिति चेत्पूज्यपूजकयोरनन्यत्वादित्याह—संविदेवेति । शक्तिस्वरूपं तु 'वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः परायाः' इत्यत्रोक्तम् । शक्तिशक्तिमद्भेदव्यवहारोऽप्यौपाधिकादेव भेदान्न वास्तवादित्याह—नेतरेति । अत एवातः संविदि तां नित्यामित्यपि भेदव्यवहार आधारान्तरविरहनिबन्धन एवेति । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इतिवत् ॥ १४ ॥

संविद्रूपातिरेकेण यत्किंचित्प्रतिभासते ।
स हि संसार आख्यातः सर्वेषामात्मनामपि ॥ १५ ॥

उक्ते निराधारायाः महत्त्वे संसारसागरोत्तारणहेतुत्वकारणमाह—संविद्रूपातिरेकेणेति । साधारायामिव पूज्यपूजाधिकरणपूजकपूजोपकरणादिप्रपञ्चलक्षणसंसारसमुल्लासविरहात्संसारनाशहेतुत्वेनेयं महत्तरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ।
आराधयेत्परां शक्तिं प्रपञ्चोल्लासवर्जिताम् ॥ १६ ॥

---

१ क. °मित्यत्र तु°। २ ख. °रिति द्वयोरर्थः । ३ ख. °नित्यभेद°। ४ ख. ग. °तुत्वं का°।

साक्षिणीमिति । साक्ष्यप्रपञ्चोल्लासविरहेऽपि साक्षित्वं स्वरूपोपरोधाभिप्रायं तदुल्लाससमयभावि वा तद्विरहदशायामसदप्युपलक्षणत्वेनोपादीयते ॥ १६ ॥

संविद्वाचकशब्देन संविद्रूपामनाकुलः ।
अर्चयेदादरेणैव शिवामादौ महामतिः ॥ १७ ॥

निरस्तसमस्तोपाधौ निर्विकल्पिकायां संविदि चित्तमवतारयितुमुपायक्रममाह—संविद्वाचकेति । संविद्वाचकशब्दाः प्रणवहृल्लेखादिमन्त्राः । प्रणवो ह्यकारोकारमकारैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणीं बिन्दुनादशक्तिशान्तैश्च तुरीयतुरीयातीतशक्तिशान्तात्मिकां संविदं प्रतिपादयन्निष्प्रपञ्चसंविदि पर्यवस्यति । एवं हृल्लेखामन्त्रोऽपि हकाररेफेकारबिन्दुनादशक्तिशान्तलक्षणैः सप्तभिर्मार्गैरिति । अनयोश्चैते भागा आगमे प्रदर्शिताः—

'अकारश्चाप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।
नादः शक्तिश्च शान्तश्च तारभेदाः प्रकीर्तिताः ॥
हकारो रेफ ईकारो बिन्दुनादौ तथैव च ।
शक्तिशान्तौ च संप्रोक्ताः शक्तेर्भेदास्तु सप्तधा' इति ॥

संविद्रूपामिति । संविदेव हि हृल्लेखामन्त्रप्रतिपाद्या देवतोक्ता 'बोधस्वरूपवाची संवित्तत्रैव देवता गुरुभिः' इति । प्रणवस्य तु संविद्वाचकता सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासैरुद्घोष्यत एव । अत आदौ प्रथमावस्थायां विक्षेपकविषयव्यावृत्तेन चेतसा यथोक्तमन्त्ररूपैः संविद्वाचकशब्दैर्निर्विकल्पायां संविद्यवतरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनः समस्तमुत्सृज्य स्वपूर्णां परसंविदम् ।
स्वात्मन्नेवानुसंधाय पुनस्तत्र विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अत्र योगे निष्णातस्यानन्तरकक्षामाह—पुनः समस्तमिति पादत्रयेण । आलम्बनमात्रपरित्यागेन जागरादिक्रमपरित्यागेन च परमायामेव संविदि प्रत्ययावृत्तिं कृत्वेत्यर्थः । तृतीयां कक्षामाह—पुनस्तत्र विसर्जयेदिति । इत्थमनुसंधानेन साक्षात्कृतपरसंवित्स्वरूपः स्वयं तदात्मा भूत्वा ध्यानध्यातृध्येयविभागानुसंधानमपि परित्यजेदित्यर्थः । द्वितीयकक्षायां हि प्रत्यया अप्यनुसंधीयन्ते । इह तु स्वरूपतः सतोऽपिताननुसंधाय प्रत्येतव्यमेवानुसंधीयत इत्येतावानेव विशेषः । प्रत्ययस्वरूपस्याप्यभावे तु सुषुप्तितः समाधेरविशेषापातः ॥ १८ ॥

---

१ क. ॰पापारोपाभि॰। २ क. ॰संवेति। ३ ग. ॰रुद्घोष्यत। ४ ग. स्वपूर्णे।

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥ १९ ॥

परित्यज्य कथं तिष्ठेदित्यत आह—स्वानुभूत्येति । प्रत्ययानामप्यनवभासे परानन्दैकरसस्वप्रकाशसंविदात्मना स्वयमपरोक्षतयाऽवभासमानोऽवतिष्ठतीति । इयं हि संविदः परमा पूजा । एषा च सकलसंसारकारणाविद्यानिरासेन यावदारम्भककर्मसंस्कारानुवृत्तिस्तावज्जीवन्मुक्तिलक्षणं तन्निवृत्तौ परकैवल्यलक्षणं च पुरुषार्थं ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पूजाविधिर्मया शक्तेः प्रोक्तो वेदैकदर्शितः ।
पूजयध्वं भवन्तोऽपि मुदा तामुक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
शक्तिपूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वेदैकदर्शित इति । श्वेताश्वतरे ध्यानयोगस्यैव परशक्तिसाक्षात्कारहेतुतोक्ता 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति । एको मुख्यः केवलो वा संदर्शित एकदर्शितः । वेदेनैकेन दर्शित इति विग्रहे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति प्रथमानिर्देशादेकशब्दस्यैव पूर्वनिपात एकवेददर्शित इति स्यात् । पूजयध्वमिति मध्यमपुरुषेणाऽऽक्षिप्तस्य युष्मच्छब्दस्यापि नाऽन्वयः । भवन्त इति तु प्रथमानिर्देशे शत्रन्तम् । एवमपि तां संविदमुक्तवर्त्मना तत्पराः सन्तोऽलभ्यलाभनिबन्धनया मुदोपेताः पूजयध्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शक्तिपूजा-
विधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवञ्शिवभक्तस्य कथं पूजा प्रकीर्तिता ।
फलं च कीदृशं प्रोक्तं पूजायास्तद्वदाऽऽदरात् ॥ १ ॥

वेदेन मुख्यतया दर्शितसंवित्पूजाविधौ ये न समर्थास्तेषामपि सामर्थ्यमाभिरनायासेन तत्फलप्राप्तिश्च यया शिवभक्तपूजया भवति सा कीदृशीति मुनयः पृच्छन्ति—भगवन्निति । अष्टविधा भक्तिस्तन्मध्येऽपि शिवभक्तपूजैव प्रथमत उक्ता शिवपुराणे—

'मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम् ।
स्वयमभ्यर्चनं भक्त्या मदर्थे चाङ्गचेष्टितम् ॥
मत्कथाश्रवणे भक्तिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया ।
मन्नामकीर्तनं नित्यं यश्च मां नोपजीवति' इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शिवभक्तस्य सादरम् ।
शृणुध्वं श्रद्धयोपेताः कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ २ ॥

अल्पेन सुकरेणोपायेन परमपुरुषार्थः कथं सिध्येदित्यनाश्वासात्तच्छ्रवणे करणे वाऽनादरो न विधेय इत्याह—शृणुध्वं श्रद्धयोपेता इति ॥ २ ॥

येन केन प्रकारेण शिवभक्तस्य जायते ।
मनस्तृप्तिस्तथा कुर्यात्पूजा सैव मयोदिता ॥ ३ ॥

संग्रहेण पूजामाह—येन केनेति ॥ ३ ॥

शुद्धतोयं समादाय शिवभक्तस्य सादरम् ।
पादं प्रक्षालयेत्साऽपि पूजा विप्रा गरीयसी ॥ ४ ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा पूजां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
गात्रमर्दनमप्यस्य शिवभक्तस्य सुव्रताः ॥ ५ ॥

---

१ क. ख. ग. भगवञ्शिवभक्तस्येति । २ ख. °ति ॥ १ ॥ वक्ष्य इति । अ° । ३ ग. °वे
ना° । ४ घ. ङ. शुद्धं तो° ।

अन्नपानप्रदानं च प्रोक्ता पूजा गरीयसी ।
अर्थदानं च पूजा स्याद्वस्त्रदानमपि द्विजाः ॥ ६ ॥
स्रक्चन्दनादिदानं च वनितादानमेव च ।
भूमिदानं च गोदानं तिलदानमपि द्विजाः ॥ ७ ॥
जलपात्रप्रदानं च गृहदानं तथैव च ।
तालवृन्तप्रदानं च पात्रदानं तथैव च ॥ ८ ॥
छत्रपादुकयोर्दानं शय्यादानं तथैव च ।
शिवभक्तस्य पूजेति प्रवदन्ति विपश्चितः ॥ ९ ॥

प्रपञ्चयति—शुद्धमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः समृद्धोऽभून्महीतले ।
तस्य पुत्राः समुत्पन्नाश्चत्वारो वेदवित्तमाः ॥ १० ॥

संग्रहविवरणाभ्यामभिहितायां पूजायामास्थातिशयजननाय पुरावृत्तान्यु-
दाहरति—पुरा कश्चिदित्याद्यध्यायशेषेण ॥ १० ॥

तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः सत्यवादी महाधनः ।
सर्वभूतानुकम्पी च ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ११ ॥

सत्यदयाब्रह्मचर्यैरेव शिवभक्तिर्लभ्येत्याह—सत्यवादीति ॥ ११ ॥

शिवभक्तः सदा विप्राः प्रसन्नो नियताशनः ।
जन्ममृत्युभयाक्रान्तस्त्वरमाणो विमुक्तये ॥ १२ ॥
श्रीमद्वाराणसीमेत्य ब्रह्मविष्ण्वादिसेविताम् ।
स्वधनं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १३ ॥
पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
द्वितीयो वैश्यपुत्रस्तु धनिकोऽतीव सुव्रताः ॥ १४ ॥
सोमनाथं महास्थानं सर्वकामफलप्रदम् ।
समागत्य सह स्वस्य भार्यया वेदवित्तमाः ॥ १५ ॥

---

१ ग. अर्घदानं । २ ख. °न्ति हि पण्डिताः । ३ ग. क. °श्च प°।

सर्वस्वं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ।
पूजया शिवभक्तानां तथा मुक्तिमवाप्तवान् ॥ १६ ॥
पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य प्रोज्झिताशेषबान्धवः ।
अन्यायेनैव मार्गेण वर्तमानश्चिरं द्विजाः ॥ १७ ॥
महाधनपतिर्भूत्वा पूर्वपुण्यबलेन सः ।
श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं समागत्य द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥

तत्प्रसादवतामेव सकलप्राणिसाधारणावपि जन्ममृत्यू भयहेतुत्वेन भासेते इत्याह—जन्ममृत्युभयेति । श्रूयते हि—विवेकिनं नाचिकेतसं प्रति संतुष्टस्य मृत्योर्वचनम्—

'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अन्नपानं तथा वस्त्रं चन्दनं पुष्पमेव च
ताम्बूलं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १९ ॥
संवत्सरत्रयं कृत्वा पूजामेव द्विजोत्तमाः ।
पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ॥ २० ॥
वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ब्राह्मणानाविचारतः ।
हत्वा सर्वधनं तेषां समादाय मुनीश्वराः ॥ २१ ॥
विटानां च नटानां च गायकानां तथैव च ।
मूर्खाणामपि दत्त्वा स सदा वेश्यापरोऽभवत् ॥ २२ ॥
स पुनः सर्वरोगार्तो गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ।
एवं चिरगते काले पिता तस्य महाधनः ॥ २३ ॥
पुत्रस्नेहेन संतप्तः सत्वरं द्विजपुङ्गवम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं समागत्य मुनीश्वराः ॥ २४ ॥
प्रणम्य दण्डवद्विप्रं दत्त्वा तस्मै महाधनम् ।
पुनर्विज्ञापयामास पुत्रवृत्तमशेषतः ॥ २५ ॥

श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तस्य ब्राह्मणैः पण्डितोत्तमैः ।
विचार्य सुचिरं कालं विनिश्चित्याब्रवीद्द्विजाः ॥२६॥

प्रदत्त्वेति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्ल्यबभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच—

श्रीमद्वृद्धाचलं नाम स्थानं सर्वनिषेवितम् ।
सर्वोपद्रवनाशाय शंकरेण विनिर्मितम् ॥ २७ ॥
ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं सेवितं सर्वदाऽऽदरात् ।
नराणां दर्शनादेव वत्स सद्भुक्तिमुक्तिदम् ॥ २८ ॥
अल्पदानेन सर्वेषां महादानफलप्रदम् ।
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिनाशनम् ॥ २९ ॥
अगस्त्येन च रक्षार्थं लोकानां पूजितं पुरा ।
मणिमुक्तानदीतीरे सर्वतीर्थसमावृते ॥ ३० ॥
अस्ति तत्सहपुत्रेण समागत्य मम प्रियः ।
नद्यामस्यां स्वपुत्रेण सह स्नात्वा दिने दिने ॥ ३१ ॥
श्रीमद्वृद्धाचलेशानं दण्डवत्प्रणिपत्य च ।
कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शतमष्टोत्तरं हरम् ॥ ३२ ॥
प्रसादयित्वा सद्देश्य ब्राह्मणं चान्यमेव च ।
शिवभक्तं समाराध्य स्थानेऽस्मिञ्श्रद्धया सह ॥
पूजया शिवभक्तस्य पुत्रमुद्धर यत्नतः ॥ ३३ ॥

वाराणसीसोमनाथव्याघ्रपुरवृद्धाचललक्षणानि महत्तमानि तीर्थानि प्राप्तानामपि तद्बलाल्लब्धविवेकानामनन्तरं शिवभक्तपूजयैव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्जातेति पुरावृत्तचतुष्टयोदाहरणतात्पर्यम् । अत एव हि तदभावे तेषामपि न फलवत्तेति वक्ष्यति—

---

१ क. ख. प्रिय । ग. प्रिया । २ क. ख. ग. °मन्तः शि° ।

"अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिपुङ्गवाः ।
यो भुङ्क्ते तस्य संसारान्नहि मुक्तिः कदाचन" इति ॥

'पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षौ च नान्यतः' इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तस्तु वैश्योऽपि ब्राह्मणेन समाहितः ।
सहपुत्रेण चार्थेन भार्यया बन्धुबान्धवैः ॥ ३४ ॥
श्रीमद्वृद्धाचलं पुण्यं समागत्य मुनीश्वराः ।
मणिमुक्तानदीतोये महापापविनाशने ॥ ३५ ॥

बन्धुबान्धवैरिति । बन्धूनां संबन्धिनो बान्धवाः । बन्धुभिस्तद्बन्धुभिश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३६ ॥
मनोरमं मठं कृत्वा दत्त्वा तच्छिवयोगिने ।
नित्यं प्रपूजयामास शिवभक्तानतिप्रियः ॥ ३७ ॥
धनेन धान्येन तिलेन तण्डुलैस्तथैव तैलेन तथोदकेन च ।
दुकूलपुष्पाभरणैरपि द्विजा मनोनुकूलेन च पूजनेन ॥ ३८ ॥

अष्टोत्तरं शतम् । वारानिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं संवत्सरेऽतीते पुत्रो नीरोगतां गतः ।
पूजया शिवभक्तानां निवृत्तो ब्रह्मराक्षसः ॥ ३९ ॥
स पुनः शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमर्जितम् ।
अस्मिन्देशे विमुक्तोऽभूत्पूजया परयाऽनया ॥ ४० ॥
पिता तस्य महाधीमान्देशस्यास्य तपोधनाः ।
ज्ञात्वा माहात्म्यमाह्लादात्सर्वस्वं वेदवित्तमाः ॥ ४१ ॥

---

१ क. ख. °वित्तमाः । २ ख. नान्यथेति । ३ ङ. °स शिवम्°।

प्रदत्त्वा शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
तस्य बन्धुजनाश्चैव शिवभक्तस्य पूजया ॥ ४२ ॥
अनायासेन संसाराद्विमुक्तास्तत्र सुव्रताः ।
अस्मिन्देशे प्रदत्तं यन्मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ४३ ॥
तदनन्तं भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ।
अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ४४ ॥
यो भुङ्क्ते तस्य संसारान्नहि मुक्तिः कदाचन ।
अगस्त्याशिष्यो धर्मिष्ठः श्वेताख्यो भगवान्मुनिः ॥४५॥
वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य बन्धूनामपि सुव्रताः ।
श्रुत्वा मुक्तिमगस्त्येन प्रेरितो मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥
प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्थानं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।
मणिमुक्तानदीतोये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ ४७ ॥
अर्कवारे तथाऽष्टम्यां पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
मघर्क्षे च महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ४८ ॥

नीरोगतां गतः । निवृत्तो ब्रह्मराक्षस इति । न केवलं परमफलमपवर्ग एवावान्तरफलमारोग्यादिकमपि शिवभक्तपूजया भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पूजयामास धर्मात्मा मणिमुक्तानदीजलैः ।
तज्जलं पूजितं तेन श्वेतेनैवाभवन्नदी ॥ ४९ ॥
नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता सर्वपापविनाशिनी ।
पुनः श्वेतो मुनिः श्रीमाञ्श्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥
पूजयामास धर्मज्ञः शिवभक्ताननेकधा ।
देवदेवो महादेवः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ॥ ५१ ॥
सांनिध्यमकरोत्तस्य भक्तानां पूजया तथा ।
मुनिश्च देवदेवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ५२ ॥

पूजयामास पुष्पेण पत्रेणैवोदकेन च ।
एतस्मिन्नन्तरे विप्राः शिवस्य परमात्मनः ॥ ५३ ॥
प्रसादाच्छिवभक्तानां पूजया परया तथा ।
अवाप परमां मुक्तिं मुनिः श्वेतो महामतिः ॥ ५४ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।
पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षौ न चान्यतः ॥ ५५ ॥
इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।
सादरं पूजयामासुः शिवभक्ताननेकधा ॥ ५६ ॥

पूजयामासेति । जलं समर्प्य पूजयामास 'ल्यब्लोपे पञ्चमी'* तेनैव च कारणेन तज्जलं लोके पूजितमभूत् । तेनैव निमित्तेन सा नद्यपि नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ताऽभवदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पूजया शिवभक्तानां प्रसन्नः परमेश्वरः ।
ननर्त पुरतस्तेषां मुनीनामम्बिकापतिः ॥ ५७ ॥
मुनयो देवदेवस्य शंकरस्य शिवस्य तु ।
दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमवशा अभवन्मुदा ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
शिवभक्तपूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ननर्तेति । अभिनयेनैव परानन्दसाक्षात्कारोपदेशो नृत्ताभिप्राय इति प्रागेव व्याख्यातम् । तेनोपदेशेन जनितसाक्षात्काराणां मुनीनां बाह्यविषयास्फुरणेन तत्परवशतानुवृत्तिमाह—दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शिवभक्त-
पूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

* एतद्व्याख्यानानुरोधेन मूले मणिमुक्तानदीजलादिति पञ्चम्यन्त एव पाठोऽवगम्यते ।

सप्तमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामः सर्वतत्त्वविशारद ।
केचित्केवलविज्ञानं प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ १ ॥

शिवेनाभिनयरूपोपदेशेन विशदीकृतपरतत्त्वा जीवन्मुक्ताः कृतकृत्या अपि मुनयः सकललोकोपकाराय सुलभं मुक्तिसाधनं जिज्ञासमानाः संशयबीजभूता बुद्धेर्विप्रतिपत्तीरुदाहरन्ति—भगवञ्छ्रोतुमिच्छाम इति । केवलविज्ञानमिति वेदान्ततत्त्वविदः ॥ १ ॥

केचित्समुच्चितं कर्म ज्ञानेन ब्रह्मवित्तम ।
केचिद्दानं प्रशंसन्ति तथा केचिद्व्रतं बुधाः ॥ २ ॥

समुच्चितं कर्मेति । तदेकदेशिनः—

'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' ॥
'यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्' ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो मोक्षकर्मसमुच्चयपरा इति मन्यमानाः । केचिद्दानमिति 'किं भगवन्तः परमं वदन्ति' इति प्रस्तुत्य 'दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति' इति श्रुतौ श्रद्दधानाः । केचिद्व्रतमिति 'न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत तद्व्रतं तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्' 'अन्नं न निन्द्यात्तद्व्रतम्' इत्यादि पश्यन्तः ॥ २ ॥

केचिद्यज्ञं प्रशंसन्ति तपः केचित्तपोधनाः ।
ब्रह्मचर्याश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं भुवि केचन ॥ ३ ॥

केचिद्यज्ञमिति । 'यज्ञेन हि देवा दिवं गताः' इत्यारभ्य 'तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति' इति श्रुतिमाद्रियमाणाः । तपः केचिदिति । तप इति 'तपो नानशनात्परम्' इत्यारभ्य 'तस्मात्तपः परमं वदन्ति' इति श्रुतिमुदाहरन्तः । ब्रह्मचर्याश्रममिति 'येषां तपो ब्रह्मचर्यम्' । 'नैष्ठिको ब्रह्मचारी वा वसेदामरणान्तिक-

१ क. ख. पुस्तकयोस्तस्मादित्यारभ्यान्तादिपर्यन्तो ग्रन्थो नहि ।

कम्' इत्यादिश्रुतिस्मृती परिशीलयन्तः । गार्हस्थ्यमिति 'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य' इति गौतमवचसा वञ्चिताः ॥ ३ ॥

वानप्रस्थाश्रमं केचित्संन्यासं भुवि केचन ।
तीर्थसेवां प्रशंसन्ति स्वाध्यायं भुवि केचन ॥ ४ ॥

वानप्रस्थाश्रममिति । "तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः" इति श्रुतिमभ्यसन्तः । संन्यासमिति । न्यास इति ब्रह्मेत्युपक्रम्य 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति श्रुतितात्पर्यविदः । तीर्थसेवामिति । 'तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति' इति श्रुतिदर्शिनः । स्वाध्यायमिति । 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति' इति श्रुतिमधीयानाः ॥४॥

केचित्स्थाने महेशस्य विशिष्टे वर्तनं सदा ।
एवमन्यानि लोकेऽस्मिन्प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ ५ ॥
एषां यत्सर्वजन्तूनां कर्तुं शक्यं विमुक्तिदम् ।
तदस्माकं महाभाग वद सूत हिते रत ॥ ६ ॥

केचित्स्थान इति ।

' संप्राप्य काशीं शिवराजधानीं
मङ्क्त्वा तदग्रे मणिकर्णिकायाम् ।
दृष्ट्वाऽथ विश्वेश्वरमेकदाऽऽर्यै
स्पृष्ट्वा प्रणामः परमो हि धर्मः ' ॥

इत्यादिवचनसहस्राणि व्याहरन्तः । एवमन्यानीति । 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यारभ्य 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यादिश्रुतीर्विमृशन्तः प्रणवध्यानादिकमेव प्रशंसन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे समाधाय मनः सदा ।
पुरा नारायणं व्यासः श्रीवैकुण्ठनिवासिनम् ॥ ७ ॥

---

१ क. ख. 'दृष्ट्वाऽथ प'।

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पर्यपृच्छदिदं बुधाः ।
सोऽपि नारायणः श्रीमानतीव प्रीतमानसः ॥ ८ ॥
समुत्थाय महालक्ष्म्या ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
वेदव्यासेन कैलासमगमत्परमर्षयः ॥ ९ ॥

सूतस्त्वाख्यायिकयैवोत्तरमाह—पुरा नारायणं व्यास इत्यादिना ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र देव्या समासीनं नीलकण्ठमुमापतिम् ।
तेजसा भासयन्सर्वं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ १० ॥

भासयमिति द्वितीयार्थे प्रथमा । तेजसा सर्वं भासयन्यश्चतुर्वर्गफलप्रदस्त-मिति प्रकृत्यर्थविशेषणं वा शोभनं पठतीतिक्रियाविशेषणवत् । विष्णुर्वा भासयन्नस्तु ॥ १० ॥

ईश्वराणां च सर्वेषामीश्वरं परमेश्वरम् ।
पतिं पतीनां परमं दैवतानां च दैवतम् ॥ ११ ॥
स्मृतिमात्रेण सर्वेषामभीष्टफलदायिनम् ।
सत्यं विज्ञानमानन्दं संपूर्णं सर्वसाक्षिणम् ॥ १२ ॥
प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छेदं जगद्धितम् ।
महादेवोऽपि सर्वज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ १३ ॥
प्राह सर्वामरेशानो वाचा मधुरया बुधाः ।

ईश्वर उवाच—

साधु साधु महाविष्णो भवता पृष्टमच्युत ॥ १४ ॥
पुरा देवी जगन्माता सर्वभूतहिते रता ।
मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य परमेश्वरी ॥ १५ ॥

यतः सर्वेषामीश्वराणामीश्वरोऽतः परमेश्वरः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदिदं कृपया वक्ष्ये तव सर्वजगद्धितम् ।
ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते ॥ १६ ॥

विदितप्रश्नाभिप्रायः शिवः सुलभं सर्वाधिकारं च मुक्तिसाधनं वक्तुं प्रतिज्ञा-

मीते—तव सर्वज्ञमहितमिति । सुलभस्य सुकरस्य सर्वाधिकारस्य च विवक्षितत्तीर्थजातस्य ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनतां च वक्तुं साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्यैवेत्याह—ज्ञानमेव महाविष्णो इति । 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

ज्ञानं वेदशिरोद्भूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
अनेकजन्मसंशुद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १७ ॥

तदपि ज्ञानमुपनिषद्वाक्यादेवेत्याह—वेदशिरोद्भूतमिति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति श्रुतम् । तस्य तु ज्ञानस्य वक्ष्यमाणोपायैरहितैः प्रयत्नातिशयलभ्यतामाह—अनेकजन्मेति । निष्कामकृतानि हि कर्माणि भगवदाराधनद्वारेणैव तत्त्वज्ञानं साधयन्ति । फलं तु तत्त्वज्ञानमन्यद्वा शिवप्रसादादेव भवति । उक्तं हि—फलमत उपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

जायते तच्छिवज्ञानं प्रसादादेव मे हरे ।
निवृत्तिधर्मनिष्ठस्तु ब्राह्मणः पङ्कजेक्षण ॥ १८ ॥

शिवज्ञानमिति । मदीयनिष्कलतत्त्वज्ञानमित्यर्थः । उक्तज्ञानसाधनेषु तारतम्येनाधिकारिविभागमाह—निवृत्तिधर्मेति । निवृत्तिधर्मः संन्यासपूर्वकं श्रवणमननादिकम् । याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज । 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रूयते ॥ १८ ॥

उक्तो मुख्याधिकारीति ज्ञानाभ्यासे मया हरे ।
अन्ये च ब्राह्मणा विष्णो राजानश्च तथैव च ॥ १९ ॥
वैश्याश्च तारतम्येन ज्ञानाभ्यासेऽधिकारिणः ।
द्विजस्त्रीणामपि श्रौतज्ञानाभ्यासेऽधिकारिता ॥ २० ॥

अन्ये चेति । अकृतसंन्यासादिकाः । तारतम्येनेति । न्यूनाधिकभावेन तरतमशब्दाभ्यां तरतमप्रत्ययवाचकाभ्यां तदर्थावतिशयौ लक्ष्येते । तत्रापि द्वयोरतिशयात्तरबर्थो बहूनामतिशयस्तमबर्थोऽधिक इति तद्भावस्तारतम्यम् । द्विजस्त्रीणामिति । 'अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ' इत्यादौ गार्ग्यादेर्विद्याव्यवहारदर्शनात् । अस्तिपदस्य पूर्वार्धेन संबन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ ख. ज्ञानसाधन°। २ ङ. °यसहितप्र°।

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।
वदन्ति केचिद्विद्वांसः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ २१ ॥

शूद्रस्य शुश्रूषोरिति । स्वधर्मनिष्ठस्य द्विजशुश्रूषा हि शूद्रस्य मुख्या वृत्तिः ।

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन्वणिग्भवेत्' इतिस्मृतेः ।

पुराणेनैवेति । वेदवाक्यश्रवणस्य निषिद्धत्वात् । 'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति । इदमेवोक्तं व्यासेन 'श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च' इति । स्त्रीणां शूद्रसमानतामिति । यथाऽऽहुः—

'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्' ॥

इति । गार्गीमैत्रेय्यादीनामपि श्रुतिवाक्यात्त तत्त्वबोधः किंतु पौरुषेयैरेव वाक्यैर्जातस्तत्त्वावबोध आख्यायिकारूपया श्रुत्या व्यवहृत इत्येतावदिति हि ते मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।
भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥ २२ ॥

येषां तु हीनजातीनां पुराणेऽप्यनधिकारस्तेषामपि स्वदेशभाषया तत्त्वविद्यायामस्त्यधिकार इत्याह—अन्येषामिति । नचैवं सर्वेषां फलसाम्यम् । कालसंनिकर्षविप्रकर्षादिकृतवैषम्यसंभवादित्याह—कालेनेति ॥ २२ ॥

येषामस्ति परिज्ञानं विनेह ज्ञानसाधनम् ।
कल्प्यं तत्साधनं तेषां पूर्वजन्मसु सूरिभिः ॥ २३ ॥

ननु निवृत्तिधर्मश्रवणादिकं विनैव वामदेवादेर्गर्भस्थस्यैव स्वतो बोधः श्रूयते—'गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदम्' इति प्रस्तुत्य गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाचेति तत्कथं श्रवणादेः साधनतेति तत्राऽऽह—येषामस्तीति ॥ २३ ॥

मुख्याधिकारिणां नृणां प्रतिबन्धविवर्जितम् ।
ज्ञानमुत्पद्यतेऽन्येषां प्रतिबद्धं विजायते ॥ २४ ॥

सर्वेषां फलसाम्याभावाय वैषम्यान्तरमाह—मुख्याधिकारिणामिति ॥ २४ ॥

प्रतिबद्धं परिज्ञानं नेह मुक्तिं प्रयच्छति ।
विशुद्धं ब्रह्मविज्ञानं विशुद्धस्यैव सिध्यति ॥ २५ ॥

तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ।
स्थाने वर्तनमात्रेण विशिष्टे मानवोऽच्युत ॥ ३९ ॥
अयत्नेन विमुच्येत स्वसंसारमहद्भयात् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्नयत्नेनैव मानवः ॥ ४० ॥
भजेदन्यतमं स्थानमेतेषां श्रद्धया सह ।

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा हरिर्ब्रह्मप्रमुखैरमरैरपि ॥ ४१ ॥
वेदव्यासेन लक्ष्म्या च सह वेदविदां वरः ।
प्रणम्य परया भक्त्या भवं भक्तप्रिये रतम्[1] ॥ ४२ ॥
विहाय पद्मसंभूतं पाराशर्यं सुरानपि ।
श्रीमद्दक्षिणकैलासं सर्वदेशोत्तमोत्तमम् ॥ ४३ ॥
पञ्चयोजनविस्तीर्णं दशयोजनमायतम् ।
ब्रह्मणा च सरस्वत्या वज्रिणा नीलया तथा ॥ ४४ ॥
कालेन हस्तिना चान्यैर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।
मुनिभिः पूजितं स्थानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४५ ॥
अवाप पद्मया विष्णुः सह सर्वजगत्पतिः ।
ब्रह्मा वेदविदां मुख्यः श्रीमद्वृद्धाचलं मुदा ॥ ४६ ॥

यो वा को वेति । प्रागुक्ताधिकारादिवैचित्र्यनिबन्धनोऽपि न विशेषः कश्चि-दस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्राप्तवानाशु भारत्या प्रसन्नः पापनाशनम् ।
वेदव्यासो मुनिः श्रीमान्विश्वविज्ञानसागरः ॥ ४७ ॥
प्राप्तवानादरेणैव श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ।
तथा सर्वे सुरा विप्राः प्रसन्ना भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ४८ ॥

---

१ ड. भक्तहिते ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरं भक्त्या प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ।
तथाऽन्ये मुनयो व्याघ्रपुरं पूर्वतपोबलात् ॥ ४९ ॥
अवापुर्यत्र देवेशः प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।
अहं व्यासवचः श्रुत्वा श्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥

विश्वविज्ञानसागर इति विष्णोरवतारभेदस्य व्यासस्य विशेषणं तदीयादरविषयभूताया वाराणस्याः सर्वत उत्कर्षाभिप्रायेण ॥४७॥४८॥४९॥५०॥

श्रीमद्दक्षिणकैलासेऽप्युषित्वा वत्सरं बुधाः ।
पुण्डरीकपुरे तद्वच्छ्रीमद्वृद्धाचले तथा ॥ ५१ ॥
वाराणस्यामपि ज्ञानं लब्धवानतिशोभनम् ।
भवन्तोऽपि यथाश्रद्धं वर्तध्वं पण्डितोत्तमाः ॥ ५२ ॥
एषामन्यतमे स्थाने विशिष्टे मुक्तिसिद्धये ।
बहवो वर्तनादेषु विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे मुक्तिसाधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत एव सूतः स्वयमपि दक्षिणकैलासव्याघ्रपुरवृद्धाचलेषु वत्सरं वत्सरमुषित्वा वाराणस्यामेव परमपुरुषार्थं प्राप्तवानस्मीत्याह—श्रीमद्दक्षिणकैलासेऽपीति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे मुक्तिसाधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कालसंख्या कथं विद्वन्कथिता कालवेदिभिः ।
कः कालेनानवच्छिन्नो वद कारुण्यतोऽनघ ॥ १ ॥

उक्ततीर्थसेवया जनिततत्त्वज्ञानानां मुक्तानामपि कालपरिच्छेदं संसारिभ्यः सकाशादविशेषप्रसङ्गाद्विशेषज्ञानाय परिच्छेदकं कालस्वरूपं तदनवच्छिन्नस्वरूपं च मुनयो जिज्ञासन्ते—कालसंख्या कथमिति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

कालसंख्या मया वक्तुं न शक्या जन्मकोटिभिः ।
मुनीन्द्रैरपि देवैश्च शिवेनापि महात्मना ॥ २ ॥
तथाऽपि संग्रहेणाहं वक्ष्ये युष्माकमादरात् ।
काष्ठा पञ्चदश प्रोक्ता निमेषाः पण्डितोत्तमाः ॥ ३ ॥
तासां त्रिंशत्कला तासां त्रिंशन्मौहूर्तिकी गतिः ।
मुहूर्तानां द्विजास्त्रिंशद्दिवारात्रं तु मानवम् ॥ ४ ॥

सर्गप्रलयप्रवाहस्याऽऽनन्त्यादियदिम इयन्मात्र इयद्रूप एव वा काल इति हि परिच्छेदरूपा कालसंख्या भवद्भिर्जिज्ञासिता सा नास्त्येव । असती च सा मया मुनीन्द्रैः शिवेन वा कथं वक्तुं शक्या । नहि नरविषाणस्य परिमाणं केनचिद्वक्तुं शक्यमित्याह—कालसंख्या मयेति । युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पानां वर्षादिसंख्या चेत्पृच्छ्यते सा कथ्यत इत्याह । तथाऽपीति । अपरिज्ञातपरिमाणं कल्पादिकं ज्ञापयितुं परिज्ञातपरिमाणं निमेषादिकमारभते—काष्ठा पञ्चदशेति । दिवारात्रं तु मानवमित्येवमन्तं सावनमानाभिप्रायम् । सौरचान्द्रनाक्षत्रमानेषु मनुष्याणां रात्रिदिवविभागव्यवहाराभावात् । स हि विभागव्यवहारः सूर्यसावने मानवानाम् । चान्द्रमाने पितृणाम् । सौरमाने देवानाम् । तथाहि सूर्यदर्शनादर्शनोपलक्षितयोर्हि कालभागयोर्दिवारात्रिशब्दौ व्युत्पन्नौ । तौ च सूर्योदयमारभ्य षाष्टिघटिकात्मककालमध्ये मनुष्याणां भवतः । चन्द्रवृद्धिक्षयावच्छिन्नस्तु का-

---

१ ग. एव का॰। ध. एतावान्काल । ङ. एव हि का॰। २ क. ख. घ. निमेषमारभते । ३ क. ख. ग. घ. मत सा॰।

श्चान्द्रो मासः । तत्र पितॄणां कृष्णाष्टम्यां सूर्योदयः । दर्शोऽहर्मध्यम् । शुक्लाष्टम्यामस्तमयः । पौर्णमास्यां रात्रिमध्यमिति स चान्द्रोऽहोरात्रः ॥२॥३॥४॥

अहोरात्राणि विप्रेन्द्राः पक्षः पञ्चदशः स्मृतः ।
पक्षद्वयेन मासः स्यान्मासैः षड्भिर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥

अहोरात्राणि विप्रेन्द्रा इति तिथ्यभिप्रायम् । तेषु हि शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तेषु मानवानां शुक्लपक्षव्यवहारः । शेषे कृष्णपक्षव्यवहार इति । 'पक्षद्वयेन मासः स्यात्' इति तु चान्द्रमासाभिप्रायम् । स हि यथोक्तपक्षद्वयात्मकः । सावनस्तु मासो यदा कदाचिदारभ्य त्रिंशत्सूर्योदयात्मकः । सौरस्तु सूर्यस्यैकराशिभोगमात्रात्मक इति न तौ पक्षद्वयात्मकत्वेन व्यवह्रियेते । मासैः षड्भिरित्यारभ्य सौरमानेन ॥ ५ ॥

अयनं द्वेऽयने वर्षं क्रमात्ते दक्षिणोत्तरे ।
रात्रिर्दिवौकसां पूर्वं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चान्द्रादीनामपि दक्षिणोत्तरायणे विद्येते तथाऽपि न तयोर्मासषट्कात्मकत्वम् । नापि तद्द्वयस्य वर्षात्मकत्वम् । क्रमात्ते इति । कर्कटायनमारभ्य मकरायणपर्यन्तं दक्षिणायनम् । तस्मिन्खलु काले क्रान्तिमण्डलस्योत्तरमवमानमारभ्य दिने दिने सूर्यो दक्षिणत एति मकरायणपर्यन्तम् । तदारभ्य दिने दिने क्रान्तेर्दक्षिणावमानमारभ्योत्तरत एति कर्कटायनपर्यन्तमिति तदुत्तरायणम् । एवं दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । उत्तरायणं तेषामहरित्यर्थः । ननु मेषादिराशिषट्कं निरक्षदेशादुत्तरतश्चरति तत्रस्थं सूर्यं सदा देवाः पश्यन्ति । अतस्तेषां तदहः । तुलादिराशिषट्कं निरक्षदेशाद्दक्षिणतश्चरति तत्रस्थं सूर्यमसुरा नित्यं पश्यन्ति देवा न कदाचिदतो देवानां सा रात्रिः । उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

'सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्' इति ।

अत उत्तरायणानुप्रविष्टे मकरकुम्भमीनमासत्रये देवानां सूर्यदर्शनाभावात्कथं सकलमुत्तरायणं तेषामहरित्युच्यते । तथा कर्कटकसिंहकन्यामासेषु दक्षिणायनानुप्रविष्टेषु देवाः सदा सूर्यं पश्यन्तीति तेषां कथं रात्रिरुच्यत इति तत्र ब्रूमः । उक्तानुपपत्तिबलादेवात्र श्लोके उत्तरायणशब्देन मकरादिमासषट्कं न गृह्यते । किंतूत्तरगोलभूतं मेषादिमासषट्कम् । तद्धि निरक्षदेशादुत्तरतः स्थितमिति । तत्र वर्तमानः सूर्यो गतेन प्रत्यागतेन च सदा निरक्षदेशादुत्तरत एतीति तदु-

१ क. ख. सूर्यस्योदयः ।

त्तरायणमत्र विवक्षितम् । तत्र च सूर्यं सदा देवाः पश्यन्तीति मेषादिमासषट्कं देवानामहरिति । एतेन तुलादिमासषट्कं देवानां रात्रिरिति व्याख्येयम् । यद्वाऽत्र दिवाशब्देन सूर्यस्योन्नतकालो गृह्यते । रात्रिशब्देन च तस्य नतकालः । मकरादिमासषट्कं हि देवान्प्रति सूर्यस्योन्नतकालत्वाद्दिवेत्युक्तम् । कर्कटादिमासषट्कं तु तान्प्रति नतकालत्वाद्रात्रिरित्युक्तमिति । तदेवं दक्षिणायनोत्तरायणशब्दौ वा सूर्यस्य निरक्षदेशाद्दक्षिणोत्तरगोलगमनाभिप्रायौ । रात्रिदिवाशब्दौ वा देवान्प्रति सूर्यस्य नतोन्नतकालाभिप्रायाविति सर्वं समञ्जसम् ॥ ६ ॥

मनुष्याणां यथा तद्वद्देवानामपि सूरिभिः ।
पक्षमासायनाब्दानां विभागः कथितो द्विजाः ॥ ७ ॥

मनुष्याणां पञ्चदश तिथयः पक्षः । पक्षद्वयं चान्द्रो मासः । सूर्यस्यैकराशिभोगस्तु सौरो मासः । राशिषट्कभोगोऽयनम् । अयनद्वयं संवत्सर इति । यथा मानुषः संवत्सर एवं देवानां स्वमानेनाहोरात्रस्तदनुसारेणैव पक्षमासायनाब्दा अपि द्रष्टव्या इत्याह—मनुष्याणामिति ॥ ७ ॥

दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्वर्षैः प्रोक्तं चतुर्युगम् ।
कृतं तत्र युगं विप्राः सहस्राणां चतुष्टयम् ॥ ८ ॥
तस्य संध्या च संध्यांशः प्रोक्तश्चाष्टशताऽनघाः ।
त्रिभिर्वर्षसहस्रैस्तु त्रेता दिव्यैः प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
कृतार्धे द्वापरः प्रोक्तस्तदर्धे कलिरुच्यते ।
क्रमात्संध्या च संध्यांशस्तुरीयांशविवर्जितः ॥ १० ॥
त्रेताद्वापरतिष्याणां युगानां मुनिपुङ्गवाः ।
एवं द्वादशसाहस्रं प्रोक्तं विप्राश्चतुर्युगम् ॥ ११ ॥

दिव्यैर्द्वादशेत्यादि । दिव्याब्दानां सहस्रद्वादशकेन कृतत्रेताद्वापरकलिनामकं युगचतुष्टयं भवति । तत्र द्वादशसहस्रमध्ये चतुःसहस्राण्यष्टौ शतानि चाब्दाः कृतयुगप्रमाणम् । आदाववसाने च शतद्वयं शतद्वयं च संध्या । तत्संनिकृष्टं शतद्वयं शतद्वयं च संध्यांशः । तन्मध्यवर्ति सहस्रचतुष्टयं युगशरीरम् । त्रिभिरित्यादि । कृतप्रमाणं पादोनं त्रेता । कृतार्धं द्वापरः कृतचतुर्थांशः

१ ग. °यं सं° । २ ग. °यं च ।

कलिः। कृतसंध्यासंध्यांशौ पादोनौ त्रेतायाः कृतवदमितौ द्रष्टव्यौ। अर्धीकृतौ द्वापरस्य चतुर्थांशः कलेरिति। उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

'दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्वर्षैरेकं चतुर्युगम्।
युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसंगुणः॥
क्रमात्कृतयुगादीनां षष्ठोऽशः संध्ययोः स्वकः'।

इति॥८॥९॥१०॥११॥

युगानामेकसप्तत्या मन्वन्तरमिहोच्यते।
मनवो ब्रह्मणः प्रोक्ता दिवसे च चतुर्दश॥१२॥

युगानामिति। उक्तचतुर्युगानाम्॥१२॥

ब्राह्ममेकमहर्विप्राः कल्प इत्युच्यते बुधैः।
तावती रात्रिरप्युक्ता ब्रह्मणः पण्डितोत्तमाः॥१३॥

ब्राह्ममेकमहरिति। कल्पादावेकः संधिः। मन्वन्तरावसाने चैकैक इति पञ्चदश संधयः कृतयुगप्रमाणाः कृतचतुर्थांशश्च कलिरिति चतुर्गुणितैः पञ्चदशभिः षष्टिः कलिप्रमाणानि भवन्ति। दशभिः कलिप्रमाणैरेकं चतुर्युगमिति षष्ट्या षट्चतुर्युगानि भवन्ति। चतुर्दशगुणितया चैकसप्तत्या षड्ूनं सहस्रं भवति। मिलितं युगसहस्रं ब्राह्ममेकमहः स कल्प उच्यत इत्यर्थः। तदवसाने च भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयं लीयते। तद्रात्र्यवसाने च लोकत्रयं सृज्यते। सा च सृष्टिरनन्तराध्याये वक्ष्यते॥१३॥

त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम्।
वर्षाणां यच्छतं तस्य द्विपरार्धमिहोच्यते॥१४॥

त्रिशतैरिति। तावत्तावद्रात्रियुक्तैरित्यर्थः॥१४॥

ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा मायायां लीयते जगत्।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ॥१५॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः।
मूर्तयो विविधाः स्वेषु कारणेषु लयं ययुः॥१६॥

ब्रह्मणोऽन्त इति। स्थूलभूतकार्यं जगत्स्थूलभूतेषु तानि सूक्ष्मभूतेषु।

---

१ ख. अर्धीनौ। २ क. °ते। गच्छ°।

'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते' इत्युक्तदृशेत्यर्थः ।

तथा विष्णुश्चेति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामवतारमूर्तयः स्वकारणेषु मायाया रजःसत्त्वतमोगुणेषु प्रविशन्ति । स्वयं तु परमेश्वरात्मनैव वर्तन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे ।
सत्यबोधसुखानन्तब्रह्मरुद्रादिसंज्ञिते ॥ १७ ॥

प्रलये काल इति । प्राकृते प्रतिसंचरे । यस्य ह्यनन्तरभावी सर्गो दशमैकादशाध्याययोर्वक्ष्यते—सत्यबोधेति । सत्यज्ञानानन्दैकरसत्वं शिवस्योक्तं द्वितीयाध्याये तन्मायाशक्तिसंवृतमित्यत्र ॥ १७ ॥

अभेदेन स्थितिं याति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।
अन्यथाभानहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ॥ १८ ॥
आत्मतत्त्वतिरस्कारात्तम इत्युच्यते बुधैः ।
विद्यानाश्यत्वतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ॥ १९ ॥
सद्वैलक्षण्यदृष्ट्येयमसदित्युदिता बुधैः ।
कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात्कारणं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥

अभेदेन स्थितिं यातीति । यथा तस्या भेदेन नावभासो यथा च नाऽऽत्यन्तिको नाशस्तथोक्तं पञ्चमाध्याये मातृका च त्रिधेत्यत्र । ननु कार्यप्रपञ्चवत्कारणभूता मायाऽपि कस्मान्न विलाप्यते किमिति तयाऽवस्थातव्यम् । उत्तरसर्गार्थमिति चेत् । अथ तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य किमुत्तरैरपि सर्गैस्तत्राऽऽह—हेतुस्तत्र सुदुर्गम इति । तदुक्तमाचार्यैः—

'भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमपि चापरे ।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' इति ।

उक्तं व्यासेन लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति । विष्णुपुराणेऽपि—

'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामय' इति ।

ननु कार्यप्रपञ्चस्य कारणे लयोऽस्तु कारणं तु मायैवेति । कुतः । असदव्यक्तादिशब्दैः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु कारणस्यानेकधाविप्रतिपत्तिदर्शनादित्याशङ्क्य

१ क. घ. 'धेत्यिति चा'।

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन मायादिशब्दा एकमेवार्थं प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदमाह—अन्यथामानेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कार्यवद्व्यक्तताभावादव्यक्तमिति गीयते।
एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत् ॥ २१ ॥
अनया देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः।
उदितः परमः कालस्तद्वशाः सर्वजन्तवः ॥ २२ ॥

परात्मवदिति। यथा परमात्मा स्वतन्त्रो नैवमेषा स्वतन्त्रा। अत एव हि शक्तिरित्युक्तम्। परमः काल इति। द्विविधो हि कालः परमोऽपरमश्चेति। शिवमायासंबन्धरूपः परम इति। वक्ष्यति सूतरखण्डे—

'कालो मायात्मसंबन्धः सर्वसाधारणात्मकः' इति।

स एव कल्पमन्वन्तरसंवत्सरमासाद्यात्मना पदार्थान्परिच्छिन्दन्नपरः काल इत्युच्यते। तदुक्तम्—

'भावि भवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः' इति।

तदाह—तद्वशाः सर्वेति। मायावदनादिरप्यसौ तदधीननिरूपणतया तयोदित इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

सोऽपि साक्षान्महादेवे कल्पितो मायया सदा।
सर्वे काले विलीयन्ते न कालो लीयते सदा ॥ २३ ॥

अत एव मायावत्तत्संबन्धरूपः कालोऽपि कल्पित इत्याह—सोऽपीति। यथा माया मायादृष्ट्यैव कल्पिता तथा तत्संबन्धोऽपि। यदाहुराचार्याः—

'अस्याविद्येत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते।
ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते' इति।

ननु मायाशिवसंबन्धात्मनः कालस्य मायात उदितत्वे जगदिव सोऽपि विनाशीति परिमितत्वात्कथं तत्परिमाणं शिवेनापि ज्ञातुमशक्यमित्युक्तमित्यत आह—सर्वे काल इति। येन कालः परिच्छेत्तव्यः स सर्वः कालेनैव परिच्छिद्यत इति कालस्य परिच्छेदकाभावादपरिमित इत्युक्तमित्यर्थः। उदित इति न जन्माभिप्रायम्। किंतु मायावत्सदा सद्भावादिति। प्रागसतः सत्तासंबन्धवाचको ह्युदयशब्दः प्रागभावांशं परित्यज्य सत्तासंबन्धांशमात्रं लक्षयति। यथो-

---

१ ग. यस्या।

स्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति जैमिनिसूत्र उत्पत्तिशब्दः । तथाहि तत्र व्याख्यातं शाबरभाष्य औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम इति ॥ २३ ॥

कालो माया च तत्कार्यं शिवेनैवाऽऽवृतं बुधाः ।
शिवः कालानवच्छिन्नः कालतत्त्वं यथा तथा ॥२४॥

कालस्य कदाचिदपि विलयाभावात्कथं कल्पितत्वमुक्तम् । ज्ञानविलाप्यस्यैव कल्पितत्वनियमादित्यत आह—कालो मायेति । मायाकार्यं च माया च तत्संबन्धरूपः कालश्च त्रितयमपि शिवतत्त्वज्ञानेन विलीयत एव । तद्व्यतिरिक्तोपायेन विलीयत इत्यभिप्रायेण तु न कालो लीयते सदेत्युक्तमित्यर्थः । कालस्य सर्वपरिच्छेदकत्वे सर्वान्तर्भावाच्छिवस्यापि तेन परिच्छेदो न शङ्कनीय इत्याह—शिवः कालेति । यथा कालः कालेन न परिच्छिद्यते तथा शिवोऽपीति ॥ २४ ॥

तथाऽपि कालोऽसत्यत्वान्मायया सह लीयते ।
शिवो न विलयं याति द्विजाः सत्यस्वभावतः ॥२५॥

कालशिवयोरुभयोरपि कालानवच्छेदसाम्येऽपि सत्यासत्यत्वकृतं वैलक्षण्यमित्याह—तथाऽपीति ॥ २५ ॥

उत्पन्नानां प्रनष्टानामुत्पाद्यानां तथैव च ।
शिवः कालानवच्छिन्नः कारणं त्विति कीर्तितः ॥२६॥

कालसामान्येन शिवस्यानवच्छेद उक्तः । कालविशेषैस्तु सुतरामनवच्छेद इत्याह—उत्पन्नानामिति । शिवादेव हि जगज्जायते तस्मिन्नेव वर्तते तत्रैव लीयते । अतो जगतः प्रागपि सत्त्वान्न वर्तमानभविष्यत्कालाभ्यामवच्छिद्यते । स्थितिकालेऽपि सत्त्वान्न भूतभविष्यद्भ्यां विनाशोत्तरमपि सत्त्वान्न भूतवर्तमानाभ्यामिति ॥ २६ ॥

प्रसादादस्य देवस्य ब्रह्मविष्ण्वादिकं पदम् ।
तदधीनं जगत्सर्वमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २७ ॥

ननु जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तत्कथं शिव इत्युच्यत इत्यत आह—प्रसादादस्येति । शिवापन्नकालावच्छिन्ना ब्रह्मादयोऽपि न स्वत-

१ क. ख. घ. °रक्षणम्°।

त्राः। कालस्य हि शिवायत्तता श्रूयते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अर्धमासा मासा इति विधृतास्तिष्ठन्तीति। इतिशब्दोऽनुक्तसकलकालभागसंग्रहार्थः ॥ २७ ॥

असंख्या विलयं याता ब्रह्माणः पण्डितोत्तमाः।
असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासवादयः ॥२८॥

ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदमाह—असंख्या विलयं याता इति ॥ २८ ॥

एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिर्विजृम्भितः ॥२९॥

तत्किंभूते काले ब्रह्मादयः स्वतन्त्राः। न। तदाऽपि तद्रूपेण शिवस्यैव सर्गादिकर्तृत्वादित्याह—एक एवेति ॥ २९ ॥

रजोगुणेन संछन्नो ब्रह्माऽधिष्ठाय तं गुणम्।
स्रष्टा भवति सर्वस्य जगतः पण्डितोत्तमाः ॥ ३० ॥
गुणेन तमसा छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः।
अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुः ॥ ३१ ॥
तथा सत्त्वगुणच्छन्नो रुद्रो विप्रास्तमोगुणम्।
अधिष्ठाय भवेद्धन्ता जगतः सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥

कल्पनावैचित्र्ये गुणवैचित्र्यं कारणमाह—रजोगुणेनेति। ब्रह्मा हि रक्तवर्णत्वाद्बही रजोगुणेन संछन्नः प्रवृत्तिशीलत्वादन्तरपि तमेवाधितिष्ठति। इन्द्रनीलश्यामत्वाद्विष्णुरन्तस्तमसा संछन्नो जगतः पालनेन बहिः सत्त्वमधितिष्ठति। चन्द्रकोटिप्रकाशत्वाद्रुद्रोऽन्तः सत्त्वेन संछन्नः सकलसंसारसंहाराद्बहिस्तमोगुणेनेति। गुणवैचित्र्यं ब्रह्मादीनां गुणत्रयानिबन्धनं। रक्तकृष्णश्वेतरूपमिति सूतगीतासु द्वितीयाध्याये वक्ष्यति। सत्यवादिन इति मुनीनां संबोधनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता जायन्ते गुणभेदतः।
तथा विष्णोस्तथेशस्य गुणभेदेन सुव्रताः ॥ ३३ ॥

ननु ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदे कथमधुनातनो भविष्यन्नाममर्यादीरित्यत आह—ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता इति ॥ ३३ ॥

१ ड. °मि धा वा नि°। २ घ. ड. °न्तहेतवे।

काश्चित्सत्त्वगुणोद्रेकाद्विशिष्टा मूर्तयो द्विजाः ।
काश्चित्तमोगुणोद्रेकान्निहन्त्र्यो वेदवित्तमाः ॥ ३४ ॥

महासर्गाणामानन्त्यात्प्रतिमहासर्गं ब्रह्मादिसृष्टेस्तन्मूर्तीनामानन्त्यम् । न केवलं ब्रह्मादयोऽपरा अप्यनन्ताः शिवस्य मूर्तयो गुणभेदेन विचित्रा इत्याह—काश्चित्सत्त्वगुणोद्रेकादिति 'ये अन्नेषु विविध्यन्ति ये पथां पथिरक्षयः' इत्यादयो हि निग्रहानुग्रहव्यापाराः । शिवमूर्तयोऽनन्ताः श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परस्परोपजीव्याः स्युर्हिताय जगतां द्विजाः ।
सर्वमूर्तिष्वयं साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ॥ ३५ ॥

परस्परोपजीव्या इति । संहारैकगुणत्वे हि न सर्गोऽभिवर्धेत । सत्त्वैकगुणत्वे च दर्पेण विनश्येयुः । अतः परस्परोपजीवनं जगतो हितम् । इत्थं मूर्तीनां गुणवैचित्र्येण शान्तघोरमूढतेति । तत्र सर्वत्रानुगतस्य शिवस्य स्वरूपादच्युतिमाह—सर्वमूर्तिष्विति ॥ ३५ ॥

अप्रच्युतात्मभावेन सदा तिष्ठति सुव्रताः ।
तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तवः ॥ ३६ ॥

सर्वत्रानुगमे किमित्यनुपलम्भस्तत्राऽऽह—तमहंप्रत्ययेति । अहंप्रत्ययो हि सर्वप्रत्यक्त्वं विपर्यीकरोति । सर्वान्तरत्वं च शिवस्य स्वरूपम् । श्रूयते हि—'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति । अतोऽहमिति प्रत्यगात्मनो ज्ञानं तत्सर्वं शिवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथाऽपि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ।
प्रसादाद्देवदेवस्य श्रुत्युत्पन्नात्मविद्यया ॥
बहूनां जन्मनामन्ते जानन्त्येव शिवं बुधाः ॥ ३७ ॥

तर्हि सर्वे प्राणिनः कृतकृत्या इति किं शास्त्रैराचार्यैर्वेति तत्राऽऽह—तथाऽपीति । निरुपाधिकशिवस्वरूपज्ञानं हि पुरुषार्थः । न तत्तेषामस्ति मायया मोहितत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि मायां जित्वा शिवमवाप्नुयुरिति तत्राऽऽह—प्रसादादिति ॥ ३७ ॥

---

१ क. ख. ग. तच । २ घ. सर्वान्तरः सर्व नि°।

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।
नैव जानन्ति देवेशं जन्मनाशादिपीडिताः ॥ ३८ ॥

केषांचिदात्मविद्याया अनुदयकारणमाह—प्रसादहीना इति ॥ ३८ ॥

यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्मभावनया जनाः ।
आराधयन्ति ते सर्वे क्रमाज्जानन्ति शंकरम् ॥ ३९ ॥

तर्हि तत्तद्देवताभाजो न प्राप्नुयुरेव किं शिवं नेत्याह—यां यामिति । शिवबुद्ध्या सर्वासु मूर्तिषु क्रियमाणाऽऽराधना शिवस्यैवेत्यर्थः ।

उक्तं हि गीतासु—

'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति' इत्यादि ॥ ३९ ॥

रुद्रस्य मूर्तिमाराध्य प्रसादात्क्रमवर्जिताः ।
अयत्नेनैव जानन्ति शिवं सर्वत्र संस्थितम् ॥ ४० ॥

तत्किं सर्वासु मूर्तिष्वेकरूपमेव फलमिति नेत्याह—रुद्रस्येति ॥ ४० ॥

रुद्रमूर्तिषु सर्वासु शिवोऽतीव प्रकाशते ।
अन्यासु तारतम्येन शिवः साक्षात्प्रकाशते ॥४१ ॥

तत्र कारणमाह—रुद्रमूर्तिष्विति ॥ ४१ ॥

आदर्शे निर्मले यद्वद्दृशं भाति मुखं द्विजाः ।
तथाऽतीव महादेवो भाति शुद्धासु मूर्तिषु ॥ ४२ ॥

तारतम्येन प्रकाशे कारणमाह—आदर्श इति ॥ ४२ ॥

कानिचिद्वेदवाक्यानि ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।
रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥ ४३ ॥
पर्यवस्यन्ति विप्रेन्द्रास्तथा वाक्यानि कानिचित् ।
विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च कानिचित् ॥४४॥
आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य श्रुतिवाक्यानि कानिचित् ।
सूर्यमूर्तिं तथाऽन्येषां मूर्तिं चाऽऽश्रित्य कानिचित्॥४५॥

नानादेवताप्रतिपादकानां तत्तन्मूर्तिद्वारा परशिवे पर्यवसानमाह—कानिचिद्वेदवाक्यानीति । श्रूयते हि—'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति॥४३॥४४॥४५॥

पुराणैर्दशभिर्विप्राः प्रोक्तः शंभुस्तथैव च ।
चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥
अग्निरेकेन विप्रेन्द्रास्तथैकेन दिवाकरः ।
एवं मूर्त्यभिधानेन द्वारेणैव मुनीश्वराः ॥ ४७ ॥
प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु ।
स एव मोचकः साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ॥ ४८ ॥

तथाऽपि शिवमूर्तिष्वेव भूयसां पुराणानामादर इत्याह—पुराणैरिति । या-न्यपि दशभ्योऽवशिष्टानि पुराणानि तेषामपि तत्तन्मूर्तयो द्वारमात्रम् । पर्यव-सानं तु परशिव एवेत्याह—चतुर्भिरित्यादि । सर्वेषां पुराणानां साक्षात्परंपरया वा परशिवे पर्यवसाने कारणमाह—स एव मोचक इति । मोचको मोक्षप्रदः स एव साक्षान्मोक्षप्रदः । अन्ये तद्द्वारा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यः सर्वदा द्विजाः ।
अतोऽन्यदार्तं विप्रेन्द्रा अविनाश्योऽयमेव हि ॥ ४९ ॥

ननु शिवः सर्वात्मकः श्रूयते । 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इत्यारभ्य 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति श्रुतेः । अतो ब्रह्मादीनामपि तदात्मकत्वे किंनिबन्धनमिदमुपास्योपासकभावलक्षणवैलक्षण्यमित्यत आह—ब्रह्मविष्ण्विति । निरस्तसमस्तोपाधिकं सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्य स्वरूपं तदेव तत्तदुच्चावचो-पाधिविशिष्टं ब्रह्मादय इत्युच्यते । तत्रोपाधीनामन्तवत्त्वेन तद्विशिष्टरूपाणा-मप्यन्तवत्त्वम् । शिवस्य तु निरुपाधिकत्वेनानन्तवत्त्वामन्येतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

अयमात्मविदामात्मा ह्ययमज्ञानिनामपि ।
अस्मादेव समुत्पन्नं स्थितमस्मिन्द्विजोत्तमाः ॥
अस्मिन्नष्टमिदं सर्वं जगन्मायामयं बुधाः ॥ ५० ॥

ननु विशिष्टस्यान्तवत्त्वे तदन्तःपातित्वेन विशेषणस्यापि तथात्वात्कथं सर्वात्मतेति चेत् । विशिष्टाकारस्य कल्पितत्वेऽपि स्वरूपाकारस्य चेतनाचेतन-जगदधिष्ठानत्वेनाकल्पितत्वान्नैवमित्याह—अयमात्मविदामित्यादि ॥ ५० ॥

१ ख. 'कत्यादर'।

प्रतिकल्पं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मनारायणादयः ॥ ५१ ॥
अस्मादेव विजायन्ते विलीयन्ते यथा पुरा ।
अयमेको महादेवः साक्षी सर्वान्तरो हरः ॥ ५२ ॥

नन्वनादौ संसारे कदाचिदासीद्ब्रह्मादीनां लयो न वा । आसीच्चेत्कथमिदानीं तदुपलम्भः । न चेदितः परं भविष्यतीति कैव प्रत्याशेत्यत आह—प्रतिकल्पमिति । अस्य तु न तथाविधत्वमित्याह—अयमेक इति । सर्वान्तरत्वेनाधिष्ठानत्वाच्च तथात्वमित्यर्थः । 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अम्बिकासहितो नित्यं नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ।
चन्द्रार्धशेखरः श्रीमाञ्श्रीमद्व्याघ्रपुरे तथा ॥ ५३ ॥
वाराणस्यां तथा सोमनाथे वृद्धाचलाभिधे ।
वेदारण्ये च वल्मीके श्रीमत्केदारसंज्ञिते ॥ ५४ ॥
श्रीमद्दक्षिणकैलासे सर्वस्थानोत्तमोत्तमे ।
नित्यं संनिहितो भक्तैरखिलैरमरेश्वरैः ॥
उपास्यः सर्वदा विप्राः सर्वैर्नित्यत्वकाङ्क्षिभिः ॥५५॥

ननूक्तनिरुपाधिकशिवस्वरूपं वाङ्मनसयोरगोचरतया श्रूयते—
'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति
तत्कथमर्वाचीनैरुपासनीयमित्यत आह—अम्बिकासहित इति । स्वीकृतदिव्यावतारस्य तस्य स्थानविशेषेषु सुकरमुपासनमित्यर्थः ॥ ५३ ॥५४॥५५॥

कोऽन्यः संसारमग्नानामुपास्यो मोचकः प्रभुः ॥५६॥
ऋते साक्षान्महादेवमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।
अतः सर्वप्रयत्नेन भवद्भिर्मुनिसत्तमैः ॥ ५७ ॥
कालपाशविनाशाय शंकरः शशिशेखरः ।
उपासनीयः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च द्विजोत्तमाः ॥ ५८ ॥

तस्यैवोपासनीयत्वे श्रुतिमर्थत उदाहरति—कोऽन्य इति ।
'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' इति श्रुतिः ।

अत्राप्येषा श्रुतिर्भविष्यति । उक्तोपदेशस्य फलमाह—अतः सर्वप्रयत्नेनेति । उपासनीय इति । उपनिषच्छब्दानां शक्तितात्पर्यविधारणन्यायानुसंधानं श्रवणम् । वस्तुतथात्वव्यवस्थापकन्यायानुसंधानं मननम् । श्रवणमननाभ्यामवधृतेऽर्थे विजातीयप्रत्ययाव्यवहितसजातीयप्रत्ययसंतानानुवृत्तिर्निदिध्यासनमुपासना । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति हि दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रवणादीनि हि श्रूयन्ते ॥५६॥५७॥५८॥

इति सूतवचः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
शिवः कालानवच्छिन्न इत्यजानन्त पण्डिताः ॥५९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कः कालेनानवच्छिन्न इति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तमुपसंहरति । शिवः कालेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥

नैमिषीया ऊचुः—
भगवन्विष्णुना तोयात्कथं भूमिः समुद्धृता ।
तदस्माकं समासेन वद सर्वार्थवित्तम ॥ १ ॥

ब्राह्ममेकमहः कल्प इत्युक्तब्रह्मदिनावसाने लीनस्य पृथिव्यादिलोकत्रयस्य तदीयरात्र्यवसाने पुनरुत्पत्तिप्रकारं जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति—भगवन्विष्णुनेति । वराहरूपेणाहरादौ हि ब्रह्मा वराहरूपो भूत्वा सलिले मग्नां भुवमुद्धृत्य पुनर्ब्रह्मैव भूत्वा लोकत्रयमसृजदिति श्रूयते 'आपो वा इदमग्रे सलि-

कमासचि रिमन्प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽहरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट् साऽप्रथत सा पृथिव्यभवत्' इत्यादि। विष्णुपुराणेऽपि-

'तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः।
अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः॥
अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा।
मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं रूपमास्थितः' इति॥ १॥

सूत उवाच—
आसीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम्।
शान्तानलादिकं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन॥ २॥

सूतस्तु पूर्वकल्पावसानप्रकाराभिधानपुरःसरमुत्तरं वक्तुमारभते आसीदेकेति। तमोमयमिति। चन्द्रादित्यादिज्योतिषामभावात्। अत एव विभागापरिज्ञानादविभागम्॥ २॥

तदैवैकाम्बुधौ नष्टे जगति स्थावरादिके।
विष्णुः साक्षात्समुद्भूतस्तदा तस्मिन्महोदधौ॥ ३॥
स पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
सहस्रशीर्षा पुरुषो द्विजा नारायणाभिधः॥ ४॥

जगतीति। जगति पृथिव्यादिलोकत्रयात्मके यत्स्थावरजङ्गमजातं तस्मिन्सर्वस्मिञ्जलप्लुते। अत एव जनलोकनिवासिनोऽस्तुवन्निति वक्ष्यति। विष्णुः साक्षादिति। ब्रह्मा ह्यहरवसाने विष्णुरूपी शेषपर्यङ्कशायी स्थित्वा वराहरूपेण भुवमुद्धृत्य स्वेनैवाऽऽत्मना पुनर्लोकत्रयमस्राक्षीत्। अतएव वक्ष्यति—

'विसृज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्मा भवद्धरिः' इति॥ ३॥ ४॥

सुष्वाप सलिले साक्षाच्छिवं परमकारणम्।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं साम्बमीश्वरम्॥ ५॥
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं हृदि ध्यायन्महेश्वरम्।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति॥ ६॥

ऋतं सत्यमिति। उमासहायमूर्ध्वरेतसं त्रिनेत्रं महेश्वरमृतसत्याभिधेयसूक्ष्मस्थूलभूतोपलक्षितसमस्तजगदात्मकं पुरुषं परिपूर्णं परं निष्कलं ध्यायन्॥५॥६॥

---

१ इ. 'न तत्पुरि'। २ ग. 'वेत्रल'।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं तेन प्रोक्तो नारायणः स्वयम् ॥ ७ ॥
स पुनर्देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।
आज्ञया सलिले मग्नां महीमुद्धर्तुमिच्छया ॥ ८ ॥
वाराहं रूपमास्थाय महापर्वतसंनिभम् ।
अट्टहासं द्विजाः कृत्वा प्रविश्य च रसातलम् ॥ ९ ॥
दंष्ट्राभ्यामुज्जहारैनां महीमन्तर्गतां जले ।
तस्य दंष्ट्राग्रविन्यस्तामणुप्रायां महीमिमाम् ॥ १० ॥
दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना जनलोकनिवासिनः ।
ते पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ॥ ११ ॥
अस्तुवञ्श्रद्धया विष्णुं महाबलपराक्रमम् ।
ब्रह्मर्षय ऊचुः—
नमस्ते देवदेवानामादिभूत सनातन ॥ १२ ॥
पुरुषाय पुराणाय नमस्ते परमात्मने ।
जरामरणरोगादिविहीनायामलात्मने ॥ १३ ॥
ब्रह्मणां पतये तुभ्यं जगतां पतये नमः ।
लोकालोकस्वरूपाय लोकानां पतये नमः ॥ १४ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मपाणये विष्णवे नमः ।
नमो हिरण्यगर्भाय श्रीपते भूपते नमः ॥ १५ ॥

नरो हिरण्यगर्भस्ततः उत्पन्नत्वादापो नरसूनवः । यत आहुः—

'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्' इति ।

जनलोकेति । पृथिव्यादिलोकत्रये जलप्लुतेऽपि चतुर्थे महर्लोके निवसतां पञ्चमे जनलोके गतत्वाज्जनलोकनिवासिन इत्युक्तम् । जनलोकं प्रयान्त्यतो महर्लोकनिवासिन इत्युक्तम् । लोकालोकेति । सकलभूतात्मकैकपादरूपाय स्वमतिष्ठत्रिपाद्रूपाय च ।

'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नमः स्वयंभुवे तुभ्यं सूत्रात्मादिस्वरूपिणे ।
विराट्प्रजापतेः साक्षाज्जनकाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सूत्रात्मादीति । सूत्रात्मा क्रियाशक्तिप्रधानः प्राणोपाधिकः । आदिशब्देनान्तर्यामी ज्ञानशक्तिप्रधानो मनउपाधिको हिरण्यगर्भः । विराट् समष्टिरूपः स्थूलशरीरः ॥ १६ ॥

विश्वतैजसरूपाय प्राज्ञरूपाय ते नमः ।
जाग्रत्स्वप्नस्वरूपाय नमः सुप्त्यात्मने नमः ॥ १७ ॥

इत्थं समष्टिरूपवैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वररूपतामुक्त्वा व्यष्टिरूपविश्वतैजसप्राज्ञरूपतां तदवस्थारूपतां चाऽऽह—विश्वतैजसेति । अवस्थाप्रयविशिष्टो विश्वादिः ॥ १७ ॥

अवस्थासाक्षिणे तुभ्यमवस्थावर्जिताच्युत ।
तुरीयाय विशुद्धाय तुर्यातीताय ते नमः ॥ १८ ॥

अवस्थोपलक्षितस्तद्द्रष्टा तत्साक्षी । तदप्यपहाय स्वस्वरूपनिष्ठोऽवस्थावर्जितः । साक्षिणं विवृणोति—तुरीयायेति । स हि विश्वादित्रयापेक्षया चतुर्थत्वात्तुरीयः । अवस्थाविवर्जितं विवृणोति—तुर्यातीतायेति ॥ १८ ॥

प्रथमाय समस्तस्य जगतः परमात्मने ।
ॐकारैकस्वरूपाय शिवाय शिवद प्रभो ॥ १९ ॥

सर्वविज्ञानसंपन्न नमो विज्ञानदायिने ।
जगतां योनये तुभ्यं वेधसे विश्वरूपिणे ॥ २० ॥

ॐकारेति । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' इति हि श्रूयते । प्रणवप्रतीकत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वाद्वा तत्स्वरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥

नित्यशुद्धाय बुद्धाय मुक्ताय सुखरूपिणे ।
नमो वाचामतीताय नमोऽगम्याय ते नमः ॥ २१ ॥

अप्रमेयाय शान्ताय स्वयंभानाय साक्षिणे ।
नमः पुंसे पुराणाय श्रेयःप्राप्त्यैकहेतवे ॥ २२ ॥

---

१ क. ख. पर । ग. परे । ङ. परम् । २ घ. तुर्याय ते वि॰ ।

नमो वाचामिति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकाशादिप्रपञ्चाय नमस्तद्रूपशंकर ।
मायारूपाय मायायाः सत्ताहेतो जनार्दन ॥ २३ ॥

मायाया इति । यतोऽधिष्ठानमन्तरेण मायाऽपि न सिध्यति ॥ २३ ॥

नमः प्रद्युम्नरूपाय नमः संकर्षणात्मने ।
नमोऽनिरुद्धरूपाय वासुदेवाय ते नमः ॥ २४ ॥
योगाय योगगम्याय योगानामिष्टसिद्धये ।
नमस्ते मत्स्यरूपाय नमस्ते कूर्मरूपिणे ॥ २५ ॥
नमस्तुभ्यं वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।
नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयात्मने ॥ २६ ॥
नमः कृष्णाय सर्वज्ञ नमस्ते कल्किरूपिणे ।
कर्मिणां फलरूपाय कर्मरूपाय ते नमः ॥ २७ ॥
कर्मकर्त्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मसाक्षिणे ।
नमो विज्ञप्तिरूपाय नमो वेदान्तरूपिणे ॥ २८ ॥
गुणत्रयात्मने तुभ्यं नमो निर्गुणरूपिणे ।
अद्भुतायामरेशाय शिवप्राप्त्यैकहेतवे ॥ २९ ॥
नमो नक्षत्ररूपाय नमस्ते सोमरूपिणे ।
नमः सूर्यात्मने तुभ्यं नमो वज्रधराय ते ॥ ३० ॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते शार्ङ्गपाणये ।
नमस्तुभ्यं विशालाक्ष नमः श्रीधर नायक ॥ ३१ ॥
नमः संसारतप्तानां तापनाशैकहेतवे ।
श्रौतस्मार्तैकनिष्ठानामचिरादेव मुक्तिद ॥ ३२ ॥
अन्येषामपि सर्वेषां संसारैकप्रदाव्यय ।
नमोऽसुरविमर्दाय नमो विद्याधरार्चित ॥ ३३ ॥

१ क. ख. ग. ध्रुवम् । २ क. ग. घ. योगिनामिष्टसिद्धिद ।

क्षीरोदशायिने तुभ्यं नमो वैकुण्ठवासिने ।
नमो रागाभिभूतानां वैराग्यप्लवदायिने ॥ ३४ ॥
सूत उवाच—इत्थं ब्रह्मर्षिभिः[1] सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
प्रसादमकरोत्तेषां श्रीवाराहशरीरभृत् ॥ ३५ ॥
ततः पूर्ववदानीय महीं साक्षान्महीपतिः ।
विसृज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्माऽभवद्धरिः ॥ ३६ ॥
सा मही संस्थिता विप्रा जलस्योपरि नौरिव ।
तस्यां ब्रह्मा महादेवप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ३७ ॥
पूर्वसर्गोत्थविध्वस्तानखिलानसृजत्प्रभुः ।
यथापूर्वं द्विजाः स्रष्टुं मतिं चक्रे प्रजापतिः ॥ ३८ ॥
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषारण्यवासिनः ।
पूजयामासुरत्यर्थं सूतं सर्वहितप्रदम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमा-
हात्म्यखण्डे पृथिव्युद्धरणं नाम नव-
मोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नमः प्रद्युम्नायेति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्सु संनिधानात्तदात्मकत्वेन स्तूयते । स्मर्यते हि—

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवा-
परायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे
पृथिव्युद्धरणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ ग. महर्षिभि. ।

दशमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कथं ब्रह्माऽसृजद्विद्वञ्जगत्सर्वं चराचरम् ।
संग्रहेण तदस्माकं ब्रूहि पुण्यवतां वर ॥ १ ॥

अहरवसाने ध्वस्तस्य लोकत्रयस्य तन्निवासिनां च पृथिव्युद्धरणसमनन्तरभाविसर्गक्रमं मुनयः पृच्छन्ति—कथं ब्रह्मेति । ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ १ ॥

सूत उवाच—

सिसृक्षोर्ब्रह्मणस्तस्य ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः कल्पादिषु यथा पुरा ॥
प्रादुर्भूतोऽम्बिकाभर्तुराज्ञयैव तमोमयः ॥२॥

सिसृक्षोरिति । अत्रैष सर्गक्रमः । ब्रह्मण आयुरवसाने ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चाया अत्यन्तनिर्विकल्पिकाया मायाया जडत्वेन स्वप्रतिष्ठं निरस्ततरङ्गसमुद्रकल्पपरब्रह्म यावत्प्राणिकर्मपरिपाकमवतिष्ठते । परिपक्वेषु तु कर्मसु तस्य परब्रह्मणः सर्गाभिमुखे प्रथमपरिस्पन्दे ज्ञानेच्छाप्रयत्नविरहादबुद्धिपूर्वके स्वष्टव्यप्राणिकर्मप्रेरणयैव प्रवर्तिते तद्विषयतया सविकल्पकत्वेन तदावरणमायाया यत्स्फुरणं सोऽयमबुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । यदधिकृत्योच्यते 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नम्' इति । श्रूयते च 'नासदासीत्' इत्यारभ्य 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे' इति । एष च तमःसर्गः पञ्चमे शक्तिपूजाध्यायेऽस्माभिः प्रपञ्चितः । ततोऽत्यन्तनिर्विभागायां तस्यां मायायां तमःशब्दाभिधेयायां मोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रापरपर्याया अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाश्चत्वारो विपर्ययाः प्रसुप्ततया वर्तन्ते । यथा तत्त्वलीनानां हि । उक्तं हि पातञ्जले । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तथा—

'प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धास्तु योगिनाम् ।
विच्छिन्नोदाररूपास्तु क्लेशा विषयसङ्गिनाम्' इति ॥

तमानात्मनि देहादावात्मतत्त्वविपर्ययोऽस्मिता स मोहः । तेन च देहभोगोपकरणे स्रक्चन्दनादावभिलाषो रागः स महामोहः । तत्प्राप्तिपरिपन्थिनि

---

१ प. 'तनुदग्धवि'।

द्वेषः स तामिस्रः । तदिदमहितमिति ज्ञात्वाऽप्यज्ञवदपरित्यागोऽभिनिवेशः सोऽन्धतामिस्रः । यद्वा—

'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः' इति ।

तस्मादविभागापन्नगुणत्रयादव्यक्तात्तमसः सकाशादन्तर्विभागस्थगुणत्रयात्मकस्य महतः सर्गो द्वितीयः । अत्रेदमुच्यते—

'अव्यक्तादन्तर्हितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहंकृतिस्तथा' ॥

इति तस्माद्बहिर्विभागगुणत्रयावस्थस्याहमस्तृतीयः सर्गः । अत्रेदमुच्यते—

'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत' इति ॥

तत्र भूतादिनामकात्तामसादहंकाराद्रजसोपष्टब्धात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गश्चतुर्थः । वैकारिकनाम्नः सात्त्विकादहंकाराद्रजसोपष्टब्धादेकादशेन्द्रियगणस्य सर्गः पञ्चमः । यदाहुः सांख्याः—

'सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्' इति ॥

शैवास्तु सात्त्विकादहंकारान्मनसो राजसादिन्द्रियदशकस्य सर्गमाहुरित्येतावान्विशेषः । यदाहुः—

'सात्त्विकराजसतामसभेदेन स जायते पुनस्त्रेधा ।
स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्चरितः ॥
तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि ।
भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात्' इति ॥

इन्द्रियदशकाधिष्ठातृदेवसर्गः षष्ठः । षडिमे प्राकृताः सर्गा ईश्वरकर्तृकाः । उक्तं भागवते—

'आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥

१ ख. तमे°। २ क. ख. °स्यस्यमहतस्तृ°। ३ क. ख. यत्रेद°। ४ क. ख. दिव्य°।

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः ॥
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।

इति । वस्तुगत्या प्रथमस्यापि तमःसर्गस्याबुद्धिपूर्वकस्य बुद्धिपूर्वकसर्गपञ्चकानन्तरमुपन्यासादुपन्यासक्रमानुसारेण षष्ठत्वमिति । अयमेवाबुद्धिपूर्वकस्तमःसर्गः । स्वसृष्टौ प्रजापतिनाऽपि प्रथमं सृष्टस्ततो वृक्षादिर्मुख्यः सर्गस्ततस्तिर्यक्स्रोतः पश्वादिः । तत ऊर्ध्वस्रोतो देवादिः । ततोऽर्वाक्स्रोतो मानुषस्ततो भूतप्रेतादिरिति षड्वैकृताः प्राकृतवैकृतात्मक एकः कौमार इति । तत्र प्रजापतेः स्वसृष्टौ प्रथमं तमःसर्गमाह— अबुद्धिपूर्वक इति । अबुद्धिरविद्या सा पूर्वा यस्याऽस्मितादेः स तथोक्तः अथवाऽबुद्धिरननुसंधानं तत्पूर्वकोऽत एव ब्रह्मणः प्रादुर्भूत इत्याह ननु ब्रह्मा तं ससर्जेति । महाकल्पादिषु यथा परमात्मनः सकाशात्पञ्चपर्वाऽविद्या प्रादुरभवत्तथैवमवान्तरकल्पे स्वसृष्टौ ब्रह्मणोऽपि प्रादुरभूत् । अवान्तरकल्पेषु चातीतेष्वनन्तरेषु यथा प्रादुरासीदेवमस्मिन्नपि कल्प इति॥२॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ॥ ३ ॥
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।
पञ्चधाऽवस्थितः सर्गः प्रवृत्तस्तामसो द्विजाः ॥ ४ ॥

तान्येव पञ्चपर्वाण्याह—तमो मोह इति । तमआदीनां स्वरूपं प्रागुक्तम् । तदा तु मोहादीनां विपर्ययाणामनुत्पन्नत्वात्प्रसुप्ततया वृत्तिरुक्ता । इहतु समुदाचरवृत्तिताऽपीत्येतावान्विशेषः । पञ्चधेति । तामसो यः सर्ग उक्तः स पञ्चप्रकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्तर्बहिश्च वेदज्ञास्त्वप्रकाशस्तथैव च ।
स्तब्धो निःसंज्ञ एवायमभवन्मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

अधुना वृक्षादिमुख्यसर्गमाह—अन्तर्बहिरिति । अयमिति । स्थावरादिर्मुख्यः सर्गः । सर्गानुक्रमण्यामस्य क्रमे—

'चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो मुख्यस्तु स्थावराभिधः'

इति वक्ष्यमाणत्वात् । अयमिति प्रकृततमःपरामर्शे तु स्थावरसर्गस्य

१ क. अतड'। २ ख. सर्गादि'।

पृथगनभिधानादनुपन्यस्तस्यैव तदनुक्रमणं स्यादिति। वृक्षादिर्हि च्छेदन आदा-नादिजनितदुःखसुखमात्रज्ञानवत्त्वेऽपि तत्प्रतीकारं तदुपायं वाऽऽन्तरं बाह्यं वाप्यजानन्प्रकृष्टज्ञानाभावादप्रकाशः। तामापरिज्ञानाभिःसंज्ञः व्यापारासमर्थत्वेन स्तब्धश्चोच्यते। अत एवेमं मुख्यसर्गं प्रकृत्य विष्णुपुराणम्—

'बहिरन्तश्चाप्रकाशः संवृतात्मा नगात्मकः।
मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्' इति ॥५॥

तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा सिसृक्षुः सर्वमास्तिकाः।
असाधक इति ज्ञात्वा पुनः सोऽपरमीश्वरः ॥ ६ ॥

असाधक इति। ऐहिकामुष्मिकहिताहिततदुपायतत्प्रतीकारविरहादस्यासाधकत्वम्। सर्गान्तरमाह—पुनः सोऽपरमिति ॥ ६ ॥

अमन्यतास्य वेदज्ञा ब्रह्मणो ध्यायतः पुनः।
सर्गोऽवर्तत दुःखाढ्यस्तिर्यक्स्रोतः प्रजापतेः ॥ ७ ॥
पश्वादिः स तु विज्ञेयस्तिर्यक्स्रोतः समासतः।
तं चासाधकमित्येवं ज्ञात्वाऽमन्यत्परं प्रभुः ॥ ८ ॥

तिर्यग्गतं स्रोतो गमनमाहारसंचारार्थमस्येति तिर्यक्स्रोताः। दुःखत्व-मार्षम्। समासत इति। व्यासतस्तु पुराणान्तरे तद्भेदा अष्टाविंशतिर्दर्शिताः। सर्गान्तरमाह—तं चेति। अमन्यदमन्यत ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनश्चिन्तयतस्तस्य सात्त्विकोऽवर्तत द्विजाः।
ऊर्ध्वस्रोत इति ख्यातः सर्गोऽतीव सुखावहः ॥ ९ ॥
देवसर्ग इति ख्यातः स तु सत्यपरायणः।
तमप्यसाधकं मत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदां वराः ॥ १० ॥

सात्त्विकत्वादेव देवसर्गस्योर्ध्वस्रोतस्त्वम् 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' इति गीतासु। भोगभूमौ हि देवा वर्तन्ते न कर्मभूमौ। अतस्तदीयसर्गस्यासाधकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अमन्यत परं सर्गं राजसं वैदिकोत्तमाः।
तस्य चिन्तयतः सृष्टिं प्रादुरासीच्छिवाज्ञया ॥ ११ ॥

---

१ ख. 'मप्यज्ञत्वप्रकृष्ट'। २ ख. व्यासतः। ३ क ख. दुःखाद्यस्ति'। ४ क. ख. 'पर। ५ क. वरः।

अर्वाक्स्रोत इति ख्यातः सर्गो विप्रास्तु मानुषः ।
पुनश्चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १२ ॥

राजसमिति । राजसो हि रागेण कर्मणि प्रवर्तमानोऽसौ साधको भविष्यतीति स्रष्टुरभिप्रायः । उक्तं हि—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्" इति ।

देवलोकादर्वाचीने मनुष्यलोके गमनमेषामित्यर्वाक्स्रोतसो मनुष्याः । अर्वाग्वा पुत्रपौत्रादिरूपप्रवाहरूपेण गमनमेषामिति । यद्यप्येतत्पश्वादावपि समानं तथाऽपि मनुष्येषु रूढोऽयं शब्दः । गच्छतीति गौरिति यथा पशुषु । साधकत्वेन मनुष्यसर्गे तात्पर्यपरितोषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

महादेवाज्ञया विप्राः सर्गो भूतादिकोऽभवत् ।
इति पञ्चविधा सृष्टिः प्रवृत्ता परमेष्ठिनः ॥ १३ ॥

भूतादिक इति । आदिशब्देन प्रेतपिशाचादयः । इति पञ्चविधेति । मुख्यसर्गो वृक्षादिः प्रथमः । तिर्यक्स्रोतः पश्वादिर्द्वितीयः । ऊर्ध्वस्रोतो देवसर्गस्तृतीयः । अर्वाक्स्रोतो मनुष्यसर्गश्चतुर्थः । भूतादिः पञ्चमः । इति वैकृताः सर्गाः पञ्च । यस्तु प्रजापतेः प्रथमस्तामसः सर्गः सोऽबुद्धिपूर्वक इति बुद्धिपूर्वकवैकृतसर्गेषु न गणनीय इति । अत एव प्राकृतेष्वपि परमात्मनः सकाशादव्यक्तरूपस्य तमसः सर्गो न गणनीयः ॥ १३ ॥

सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो महतो ब्रह्मणस्तु सः ।
द्वितीयो वेदविच्छ्रेष्ठास्तन्मात्राणां च भौतिकः ॥१४॥

अन्तर्बहिर्विभागगुणत्रयात्मनोर्महदहंकारयोरन्तर्बहिर्विभागलक्षणविशेषपरित्यागेन गुणत्रयविभागात्मनैकीकरणान्महतः सर्गः प्रथमः । महतो यः सर्गो ब्रह्मणः परमात्मनः सकाशादित्यर्थः । सूक्ष्मभूतानां तन्मात्राणां शब्दादीनां सर्गो द्वितीयः ॥ १४ ॥

वैकारिकास्त्र्यो वेदज्ञास्तृतीयः परिकीर्तितः ।
सोऽयमैन्द्रियकः सर्ग इत्येते प्राकृतास्त्रयः ॥ १५ ॥

---

१ ग. सर्गो विप्रस्तु ।

चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो मुख्यस्तु स्थावराभिधः ।
तिर्यक्स्रोतस्तु पश्वादिः पञ्चमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥
षष्ठस्तु देवसर्गाख्यः सप्तमोऽर्वाक्प्रकीर्तितः ।
अष्टमो मुनिशार्दूला भूतप्रेतादिसंज्ञितः ॥ १७ ॥

इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतासर्गयोर्वैकारिकत्वेनैकीकरणादिन्द्रियसर्गस्तृतीय इति प्राकृतास्त्रयः । वैकारिकाख्य इति । इह पुराणेऽहंकारस्य महतः पृथगनुपादानात्तन्मात्रगतज्ञानक्रियाशक्तिजनकत्वमेव वैकारिकशब्दार्थः । अयं चार्थोऽग्रत एव हिरण्यगर्भं वक्ष्यामीत्यत्र स्पष्टीभविष्यति । उक्ता मुख्यसर्गादयो वैकृताः पञ्चेत्यष्टौ वैकृतेषु प्रथमस्यापि मुख्यसर्गस्य प्राकृतांस्त्रीनपेक्ष्य चतुर्थत्वम् । एवं तैर्यग्योन्यादीनां पञ्चमत्वादिकमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कौमारो नवमः प्रोक्तः प्राकृतो वैकृतश्च सः ।
एषामवान्तरो भेदो मया वक्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥

कौमारः सनकादिरग्रे वक्ष्यमाणप्रभावातिशययोगात्प्रजापतिना सृष्टत्वाच्च प्राकृतवैकृतोभयात्मकः । इति सर्गा नव । यद्यपि मुनिभिर्भूम्युद्धरणानन्तरभाविप्रजापतिकृतो वैकृत एव सर्गः पृष्टः सूतेन स्वयमपि सिसृक्षोर्ब्रह्मण इत्यादिना स एवोत्पादितस्तथाऽपि सर्गानुक्रमणप्रस्तावेन प्राकृतमपि सर्गत्रयमुपन्यस्तमिति तेन सह सर्गा नवेत्युक्तम् । पुराणान्तरेषु मुख्यसर्गः षड्विधः । तैर्यग्योन्योऽष्टाविंशतिभेदो देवसर्गोऽष्टविध इत्याद्युक्तम् । इह तदनभिधाने कारणमाह—एषामवान्तर इति । न शक्यत इति । नेष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अल्पत्वादुपयोगस्य द्विजा नाद्य वदाम्यहम् ।
सनकं च द्विजश्रेष्ठास्तथैव च सनातनम् ॥ १९ ॥
सनन्दनसमाख्यं च तथैव ब्रह्मवित्तमाः ।
ऋभुं सनत्कुमारं च ससर्जाग्रे प्रजापतिः ॥ २० ॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा इमे ब्रह्मसमा द्विजाः ।
महावैराग्यसंपन्ना अभवन्पञ्च सुव्रताः ॥ २१ ॥

---

१ ग. मुख्यः स्थावरजातिभि°। २ ख. घ. °क्रियाजनक°। ग. °क्रियाजनकत्व°। ङ. °क्रियात्व°। ३ ग. °प्रभावातिशया°। ४ ग. तिर्य°। ५ ग. तिर्य°।

अकर्त्रात्मानुसंधानाज्जाता एते प्रजापतेः ।
शिवध्यानैकमनसो न सृष्टौ चक्रिरे मतिम् ॥ २२ ॥

अनिच्छाकारणमाह—अल्पत्वादिति । कौमारस्य सर्गस्य विभागमाह—सनकं चेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा लोकानामम्बिकापतेः ।
मुमोह मायया सद्यस्तं दृष्ट्वा पुरुषोत्तमः ॥ २३ ॥

सनकादयश्चेत्सृष्टौ मतिं न चक्रिरे ब्रह्मा वा किमिति क्लेशात्मिकायां मतिमकरोदित्यत आह—सृष्ट्यर्थमिति । स हि शिवाज्ञया स्वयं सृष्टौ नियुक्त इति तेनावश्यं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बुबोध पुत्रं ब्रह्माणं द्विजा नारायणः पिता ।
प्रबोधितश्चतुर्वक्त्रो विष्णुना विश्वयोनिना ॥ २४ ॥
महाघोरं तपश्चक्रे ध्यायन्विष्णुं सनातनम् ।
एवं चिरगते काले न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥ २५ ॥
ततः क्रोधो महानस्य ब्रह्मणोऽजायताऽऽस्तिकाः ।
क्रोधेन तस्य नेत्राभ्यां प्रपतन्नश्रुबिन्दवः ॥ २६ ॥
एतस्मिन्समये तस्य ब्रह्मणः परमेश्वरः ।
अददात्कृपया बुद्धिं भगवान्करुणानिधिः ॥ २७ ॥
स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।
ततापं परमं घोरं तपो विप्राश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥

बुबोध बोधयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यतः ।
अविमुक्ताभिधाद्देशात्स्वकीयात्तु विशेषतः ॥ २९ ॥
त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदार्थवित्तमाः ।
असंभूतो महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ३० ॥
अर्धनारीश्वरो भूत्वा प्रादुरासीत्कृणानिधिः ।
तमजं शंकरं साक्षात्तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ३१ ॥

सृष्ट्यर्थमिति । सृष्ट्यर्थं तपतस्तस्य ब्रह्मणो भ्रुवोर्घ्राणस्य च मध्ये यद्विमुक्ताभिधानं क्षेत्रं त्रिमूर्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामुपलब्धिस्थानत्वेन साधारणमपि विशेषतो महेश्वरस्य स्वकीयम् । तत्रासंभूतोऽनादिरपि परमेश्वरः कृपयाऽर्धनारीश्वरः सन्प्रादुरासीत् । भ्रुवोर्घ्राणस्य च मध्यं शैवमविमुक्ताभिधमिति हि जाबालोपनिषदि श्रूयते—'अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै वरणा का च नासीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति कतमं चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति' २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नीललोहितसंज्ञितम् ।
दृष्ट्वा नत्वा महाभक्त्या स्तुत्वा हृष्टः प्रजापतिः ॥ ३२ ॥
उवाच देवदेवेशं सृजेमा विविधाः प्रजाः ।
ब्रह्मणो वचनं देवः श्रुत्वा विश्वजगत्पतिः ॥ ३३ ॥
ससर्ज स्वात्मना तुल्याञ्शिवो रुद्रान्द्विजोत्तमः ।
तं पुनश्चाऽऽह देवेशं ब्रह्मा विश्वजगत्प्रभुः ॥ ३४ ॥

नीललोहितमिति । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जन्ममृत्युभयाविष्टाः सृज देव प्रजा इति ।
एवं श्रुत्वा महादेवः प्रहस्य करुणानिधिः ॥ ३५ ॥
प्रोवाचाशोभनाः स्रक्ष्ये नाहं ब्रह्मन्प्रजा इमाः ।
अहं दुःखोदधौ मग्ना उद्धरामि प्रजा इमाः ॥ ३६ ॥

जन्ममृत्युभयेति । तथाविधा एव प्रवृत्त्यभिमुखा यतः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सम्यग्ज्ञानप्रदानेन गुरुमूर्तिपरिग्रहः ।
त्वमेव सृज दुःखाढ्याः प्रजाः सर्वाः प्रजापते ॥ ३७ ॥

गुरुमूर्तीति 'योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः' इति सूक्तम् ॥ ३७ ॥

---

१ क. एषोऽव्यक्तोऽनन्त आत्मा । २ ड. °तमश्चास्य । ३ क. °दुःखाढ्याः ।

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितः श्रीमान्भगवान्नीललोहितः ।
ततस्तस्य प्रसादेन निवार्य कमलासनः ॥ ३८ ॥
रुद्रानत्यन्तकल्पायून्प्रजासृष्टौ प्रवर्तकान् ।
शब्दादीनि च भूतानि पञ्चीकृत्य द्विजोत्तमाः ॥३९॥

रुद्रान्नीललोहितेन सृष्टान्निवार्य शब्दादीनि तन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभूतानि प्रागेव परमात्मना सृष्टानि पञ्चीकृत्य वियदादीनां पञ्चानां भूतानां मध्य एकैकं पञ्चात्मकं कृत्वा । यथा वियदादिकमेकैकं द्विधा द्विधा विभज्य तत्र द्विधातो द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वाय्वादिभूतचतुष्टयप्रथमभागेष्वेकैकं योजयेत् । एवं वायोरपि द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वायुप्रथमभागं परित्यज्य वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजयेत् । एवं तेजस उदकस्य पृथिव्याश्च द्वितीयं द्वितीयं भागं चतुर्धा विभज्य स्वस्वप्रथमभागं परित्यज्यावशिष्टभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजिते सत्येकैकभूतस्यार्धं स्वकीयमर्धं स्वेतरभूतचतुष्टयात्मकमित्येकैकस्य पञ्चात्मकत्वेऽपि भागाधिक्यात्पृथिव्यादिविभागव्यवहार इति । उक्तं व्यासेन—वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तेभ्यः स्थूलाम्बरं वायुं वह्निं चैव जलं महीम् ।
पर्वतांश्च समुद्रांश्च वृक्षादीनपि सुव्रताः ॥ ४० ॥

तेभ्य इति । तेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात्पञ्चीकरणेन निष्पन्नानि स्थूलादीन्याकाशादीनि भूतानि भौतिकानि पर्वतादीनि च ससर्जेत्यर्थः ॥ ४० ॥

कलादियुगपर्यन्तान्कालानन्यानपि प्रभुः ।
सृष्ट्वा वेदविदां मुख्याः साधकानसृजत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

कलादीति । कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालविभागानां बह्वल्पतपनपरिस्पन्दोपाधिकृतत्वेन पञ्चीकरणोत्तरकालभावित्वम् । कालस्वरूपमात्रस्य तु मायापरमात्मसंबन्धमात्रात्मकत्वेन प्रागेव सिद्धेः ॥ ४१ ॥

मरीचिं च स्वनेत्राभ्यां हृदयाद्भृगुमेव च ।
शिरसोऽङ्गिरसं चैव तथोदानाद्विजोत्तमाः ॥ ४२ ॥
पुलस्त्यं पुलहं व्यानादपानात्क्रतुमीश्वरः ॥
दक्षं प्राणात्तथैवात्रिं श्रोत्राभ्यां मुनिपुङ्गवाः ॥ ४३ ॥

समानाच्च वसिष्ठाख्यं संकल्पाद्धर्मसंज्ञितम् ।
एवमेतानजः श्रीमानसृजत्साधकोत्तमान् ॥ ४४ ॥

तानेव साधकानाह—मरीचिं चेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुनस्तदाज्ञया विप्रा धर्मः संकल्पसंज्ञितः ।
मानवं रूपमापन्नः साधकैस्तु प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥

साधकैर्मरीच्यादिवसिष्ठान्तैर्नवभिः प्रवर्तितो धर्म एव मनुरूपतां प्राप्त इत्याह—पुनरिति ॥ ४५ ॥

ततश्चतुर्मुखः स्वस्य जघनादसुरान्द्विजाः ।
सृष्ट्वा मूर्तिं पुनस्त्यक्त्वा शरीरान्तरमाप्तवान् ॥ ४६ ॥

ततश्चतुर्मुख इति । असुरान्सृष्ट्वा ब्रह्मणा परित्यक्तं तच्छरीरं राज्यात्मकमासीत् । तथाह तैत्तिरीयकं 'इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽसीत्' इति ब्राह्मणोऽहरादौ लोकत्रयसृष्टिं प्रक्रम्योक्तम् 'स जघनादसुरानसृजत तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमदुहद्याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सा तमिस्राऽभवत्' इति ॥४६॥

सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्ता रात्रिरूपाऽभवन्नृणाम् ।
पुनर्ब्रह्माऽऽप्तदेहस्य मुखात्सत्त्वविजृम्भितात् ॥४७॥
सृष्ट्वा सुरानजस्तच्च शरीरं त्यक्तवान्पुनः ।
तत्पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठा अभून्नृणां दिनं शुभम् ॥ ४८ ॥

मुखात्सत्त्वविजृम्भितादिति । ऊर्ध्वस्रोतसो हि सात्त्विका इत्युक्तम् । श्रूयते हि— स मुखाद्देवानसृजत तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत तदहरभवदिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुनश्च सत्त्वसंयुक्तं शरीरं भगवानजः ।
आस्थाय ब्रह्मविन्मुख्याः पितॄन्सृष्ट्वा विहाय तत् ॥४९॥
शरीरान्तरमापन्नश्चतुर्वक्त्रः शिवाज्ञया ।
त्यक्ता मूर्तिर्द्विजाः सा तु संध्या तेनाभवद्द्विजाः ॥५०॥

पुनश्च सत्त्वसंयुक्तमिति । पितॄन्देवपितॄन् ऋतून् 'ऋतवः खलु वै देवाः पितरः' इति श्रुतेः । मनुष्यपितरस्तु तदा न जाता एव । तान्सृष्ट्वा त्यक्तं शरीरं संध्या जाता । श्रूयते हि—'स उपपक्षाभ्यामेवर्तूनसृजत तेभ्यो रजते

पात्रे घृतमदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सोऽहोरात्रयोः संधिरभवदिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

ब्रह्मणो विग्रहादेव रजसा परिवेष्टितात् ।
जज्ञिरे मनुजाः सर्वे त्यक्तं तद्विग्रहं पुनः ॥ ५१ ॥
ज्योत्स्नारूपेण निष्पन्नं पुनर्देहान्तरं गतः ।
ब्रह्मा तस्य शरीरात्तु रजसा सहिताद्द्विजाः ॥ ५२ ॥
क्षुत्पिपासाभिभूताश्च राक्षसाः पन्नगास्तथा ।
भूतगन्धर्वरूपाश्च समुत्पन्ना बलान्विताः ॥ ५३ ॥

रजसा परिवेष्टितादिति । अर्वाक्स्रोतसो हि राजसा इत्युक्तम् । श्रूयते हि 'स प्रजननादेव प्रजा असृजत' इत्यारभ्य 'ताभ्यो दारुमये पात्रे पयोऽदुहद्याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सा ज्योत्स्नाऽभवत्' इति ।

रजसा सहितादिति । रजसो रागात्मकत्वात्ततो जाता राक्षसादयः क्षुत्पिपासादिपरीता जाताः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पुनर्देहान्तरं गत्वा ततो विश्वजगत्पतिः ।
वयांसि गर्दभानश्वान्मातङ्गान्रासभान्मृगान् ॥ ५४ ॥

ततत्स्रष्टव्यानुरूपं तं तं देहं स्वीकृत्य शेषं सर्वं सृष्टवानित्याह—पुनर्देहान्तरं गत्वेति ॥ ५४ ॥

ससर्जान्यांश्च विश्वात्मा तथैवौद्गात्रमेव च ।
ऋचं चैव त्रिवृत्सोमं तथा चैव रथंतरम् ॥ ५५ ॥

औद्गात्रमुद्गातृकर्म । ऋचं यज्ञम् । त्रिवृदादीनि यज्ञाङ्गानि । श्रूयते हि 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि यज्ञान्प्रजाः पशून्' इति ॥ ५५ ॥

अग्निष्टोमादिकं सर्वं सहाङ्गेन प्रजापतिः ।
तथैव सर्वनामानि निर्ममे वेदशब्दतः ॥ ५६ ॥

वेदशब्दत इति । तथा चोक्तं पुराणे—

'ऋषीणां नामधेयानि कर्माणि विविधानि च ।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः' इति ॥ ५६ ॥

पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मणा मुनयः पुरा ।
सर्वेषां कारणत्वेन प्रोक्तानि ब्रह्मवादिभिः ॥ ५७ ॥

यानि पुरा ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि भूतानि तान्येवोक्तस्य शब्दार्थप्रपञ्चजा-तस्य कारणमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा प्रजापतिः स्वप्रसमं स सृष्ट्वा ।
प्रसादतस्तस्य महेश्वरस्य पुनस्तमोरूपमवाप सद्यः ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
ब्रह्मसृष्टिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं विचित्रमिति । निरतिशयज्ञानवैराग्यसंपन्नो हि प्रजापतिः । यत्रेदमुच्यते—

'ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्' इति ।

सह स्वभावत एव । एवंभूतोऽपि सृज्यमानिकर्मभिः प्रवर्तितस्य परमेश्वर-स्याऽऽज्ञया मायामयं जगन्निर्माय प्रयोगार्थां निष्पन्नां मन्यमानः स्वाभाविकीं स्वरूपमतिष्ठां प्रापत् । तत्त्वनिष्ठेव चेयं लौकिकदृष्टीनामविषयत्वात्तमोरूपमा-भिरूच्यते । उक्तं गीतासु—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासाक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवाप-रायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसं-हितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ब्रह्मसृष्टिकथनं
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

नैमिषीया ऊचुः—

एवं सृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मा स्थावराणि चराणि च ।
भगवन्भगवानीशः किं चकाराऽऽशु तद्वद ॥ १ ॥

प्रजापतेः स्वप्रतिष्ठत्वेऽवशिष्टसृष्टिः सृष्टपरिपालनं सांप्रतिकसंसारोपलम्भश्च कथं स्यादिति जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति । एवं सृष्ट्वेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

संहारहेतुभूतेन तमसा परिवेष्टितः ।
विहाय तत्तमोरूपं सृष्टानामभिवृद्धये ॥ २ ॥
हिरण्यगर्भसंज्ञस्य ब्रह्मणो रूपमाप सः ।
हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि तथाऽन्यदपि सुव्रताः ॥ ३ ॥

संहारहेतुभूतेनेति । जगत्कर्तरि प्रजापतौ स्वरूपप्रतिष्ठे हि 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे' इत्युक्तरीत्या सकलं जगदल्पके लीयते । अत उक्तं संहारहेतुभूतं तमः। तेन परिवेष्टितस्तदुपाधिकः स सृष्टानामभिवृद्धये तत्तमोरूपं विजहौ । अयमाशयः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशलक्षणक्लेशपञ्चकमूलो हि कर्माशयः प्राणिभिरिहामुत्र च लोके भोक्तव्यः । यदुक्तं पतञ्जलिना । क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इति । यावच्च कर्मणां मूलभूतं क्लेशपञ्चकमनुवर्तते तावत्तस्य कर्माशयस्य त्रिविधः परिपाको भवति नानाविधयोनिषु जन्मप्राप्तिश्चाऽऽयुश्च सुखदुःखलक्षणफलोपभोगश्चेति । तदप्युक्तं तेनैव 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' इति । तत्र पूर्वोदीरितसृष्ट्यां केषांचिज्जन्महेतुकर्मणां चरितार्थत्वेऽप्यवशिष्टानां चाऽऽयुर्हेतूनां च कर्मणां फलप्रदानानुरूपसर्गपर्यन्तानां प्रभोराज्ञामनुसंदधानस्तदर्थं हिरण्यगर्भापरपर्यायस्य ब्रह्मणो रूपं प्रापदिति । यद्यपि ब्रह्मा हिरण्यगर्भरूप एव तथाऽपि सूतः प्राकृतसर्गशेषं विवक्षुरजिज्ञासिताभिधानेऽनवधेयवचनतापातात्तद्विषयां जिज्ञासां मुनीनामुत्पादयितुं हिरण्यगर्भसंज्ञस्येति विशिनष्टि । अमुनैव विशेषणेन मुनीञ्ज्ञातजिज्ञासानाकलय्यापृष्टोऽपि सूतः स्वयमेव वक्तुं प्रतिजानीते । हिरण्यगर्भमिति । तथाऽन्यदिति । सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं त्रयाणामपेक्षितमुपाधित्रयं तदुत्पत्तिप्रकारं चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चभूतेषु जातेषु शब्दस्पर्शादिषु द्विजाः ।
विजातास्तेषु सत्त्वेन गुणेन ज्ञानशक्तयः ॥ ४ ॥
तथा समष्टिभूतानां द्विजाः स्वानां रजोगुणात् ।
शब्दस्पर्शादिभूतेषु विजाताः कृतिशक्तयः ॥ ५ ॥
भूतेषु संस्थिता ज्ञानशक्तयः पञ्च संयुताः ।
समष्टिभूतं सर्वेषां मानसं करणं भवेत् ॥ ६ ॥
तद्गतो भगवान्ब्रह्मा त्रिमूर्तीनां द्विजर्षभाः ।
हिरण्यगर्भ इत्युक्तो मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ७ ॥

पञ्चभूतेष्विति । अयमर्थः । अबुद्धिपूर्वकं तमोरूपमव्यक्तमुत्पन्नमिति पक्षवादिष्व तदधिष्ठितानन्दकन्दः परशिव ईश्वरः सगुणं ब्रह्मेति सोऽच्यते । तत उत्पन्नं यन्महत्तत्त्वं प्राकृतसर्गमध्ये प्रथमम् 'सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयः' इति प्रागुक्तं तस्य गुणत्रयात्मकत्वात्तत उत्पन्नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभूतान्यपि गुणत्रयात्मकान्येव । अतस्तेषु सत्त्वगुणनिबन्धना याः पञ्चज्ञानशक्तयस्ताः प्रत्येकं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणलक्षणानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च जनयन्ति । तेष्वेव पञ्चसु सूक्ष्मभूतेषु रजोगुणात्समष्टिभूतानां स्वानां वाक्पाणिपादपायूपस्थलक्षणानां कर्मेन्द्रियाणां कारणभूताः पञ्च क्रियाशक्तयो जायन्ते । तथेति कथनात्समष्टिभूतानां स्वानामित्येतत्पूर्वत्रापि योजनीयम् । तत्र तु श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां कारणभूता ज्ञानशक्तय इत्यर्थः । समष्टिभूतानामिति व्यष्टिव्यवच्छेदार्थम् । तथाहि । व्यष्टिभूतस्थूलभूतसूक्ष्मकारणोपाधिभिरुपहितं तत्त्वं विश्वतैजसप्राज्ञशब्दैरभिधीयते । समष्टिभूतैस्तै रुपहितं तत्त्वं वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदैरभिधीयते । तथा चोत्तरतापनीयोपनिषदि श्रूयते 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः' इति । तदिह हिरण्यगर्भस्य विवक्षितत्वात्समष्टिभूतानामित्युक्तम् । तत्र समष्टिसूक्ष्मभूतेषु पञ्चसु स्थिता ज्ञानशक्तयो मिलित्वा मनोबुद्ध्यपरपर्यायं समष्टिभूतमन्तःकरणं जनयन्ति । पञ्चभूतगतज्ञानशक्त्यात्मकस्यापि मनसश्छान्दोग्योपनिषदि यदन्नमयत्वाभिधानम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति तदन्नप्राचुर्याभिप्रायम् । अन्ननिबन्धनोपचयाभिप्रायं वा । तथा च तत्रैव पञ्चदशाहानि माऽशीरित्यादिनाऽन्नहानोपादानाभ्यां चित्तस्यापचयोप-

१ ग. ङ. 'न्स्तत्त्वान्मसा' । २ ङ. 'सर्वो योऽद' ।

यथावेवोदाहरन्ति। अमुनैवाभिप्रायेण यज्ञवैभवखण्ड उपरिभागे पञ्चमाध्याये—

'अन्नेनाऽऽप्यायिते भुक्तेनाधीतं तस्य भासते'।

इत्याप्यायन एवान्नस्यासाधारणकारणतां वक्ष्यति। तदुपहितः परमात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। स एव च ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यमूर्तित्रयमध्ये ब्रह्मेत्युच्यते॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥

तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः संयुताः कृतिशक्तयः।
समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया॥ ८॥

तथा सूक्ष्मभूतपञ्चके पतिक्रियाशक्तिपञ्चकं तन्मिलितं तत्समष्टिभूतं प्राणापानादिपञ्चवृत्तिकं प्राणं जनयति। आपोमयः प्राण इत्यप्यन्नमयवत्प्रायुर्याभिप्रायमुपचयाभिप्रायं वा॥ ८॥

तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सूत्रात्मेति प्रकीर्तितः।
उभयत्र स्थितः साक्षात्त्रिमूर्तीनां महेश्वरः॥ ९॥
अन्तर्यामीति वेदेषु गीयते वेदवित्तमाः।
हिरण्यगर्भरूपं यः प्राप्तः श्रुतिषु निश्चितः॥ १०॥

तदुपहितः परमात्मा सूत्रात्मेत्युच्यते। स एव च ब्रह्मादिमूर्तित्रयमध्ये विष्णुरिति। उभयत्रेति। क्रियाज्ञानप्रविभागमन्तरेण भूतशक्तिपञ्चकोत्पन्ने परिहृतमनःप्राणविभाग एकस्मिन्नुपाधौ स एव परमात्माऽन्तर्यामीति। स च ब्रह्मादिमूर्तित्रयमध्ये महेश्वर इत्युच्यते। अविभक्तज्ञानक्रियाशक्तित्वाविशेषात्कारणोपाधिक ईश्वरोऽप्यन्तर्यामीति कथ्यते। 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इति हि श्रूयते। वेदेषु गीयत इति। बृहदारण्यके पञ्चमाध्याय उद्दालकयाज्ञवल्क्यसंवादे सप्तमब्राह्मणे प्रष्टारमुद्दालकं प्रति याज्ञवल्क्येनोक्तम्। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यादिभिर्बहुभिः पर्यायैरन्तर्यामी निरूपितः। तथा वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यादिना प्राणः सूत्रात्मा निरूपितः। तथा 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति हिरण्यगर्भोऽपि श्रुतिषु गीयते। हिरण्यगर्भरूपमिति। ब्रह्मा हि त्रिमूर्तिमध्यवर्तिना ब्रह्माण्डाभिमानिविराडात्मना च व्यपदिश्यते। तद्व्यपव्यवच्छेदेन समष्टिसूक्ष्मोपाधिकविवक्षया यः प्राग्घिरण्यगर्भरूपं प्राप्त इत्युदित इत्युक्तम्॥ २॥ १०॥

स पुनर्भगवान्ब्रह्मा माययैव स्वकं पुनः ।
द्विधा कृत्वा मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ११ ॥

द्विधा कृत्वेति । यदाह मनुः—

'द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्प्रभुः ' ॥

इति । इयत्पर्यन्तं प्राकृतसर्गविशेषः । अव्यक्तमहदहंकारतन्मात्राणि सप्त प्रकृतय इत्युच्यन्त इत्यारभ्य वैकृतसर्गविशेषः । विकारयोरब्रह्मकान्तरवर्तिपञ्चीकृतभूतकार्यो हि ब्रह्माण्डः ॥ ११ ॥

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः ॥
पुनश्च भगवानस्यां स्वराडाख्यं तथैव च ॥ १२ ॥
सम्राडात्माभिधं विप्रा असृजल्लोकनायकः ।
ते पुनस्तेन विप्रेन्द्रा ब्रह्माण्डेनाऽऽवृतास्त्रयः ॥ १३ ॥

विराजमिति । समष्टिरूपस्थूलभूतपञ्चमयब्रह्माण्डाभिमानिनम् । स्वराडाख्यमिति ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसमष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनम् । सम्राडात्मेति तदुभयकारणाव्याकृताभिमानिनम् । तेन स्रष्ट्रा हिरण्यगर्भेन ब्रह्माण्डेनाऽऽवृता इत्युक्तप्रकारेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमन्यते ।
स्वराट् स्वरूपमुभयं सम्राडित्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ १४ ॥

उक्तमेव प्रकारमाह—प्राधान्येनेति । स्वरूपमिति । स्वरूपं समष्टिलिङ्गस्वरूपं समष्टिलिङ्गशरीरं तद्द्वारासंसारमनुवृत्तेः स्वरूपमित्युच्यते । यदाह व्यासः । तदापीतेः संसारव्यपदेशादिति । आपीतिरप्ययो मायायास्तत्पर्यन्तमापीतेरिति । अब्रवीच्छ्रुतिरिति । तैत्तिरीयकोपनिषदि 'आपो वा इदं सर्वम्' इति प्रक्रम्य 'सम्राडापो विराडापः स्वराडापः' इति त्रितयात्मकत्वेनापां स्तुतिं कुर्वाणा श्रुतिरुक्तसम्राडादित्रितयं व्यवहृतवतीत्यर्थः । अन्यत्राप्येते बहुषु प्रदेशेषु श्रुत्या व्यवाहृयन्ते उपरवाभिमन्त्रणे 'विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्यभिमातिहेति । तथा 'विराड्ज्योतिरधारयत्सम्राड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत्' इति ॥ १४ ॥

---

१ ख. वपुः । २ क. ख. °गेशे° । ३ क. °जत्प्रभुः । ४ क. °न्ते यपी प° ।

विराट् स्वायंभुवं विप्रा असृजन्मनुमास्तिकाः ।
असृजद्योगिनीं नारीं शतरूपां तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
सा पुनर्मनुना तेन गृहीताऽतीव शोभना ।
तस्यां तेन समुत्पन्नः प्रियवृत्तस्तथैव च ॥ १६ ॥
उत्तानपादसंज्ञश्च तथा कन्याद्वयं पुनः ।
उत्तानपादजां कन्यां द्विजा दक्षप्रजापतेः ॥ १७ ॥
आकूतिं दत्तवाञ्शुद्धां मानसस्य प्रजापतेः ।
आकूत्यां मानसस्याभूद्यज्ञो विप्राश्च दक्षिणा ॥ १८ ॥

वैकृतसृष्टेः प्रस्तुतत्वाद्विकाररूपब्रह्माण्डाभिमानिना विराजैव कृतं सर्गमाह—विराट् स्वायंभुवमिति । विराड्ब्रह्मा सोऽपि स्वशरीरं स्त्रीपुंसात्मकं कृत्वा तद्भागावेव मनुशतरूपे कृतवानित्यर्थः । तदुक्तं भागवते—

'कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ।
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥
यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ।
स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः' ॥ इति ।

कस्य विराड्ब्रह्मण इत्यर्थः । श्रुतिरप्याह—'स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति प्रक्रम्य 'तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त' इत्यादि । स्वयंभुवो विराजोऽपत्यं स्वायंभुवो मनुः । तेनैव ह्युक्तम्—

'तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः' ॥ इति ।

वृत्तं व्रतं प्रियवृत्तः प्रियव्रतः । उत्तानपादजामिति । उत्तानपादानुजां जातां प्रसूतिं कन्यां दक्षप्रजापतये । मानसस्येति । रुचिप्रजापतये । यदाहान्यत्र—

'ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूतिं रुचये पुरा ।
प्रजापतिः स जग्राह तपोयज्ञः सदक्षिणः' इति ॥१५॥१६॥१७॥१८॥

यज्ञस्य जज्ञिरे पुत्रा मुनयो द्वादशास्तिकाः ।
दक्षाज्जाताश्चतस्रश्च तथा पुत्र्यश्च विंशतिः ॥ १९ ॥

---

१ ग. इ. 'ओ प्र'।

धर्मस्य दत्ता दक्षेण श्रद्धाद्यास्तु त्रयोदश।
तथैव तेन संपन्नाः श्रद्धाद्याः कन्यका दश ॥ २० ॥
ताभ्यः ख्यात्यादयो विप्रावशिष्टाः षट् च पञ्च च।
एवं कर्मानुरूपेण प्राणिनामम्बिकापतेः ॥
आज्ञया बहवो जाता असंख्याता द्विजर्षभाः ॥ २१ ॥

पद्मस्येति। दक्षिणायामिति शेषः। दक्षाज्जाता इति। चतुर्विंशतिकन्याः। तत्र श्रद्धाद्यास्त्रयोदश धर्मस्य पत्न्यः। यदाह पराशरः—

'श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः' इति।

ताभ्यः श्रद्धादिभ्यस्त्रयोदशभ्योऽवशिष्टाः ख्यात्याद्य एकादश। तास्वष्टौ दक्षव्यतिरिक्तेभ्यः प्रजापतिभ्योऽष्टभ्यो भवापेका पितृभ्य एका वह्नय एका। यदाह पराशरः।

'ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः।
ख्यातिः सत्यथसंभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥
सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा।
भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥
अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम्।
ख्यात्याद्या जगृहुः कन्याः' इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

स्वभावादेव संभूतं समस्तमिति केचन।
तन्न सिध्यति विप्रेन्द्रा देशकालाद्यपेक्षया ॥ २२ ॥

न केनचित्सृष्टं स्वाभाविकमेवैतज्जगदिति लोकायतिकाभ्तमुपन्यस्य निरस्यति। स्वभावादेवेति। काश्मीरेष्वेव कुङ्कुममिति देशापेक्षा। अहन्येव कमलानां विकासः। रात्रावेवोत्पलानामिति कालापेक्षा। आदिशब्देन पुण्यकृत एव सुखं पापिन एव दुःखमित्यदृष्टापेक्षा। सर्वमिदमीश्वरेच्छयेतीश्वरापेक्षा। सर्वमेवैतत्स्वभाव इतिचेत्। न। ईदृग्विधस्य लोकायतपक्षस्य वैदिकमताविशेषात् ॥ २२ ॥

---

१ ग. 'स्तत्र'।

कर्मणैव समुत्पन्नं समस्तमिति केचन ।
तच्छ्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धं मुनिपुङ्गवाः ॥ २३ ॥

कर्मणेवेति । अनीश्वरवादिनः । श्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धमिति । ननु पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति वाजसनेयोपनिषदि कर्मणेवेति पक्षः स्वीकृतः । न । ईश्वराधिष्ठितयोरेव तयोः स्वरूपलाभः स्वकार्यकरत्वं चेत्यपि श्रुतावेवोदीरणात् । श्रूयते हि । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति । व्यासोऽपीश्वरादेव फलप्राप्तिमाह—फलमत उपपत्तेरिति । स्मर्यते च—

'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति ॥ २३ ॥

पुरा हिमवतः पार्श्वे मुनिः सत्यवतीसुतः ।
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव वैशंपायन एव च ॥ २४ ॥
पैलः कपिलसंज्ञश्च तथा विप्राः पतञ्जलिः ।
अक्षपादः कणादश्च तथैवाऽऽङ्गिरसो मुनिः ॥ २५ ॥
मुकुन्दो मोचकश्चैव महाकालो महामतिः ।
कालरूपः कलामाली कामरूपः कपिध्वजः ॥ २६ ॥
वेदज्ञो वैदिको विद्वान्विद्वेषी वेणुवाहनः ।
बोल्वलो बकुलो वह्निर्वज्रदण्डः परंतपः ॥ २७ ॥
पापनाशः पवित्रश्च तथाऽन्ये च महर्षयः ।
परस्परं विचार्याथ श्रद्धया परमर्षयः ॥ २८ ॥
संशयाविष्टमनसस्तपश्चेरुर्महत्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे रुद्रः प्रसन्नः करुणानिधिः ॥ २९ ॥
स्वयमाविरभूत्तेषां पुरतः परमेश्वरः ।
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे प्रसन्नेन्द्रियबुद्धयः ॥ ३० ॥
प्रणम्य परया भक्त्या भगवन्तं त्रिलोचनम् ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे पप्रच्छुः परमेश्वरम् ॥ ३१ ॥

---

१ क. °वैशंपायन चे°। २ घ. °रमं चे°। ३ ङ. °ष एव तु सा°। ४ ख. °निविद्वेषो वे°। ५ क. °बिल्वलो°

देवदेवो महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।
कपर्दी नीलकण्ठश्च कालकालो महेश्वरः॥ ३२ ॥

उक्तेऽर्थे मुनीनां संशयापनयनाय परमेश्वरवाक्यमुदाहर्तुं संशयानान्मुनीननुक्रमयति । पुरा हिमवत इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ।
उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनां संशयापहम् ॥ ३३ ॥

ईश्वर उवाच—

न स्वभावाज्जगज्जन्मस्थितिध्वंसा मुनीश्वराः ।
न मया केवलेनापि नच केवलकर्मणा ॥ ३४ ॥
प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ।
जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजाः ॥३५॥
एवं कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि यन्मया ।
एष स्वभावो विप्रेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।
अनुगृह्य मुनिश्रेष्ठांस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ३७ ॥
मुनयश्च पुनर्विप्राः समाभाष्य परस्परम् ।
अतीव प्रीतिमापन्ना अगमन्वेदवित्तमाः ॥ ३८ ॥
भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः प्राणिकर्मानुरूपतः ।
सृष्ट्वा संहरतीशान इति वित्त जगत्सदा ॥ ३९ ॥
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः ।
प्रसन्नहृदयाः शर्वं पूजयामासुरादरात् ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे हिरण्यगर्भादिविशेषसृष्टिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मुनीनां यथोपन्यस्तः संशयस्तन्निरासाय परमेश्वरप्रणिधानं च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छया भूतानि योनिः पुरुष' इति चिन्त्यम् ।

'संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः' ।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे हिरण्यगर्भादिविशेषसृष्टिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।
जातिनिर्णयमस्माकं वद वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

प्राणिनां कर्मपाकेन मया चेत्युक्तत्वात्कर्मणां च जातिभेदेन व्यवस्थितत्वाज्जातिभेदं जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति । भगवन्निति । वेदैकदर्शितमिति । स्मृतिपुराणानामपि मूलभूतवेदानुमापनेनैव धर्मे प्रमाणत्वात् । वेदैकप्रमाणको धर्म इति जैमिनिरप्याह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये लोकोपकाराय जातिनिर्णयमादरात् ।
अगस्त्योऽपि पुराऽपृच्छत्प्रणम्य वृषवाहनम् ॥ २ ॥

अगस्त्योऽपीति । स शिवं यदपृच्छत्तस्मै शिवेनोक्तं तदहं वो वक्ष्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ क. [1]मानेनैव ।

पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः प्रलये विलयं गते ।
अन्धकारावृते लोके विष्णोरंशो महाद्युतिः ॥ ३ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषो विष्णुर्नारायणाभिधः ।
क्षीराब्धौ चिन्तयन्रुद्रं सुष्वाप ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥
कदाचित्पङ्कजं विप्रास्तरुणादित्यसंनिभम् ।
तस्य सुप्तस्य देवस्य नाभ्यां जातं महत्तरम् ॥ ५ ॥
हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मा विश्वजगत्पतिः ।
आस्थाय परमां मूर्तिं तस्मिन्पद्मे समुद्बभौ ॥ ६ ॥

प्रलय इति । नैमित्तिकप्रलयावसरे लोकत्रये विलयं गते सति सुष्वापेत्यन्वयः । प्रलयकाले वा विलयं प्राप्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य वेदविदां श्रेष्ठा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
महादेवाज्ञया पूर्ववासनामहितान्मुखात् ॥ ७ ॥

सर्गावसरे ब्रह्मणो मुखाद्ब्राह्मणा जाता इत्यनेनान्वयः । मुखाद्ब्राह्मणा इति श्रूयते हि 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्त्रीभिः सह जातास्तपोधनाः ।
तस्य हस्तात्सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे पृथिवीभुजः ॥ ८ ॥
ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिर्जाता वैश्याः शिवाज्ञया ।
पद्भ्यां शूद्राः सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे वेदवित्तमाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा इत्यादि जात्यभिप्रायमत उक्तं सह स्त्रीभिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन मार्गेणौरसः स्वयं भवेत् ।
अवरामूत्तमाज्जातस्त्वनुलोमः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

असंकीर्णस्य जातिचतुष्टयस्य लक्षणमाह—स्वस्त्रीष्विति । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणस्य क्षत्रियायां क्षत्रियस्येत्यादि । स्मर्यते हि—

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि स्वजातयः' इति ।

---

१ ख. ग. विष्णो नारा°। २ ग. °तार्थः । प्र°। ३ क. ख. °द्विजान्यः ।

वैधेनेति । विवाहादिविध्युक्तेन । अन्यथा जातानां कुण्डगोलकादीनां सत्यपिसवर्णत्वे शूद्रधर्मत्वं स्मर्यते—

'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वस्तजाः स्मृताः' इति ।

संकीर्णाननुलोमजानाह । अवरास्विति । क्षत्रियवैश्याशूद्रासु ब्राह्मणस्य । वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियस्य । शूद्रायां वैश्यस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तमास्ववराज्जातः प्रतिलोम इति स्मृतः ।
वर्णस्त्रीष्वनुलोमेन जातः स्यादान्तरालिकः ॥ ११ ॥
वर्णासु प्रतिलोमेन जातो व्रात्य इति स्मृतः ।
ब्राह्मण्यां सधवायां यो ब्राह्मणेन द्विजोत्तमाः ।
जातश्चौर्येण कुण्डोऽसौ विधवायां तु गोलकः ॥ १२ ॥

उत्तमास्विति । ब्राह्मण्यां क्षत्रियादित्रयात् । क्षत्रियायां वैश्यशूद्राभ्याम् । वैश्यायां शूद्रादित्यर्थः । वर्णस्त्रीष्विति । अनुलोमप्रतिलोमजाः स्त्रियो व्यवच्छिनत्ति वर्णास्वित्यपि । कुण्डगोलकयोर्लक्षणमाह ब्राह्मण्यां सधवायामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

नृपायां ब्राह्मणाज्जातः सवर्ण इति कीर्तितः ॥ १३ ॥
चौर्यादस्यामनेनोत्थो नाम्ना नक्षत्रजीवनः ।
वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो निषादो वेदवित्तमाः ॥ १४ ॥

नृपायामिति । क्षत्रियायामनुलोमजो विधिना जातश्चेत्सवर्णः । चौर्येण चेन्नक्षत्रजीवीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्यामनेन चौर्येण कुम्भकारोऽभिजायते ।
ऊर्ध्वनापित एवासौ नाम्ना वेदविदां वराः ॥ १५ ॥
शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्थो द्विजाः पारशवः स्मृतः ।
चौर्येणास्या निषादोऽभून्नाम्ना वेदार्थवित्तमाः ॥ १६ ॥

कुम्भकारस्यैव नामान्तरमूर्ध्वनापित इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

दौष्यन्त्यां ब्राह्मणाज्जात आपीताख्यो भवेद्द्विजाः ।
आयोगव्यां तु विप्रेण पिङ्गलो नाम जायते ॥ १७ ॥

दौष्यन्त्यामिति । शूद्रायां क्षत्रियाज्जातो दौष्यन्त इति वक्ष्यति । तज्जातिः

स्त्री दौष्यन्ती। आयोगव्यामिति। शूद्राद्वैश्यायां जात आयोगवः। तज्जाता रूपायोगवी। एतावत्पर्यन्तं ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु चौर्यजा अचौर्यजाश्चोक्ताः॥१७॥

विप्रायां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते बुधैः।
चौर्येणास्यामनेनोत्थो रथकार इति स्मृतः॥ १८॥

क्षत्रियेण ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विधानाह—विप्रायां क्षत्रियादित्यादिना॥१८॥

क्षत्रियस्त्रीषु वैश्यात्तु भोजश्चौर्याद्विजायते।
वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्योऽम्बष्ठसंज्ञितः॥१९॥
चौर्येणास्यामनेनोत्थो भवेद्विरसंज्ञितः।
शूद्रायां क्षत्रियाज्जातो दौष्यन्त्याख्यो भवेद्द्विजाः॥२०॥

माहिष्य इत्यम्बष्ठ इति नामद्वयेनोक्त इत्यर्थः॥ १९॥ २०॥

चौर्येणास्यामनेनोत्थः शूलिको भवति द्विजाः।
ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः॥२१॥

वैश्याद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विधानाह—ब्राह्मण्यां वैश्यतो जात इत्यादिना॥ २१॥

अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्राः प्रजायते।
जातो वैश्यान्नृपायां यः शालिको मागधश्च सः॥२२॥
अस्यामनेन चौर्येण पुलिन्दो जायते बुधाः।
मणिकारस्तु वैश्यायां चौर्याद्वैश्येन जायते॥ २३॥
शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते बुधैः।
अस्यामनेन चौर्येण कटकारः प्रकीर्तितः॥ २४॥

शालिकमागधशब्दौ पर्यायौ॥ २२॥ २३॥ २४॥

शूद्राद्विप्राङ्गनायां तु चण्डालो नाम जायते।
अस्यामनेन चौर्येण बाह्यदासस्तु जायते॥ २५॥

शूद्राद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विधानाह—शूद्राद्विप्राङ्गनायामित्यादिना॥२५॥

जातः शूद्रेण राजन्यां वैदेहाख्यश्च पुल्कसः ।
अस्यामनेन चौर्येण वेलवाख्यो विजायते ॥ २६ ॥
जातः शूद्रेण वैश्यायां भवेत्पत्तनशालिकः ।
अनेनास्यां भवेच्चक्री चौर्याद्ब्रह्मविदां वराः ॥ २७ ॥

राजन्यां राजन्यायाम् । वैदेहपुल्कसशब्दौ पर्यायौ ॥ २६ ॥ २७ ॥

चौर्याच्छूद्रेण शूद्रायां जातो माणविको भवेत् ।
अम्बष्ठायां समुत्पन्नः सवर्णेन द्विजोत्तमाः ॥ २८ ॥

अपरा अपि नानाविधाः संकरजातीराह—अम्बष्ठायामित्यादिना । अम्ब-
ष्ठायां क्षत्रियाद्वैश्यायां जातायां सवर्णेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातेन ॥ २८ ॥

आग्नेयनर्तकाख्यः स इति प्रोक्तो महात्मभिः ।
करणायां तु विप्रेन्द्रा माहिष्याद्यो विजायते ॥ २९ ॥
स तक्षा रथकारश्च प्रोक्तः शिल्पी च वर्धकी ।
लोहकारश्च कर्मार इति वेदार्थवेदिभिः ॥ ३० ॥
विप्रायामुग्रतो जातस्तक्षवृत्तिः प्रकीर्तितः ।
वैश्यायां तेन निष्पन्नः समुद्रो नाम जायते ॥ ३१ ॥
ब्राह्मण्यां यो निषादेन जनितः स तु नापितः ।
नृपायां यो निषादेन जातोऽधोनापितः स्मृतः ॥३२॥
विप्रायां नापिताज्जातो वेणुकः परिकीर्तितः ।
राज्ञ्यां यो जनितस्तेन कर्मकारः स उच्यते ॥ ३३ ॥
द्विजोत्तमायां दौष्यन्ताद्रागलब्धः प्रजायते ।
वैश्यायां तु निषादेन सुनिषादोऽभिजायते ॥ ३४ ॥
ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठा वैदेहेन प्रजायते ।
स नाम्ना रजको ज्ञेयः पण्डितैः पण्डितोत्तमाः ॥३५॥

१ ख. 'पल्लाद्धा'।

द्विजोत्तमायां चण्डालाद्यः पुमाञ्जायते भुवि ।
श्वपचः स तु विज्ञेयः सर्वशास्त्रविशारदैः ॥ ३६ ॥
श्वपचाद्विप्रकन्यायां गुहको जायते सुतः ।
वैश्यायां यस्तु चण्डालाज्जातो दन्तकवेलकः ॥ ३७॥
जनितोऽनेन शूद्रायां विप्रा आश्रमकः स्मृतः ।
प्रतिलोमनिषादाद्यः शूद्रायां स तु भैरवः ॥ ३८ ॥
शूद्रायां मागधाज्जातः कुकुन्दः प्रोच्यते बुधैः ।
नृपायां मागधाज्जातः खनकः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥
खनकाद्राजकन्यायामुद्रन्धो नाम जायते ।
अयोगवेन ब्राह्मण्यां चर्मकारः प्रजायते ॥ ४० ॥
विप्रव्रात्यात्तु विप्रायां बन्दिको नाम जायते ।
क्षत्रव्रात्यान्नृपायां तु मल्लो मतश्च मल्लकः ॥ ४१ ॥
मल्लात्तु पिच्छलस्तेन नटाख्यो जायते भुवि ।
नटात्करणसंज्ञस्तु करणात्कर्मसंज्ञितः ॥ ४२ ॥
तेन द्रमिल उत्पन्नो नृपायां वेदवित्तमाः ।
वैश्यव्रात्यात्तु वैश्यायां सुधन्वा जायते द्विजाः ॥ ४३ ॥
अनेनाचार्यसंज्ञस्तु आरुषो भारुषादपि ।
द्विजन्मा जायते तस्मान्मैत्रो मैत्रात्तु सात्वतः ॥ ४४ ॥

करणापार्थमिति । शूद्रायां विश उत्पन्नायाम् । माहिष्यादिति । अम्बष्ठापरपर्यायात् । उच्यत इति । शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते तस्मात्तेनेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मैत्राद्वैदेहको जातः स मातङ्गश्च कीर्तितः ।
मातङ्गाज्जायते सूतः सूताद्दस्युः प्रजायते ॥ ४५ ॥

---

१ ग. चाण्डालाद्यः । २ क. °धर्मिकः । ३ क. मल्लो । ४ क. मारुषो ।

दस्योर्जातो मुनिश्रेष्ठा मालाकारः समाख्यया ।
प्रतिलोमनिषादेन कैवर्ताख्यो विजायते ॥ ४६ ॥
तिलकारिस्त्रियां जात आयोगेन द्विजोत्तमाः ।
नीलादिवर्णविक्रेता नाम्ना वेदार्थवित्तमाः ॥ ४७ ॥
कारो चारुसमाख्यायां निषादेन मुनीश्वराः ।
चर्मजीवी समुत्पन्नः सर्वविज्ञानसागराः ॥ ४८ ॥

मातङ्गादिति । वैश्यायामित्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

युष्माकं संग्रहेणैव मयोक्तो जातिनिर्णयः ।
यथाऽगस्त्याच्छ्रुतः पूर्वं सद्गुरोरनुशासनात् ॥ ४९ ॥

ईदृशानामनुक्तानामनन्तानां भेदानां संभवादाह—संग्रहेणेति ॥ ४९ ॥

स्वजात्युक्तं यथाशक्ति कुरुते कर्म यः पुमान् ।
मुक्तिस्तस्यैव संसारादिति वेदानुशासनम् ॥ ५० ॥

जातिनिर्णयप्रयोजनमाह—स्वजात्युक्तमिति । वेदानुशासनमिति । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति हि वेदवाक्येऽनुशिष्यते । स्वजात्युक्त एव हि धर्मः ॥ ५० ॥

सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ।
पश्वादीनां यथा जातिर्जन्मनैव न चान्यथा ॥ ५१ ॥

जन्मनिबन्धना एता जातयः सन्तु कर्मनिबन्धनास्तु कीदृश्य इत्याशङ्क्य वा न संभवन्त्येवेत्याह—सर्वेषामिति । तत्र दृष्टान्तमाह पश्वादीनामिति ॥५१॥

साऽपि स्थूलस्य देहस्य भौतिकस्य न चाऽऽत्मनः ।
तथाऽपि देहेऽहंमानादात्मा विप्रादिसंज्ञितः ॥ ५२ ॥

यदि जन्मनिबन्धनैव जातिस्तर्हि जन्मरहितस्याऽऽत्मनः सा कथं भवेत्तदभावे वा तस्य कथं जातिप्रयुक्तधर्मेषु नियोग इत्यत आह—साऽपि स्थूलस्येति । सूक्ष्मभूतकार्यस्य लिङ्गशरीरस्याप्यात्मवज्जात्यभावाभिप्रायेण स्थूलस्येत्युक्तम् । जातिमद्देहादितादात्म्याध्यासादजातेरप्यात्मनो विप्रत्वादिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

---

१ ग. ड. अयोगेन ।

स्वस्वरूपापरिज्ञानाद्देहेऽहंमानं आत्मनः।
अपरिज्ञानमप्यस्य ब्राह्मणा वेदवित्तमाः॥ ५३॥
आदिमन्न भवत्यन्तस्तस्य ज्ञानेन सुव्रताः।
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमिति सद्गुरुनिर्णयः॥ ५४॥

अध्यासोपादानमज्ञानमाह—स्वस्वरूपेति। अज्ञानस्य तर्हि को हेतुः। अनादित्वे वा तस्याऽऽत्मवदन्तोऽपि न स्यादिति चेन्न। यथा प्रागभावस्यानादेर्भावेन निवृत्तिरेवमनादेरज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अपरिज्ञानमिति। लोकायतादिशास्त्रोक्तप्रज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं वारयितुमाह—ज्ञानमिति। यथार्थदर्शिनो यथादृष्टार्थवादिनश्च व्यासादयस्ते सद्गुरवः। लोकायतादयस्तु विप्रलम्भकत्वादज्ञत्वाच्च नैवंविधा इत्यर्थः॥ ५३॥ ५४॥

यस्यापरोक्षविज्ञानमस्ति वेदान्तवाक्यजम्।
तस्य नास्ति नियोज्यत्वमिति वेदार्थनिर्णयः॥ ५५॥

ज्ञानिनस्तर्हि जात्यभावे कथं तस्य तत्प्रयुक्तौ विधिनिषेधाविति चेत्स्त एव तस्य तावित्याह। यस्यापरोक्षेति। वेदार्थेति। 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति' वाजसनेयश्रुतिः। 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति काठकश्रुतिः॥ ५५॥

वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः।
तेषां वर्णाश्रमस्थानां वेदकिंकरता सदा॥ ५६॥

वर्णधर्मवदाश्रमधर्मोऽपि तत्त्वज्ञानविरहिणामेवेत्याह—वर्णिनामिति। वेदकिंकरता वेदेन कर्मसु नियोज्यता॥ ५६॥

अस्ति चेद्ब्रह्मविज्ञानं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा।
वर्णाश्रमसमाचारस्तयोर्नास्त्येव सर्वदा॥ ५७॥

स्त्रीत्वादीनामपि वर्णाश्रमवद्देहधर्मत्वेन देहाध्यासविरहे सति कर्मस्वनियोज्यत्वे न तत्कृतः कोऽपि विशेष इत्याह—अस्ति चेदिति॥ ५७॥

---

१ क. ख. 'मनात्म। २ ग. वर्णना'।

अविज्ञायाऽऽत्मसद्भावं स्ववर्णाश्रममास्तिकाः ।
जहाति यः स मूढात्मा पतत्येव न संशयः ॥ ५८ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया सह सर्वदा ।
कर्तव्यो वर्णिभिर्धर्मः श्रौतः स्मार्तश्च मुक्तये ॥ ५९ ॥

संन्यासो भावश्च सद्भावः पारमार्थिकं रूपमात्मनस्तदसाक्षात्कृत्य कर्मपरित्यागे पातित्यमाह—अविज्ञायेति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्य मुनीश्वरा श्रुतिगतं सूतोपदिष्टं परं
सत्यानन्तसुखप्रकाशपरमं ब्रह्मात्मविज्ञानदम् ।
श्रुत्वा जातिविनिर्णयं सकललोकाम्भोधिपारं सदा
सत्यास्तेयदयार्जवादिमहितास्तुष्टा बभूवुर्भृशम् ॥६०॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
जातिनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सत्यानन्तेति । जातिनिर्णयो हि तदुपयुक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञानहेतुः ॥६०॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे जातिनिर्णयो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवंस्तीर्थमाहात्म्यं सर्वशास्त्रार्थवित्तम ।
ब्रूहि कारुण्यतोऽस्माकं हिताय प्राणिनां मुदा ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानमन्तरेण कर्मत्यागे पातित्यमुक्तम् । प्रमादाज्ञालस्य तस्य निर्वर्तने तीर्थसेवा सुकरोपाय इति मन्यमाना मुनयस्तीर्थमाहात्म्यं जिज्ञासन्ते—भगवंस्तीर्थेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वदामि तीर्थमाहात्म्यं संग्रहेण मुनीश्वराः ।
शृणुध्वं सर्वशास्त्रोक्तं श्रद्धया परया सह ॥ २ ॥
गङ्गाद्वारं महातीर्थं सर्वदेवनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा रवौ मेषे स्थितेऽश्विन्यां मुनीश्वराः ॥ ३ ॥
यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ।
उपोष्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥
सोमतीर्थमिति ख्यातं सोमनाथस्य संनिधौ ।
समुद्रे पश्चिमे विप्राः स्थितं योजनमायतम् ॥ ५ ॥
विस्तीर्णं योजनं विप्रा विश्वैर्देवैर्निषेवितम् ।
पर्वण्यार्द्रादिनेऽष्टम्यां व्यतीपाते तथा द्विजाः ॥ ६ ॥
अर्कवारे चतुर्दश्यां स्नात्वा दत्त्वाऽत्र भोजनम् ।
प्रणम्य सोमनाथाख्यं सोमं सोमविभूषणम् ॥ ७ ॥
उपोष्य रजनीमेकां भस्मदिग्धतनूरुहः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ ८ ॥
वाराणस्यां महातीर्थं नाम्ना तु मणिकर्णिका ।
तत्र स्नात्वा महाभक्त्या प्रातरेव समाहितः ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं करुणासागरं हरम् ।
यथाशक्त्याऽन्नपानादि दत्त्वा मुक्तो भवेन्नरः॥ १० ॥
प्रयागाख्यं महातीर्थं भवरोगस्य भेषजम् ।
भरण्यां कृत्तिकायां तु रोहिण्यां वा विशेषतः॥ ११ ॥
तत्र स्नात्वा रवौ मेषे वर्तमाने मुनीश्वराः ।
यथाशक्ति धनं दत्त्वा विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ १२ ॥

---

१ क. °रेण नरो भ°।

आर्द्रायां मृगशीर्षे वा गङ्गासागरसंगमे ।
स्नात्वा मध्यंदिने दत्त्वा यथाशक्ति धनं मुदा ॥ १३ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
नर्मदा च महातीर्थं नरकद्वारनाशकम् ॥ १४ ॥
ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्नित्यं सेवितं शंकरेण च ।
तत्र स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वाऽऽदरेण च ॥ १५ ॥
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नरो नात्र विचारणा ।
यमुना च महातीर्थं यमेनापि निषेवितम् ॥ १६ ॥

श्रद्धर्यात । तद्विरहे तीर्थानामपि निष्फलत्वम्—

'मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी' इत्याहुः ॥ २ ॥ ॥३॥
॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र स्नात्वा नगे भक्त्या रवौ वृषभसंस्थिते ।
विशाखे सूर्यवारे वा दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ १७ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते ।
सरस्वतीति विख्याता नदी सर्ववरप्रदा ॥ १८ ॥
यस्यां वागीश्वरी देवी वर्तते सर्वदाऽऽदरात् ।
तस्यामार्द्रादिने स्नात्वा यत्किंचिच्छिवयोगिने ॥ १९ ॥
दत्त्वा पुत्रादिभिः सार्धं नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ।
गोदावरीति या लोके सुप्रसिद्धा महानदी ॥ २० ॥
सिंहराशौ स्थिते सूर्ये सिंहयुक्ते बृहस्पतौ ।
तस्यां स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वा तु मानवः ॥२१॥
गङ्गायां द्वादशाब्दस्य नित्यं स्नानफलं लभेत् ।
कृष्णवेणीति या लोके प्रोक्ता विप्रा महानदी ॥२२॥

१ ग. ङ. °शनम् । २ ख. तत्र । ग. यत्र । ३ ख. सिंहराशिगते सूर्ये सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।

विशाख इति । विशाखानक्षत्रयुक्ते सूर्यवारे । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादादिवृद्ध्यभावः । सूर्यवारस्य विशेषस्योपादानात् 'लुबविशेषे' इति न लुप् । अत एव युक्तवद्व्यक्तिवचने न भवतः । अथ वा सूर्यवारे विशाखे स्यातां चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्वयोगीश्वराराध्या मह्यादेवोद्गता शुभा ।
इन्द्रनीलगिरिर्यस्यां स्नात्वाऽभूच्छंकरागमनम् ॥ २३ ॥
नित्यं यस्यां महादेवः स्नात्वा विष्णवादिभिः सह ।
तस्मिन्गिरिवरे श्रीमान्वर्तते शिवया सह ॥ २४ ॥
स्नात्वा तस्यां नरः पर्वण्युपोष्य ब्रह्मवित्तमाः ।
यथाशक्ति धनं दत्त्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ २५ ॥
सुवर्णमुखरी नाम नदी संसारनाशिनी ।
समस्तप्राणिनां भुक्तिमुक्तिसिद्ध्यर्थमास्तिकाः ॥ २६ ॥
केवलं कृपया साक्षाच्छिवेन परमात्मना ।
निर्मिता मघनक्षत्रे माघमासि द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥
यस्यास्तीरे महादेवः शंकरः शशिभूषणः ।
श्रीमद्दक्षिणकैलासे शिवया परया सह ॥ २८ ॥
वर्तते तां समालोक्य सुवर्णमुखरीं नदीम् ।
यस्यां संभूय तीर्थानि स्वपापध्वस्तिसिद्धये ॥ २९ ॥
स्नानं कृत्वा महाभक्त्या मघर्क्षे माघमासि च ।
यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ३० ॥
श्रीकालहस्तिशैलेशं शिवं शिवकरं नृणाम् ।
श्रीमद्दक्षिणकैलासवासिनं वासवार्चितम् ॥ ३१ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या विमुक्ता ह्यघपञ्जरात् ।
स्नात्वा तस्यां नरो भक्त्या मघर्क्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

---

१ ग. 'योगेश्व'।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
कम्पा नाम नदी पुण्या कमलासननिर्मिता ॥ ३३ ॥
यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा शंकरं शशिशेखरम् ।
दृष्ट्वा भक्त्या नरः सद्यो मुच्यते भवबन्धनात् ॥३४॥
आदिलिङ्गे महाविष्णुर्यस्यां स्नात्वा महेश्वरम् ।
समाराध्य स्थितस्तत्र देवदेवस्य संनिधौ ॥ ३५ ॥
निरीक्ष्य श्रद्धया विप्रा नदीं तामच्युतो हरिः ।
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे च ब्राह्मणाः श्रद्धया सह ॥३६॥

मह्यार्दान । सह्यपर्वतात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हस्ते वा भगनक्षत्रे तथा पर्वण्यपि द्विजाः ।
विप्रायान्नादिकं दत्त्वा नरः स्वर्गे महीयते ॥ ३७ ॥
कुटिला नाम या लोके प्रसिद्धा महती नदी ।
यस्यास्तीरे मुनिश्रेष्ठा वीराख्या वेदवित्तमाः ॥ ३८ ॥
श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु भद्रकाली दृढव्रता ।
अधिकासंज्ञितां रम्यां पुरीमादित्यनिर्मिताम् ॥ ३९ ॥

भगनक्षत्र उत्तरफल्गुन्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अप्सरोगणसंकीर्णामाश्रितामसुरैः सुरैः ।
अभ्येत्याशेषदेवानामादिभूतं महेश्वरम् ॥ ४० ॥
प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः स्नाप्य श्रद्धापुरःसरम् ।
प्रार्थयामास धर्मज्ञा देवदेवं घृणानिधिम् ॥ ४१ ॥
यः पुमान्देवदेवास्यां स्नात्वा श्रद्धापुरःसरम् ।
श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा दृष्ट्वा स्तुत्वाऽभिवन्द्य च॥४२॥

---

१ ख. पञ्चम मां । २ ख. सा । ३ ख. वेदवेद्यं ।

दद‍ाति विदुषे वस्त्रं धनं धान्यं यथाबलम् ।
तस्य भुक्तिं च मुक्तिं च प्रयच्छाशेषनायक ॥ ४३ ॥

सूत उवाच—

वीरया प्रार्थितो देवो विप्रेन्द्रा ब्रह्मवित्तमाः ।
तथा भवत्विति प्राह शिवो गम्भीरया गिरा ॥ ४४ ॥
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः श्रद्धया परया सह ।
ददाति धनमन्यद्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
मणिमुक्ता नदी दिव्या महादेवेन निर्मिता ।
यस्यां विष्णुश्च रुद्रश्च ब्रह्मा वह्निश्च मारुतः ॥ ४६ ॥
विश्वे देवाश्च वसवः सूर्यो देवः पुरंदरः ।
आदित्ये चापसंयुक्ते श्रद्धयाऽऽर्द्रादिने द्विजाः ॥ ४७ ॥
स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ लोकानां हितकाम्यया ॥ ४८ ॥
प्रार्थयामासुरीशानं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ॥ ४९ ॥
ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा चण्डालो वाऽन्य एव वा ।
अस्यामस्मिन्दिने स्नात्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ५० ॥
यथाशक्ति धनं दत्त्वा धान्यं वा वस्त्रमेव वा ।
श्रीमद्वृद्धाचलेशाय ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥ ५१ ॥
उपोष्य प्रातरीशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
यो नमस्कुरुते तस्य प्रयच्छ परमां गतिम् ॥ ५२ ॥
इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ।
तथैवास्त्विति संतुष्टः प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ५३ ॥
तस्यामार्द्रादिने स्नाति श्रद्धया मानवो द्विजाः ।
तस्य संसारविच्छित्तिः सिद्धा नात्र विचारणा ॥ ५४ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे रम्ये महालक्ष्म्या निषेविते ।
शिवगङ्गेति विख्यातं तटाकं तीर्थमुत्तमम् ॥ ५५ ॥
तस्य दक्षिणतीरे श्रीशंकरः शशिशेखरः ।
प्रनृत्यति परानन्दमनुभूयानुभूय च ॥ ५६ ॥
यस्मिन्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च दिने दिने ।
स्नानं कृत्वा प्रनृत्यन्तं भवानीसहितं शिवम् ॥ ५७ ॥
प्रणमन्ति महाभक्त्या भवरोगनिवृत्तये ।
यस्मिन्साक्षान्महादेवो भवानीसहितो हरः ॥ ५८ ॥
ब्रह्मविष्ण्वादिभिः सार्धं मघर्क्षे माघमासि च ।
स्नानं करोति रक्षार्थं प्राणिनामीश्वरेश्वरः ॥ ५९ ॥

*अप्सरैरप्सरोभिश्च न कादाचित्कत्वं संकीर्णत्वं किंतु नियतवासोऽपि तासामियं पुरीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तस्मिन्भक्त्या नरः स्नात्वा ददाति धनमादरात् ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माप्येति द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥
गुह्यतीर्थमिति ख्यातं समुद्रे वेदवित्तमाः ।
श्रीमद्व्याघ्रपुरस्यास्य प्रागुदीच्यां दिशि स्थितम् ॥६१॥
एकयोजनविस्तीर्णमेकयोजनमायतम् ।
समुद्रतीरमारभ्य ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ६२ ॥
रुद्रेणाशेषदेवाद्यैर्मुनिभिश्च निषेवितम् ।
पुरा वेदविदां मुख्या वरुणो जलनायकः ॥ ६३ ॥
प्रमादाद्ब्राह्मणं हत्वा तत्पापविनिवृत्तये ।
व्याघ्रपादवचः श्रुत्वा त्वरया परया सह ॥ ६४ ॥

* असुरैःसुरैरप्सरोभिश्च सेवितामिति प्रतिभाति ।

गुह्यतीर्थमिदं गत्वा मघर्क्षे माघमासि च ।
तत्र स्नात्वा महाभक्त्या वरुणो दग्धकल्मषः ॥६५॥
एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्नीलकण्ठोऽम्बिकापतिः ।
प्रसादमकरोत्तस्य वरुणस्य कृपाबलात् ॥ ६६ ॥
वरुणोऽपि महादेवं वाञ्छितार्थप्रदायिनम् ।
प्रार्थयामास धर्मात्मा लोकानां हितकाम्यया ॥६७॥

वरुण उवाच—

भगवन्देव मत्पूजां मघर्क्षे माघमासि च ।
कृत्वा यः श्रद्धयैवास्मिंस्तीर्थे स्नात्वा ददाति च ॥६८॥

स सर्वसमतामेत्यैति । समत्वलाभो हि महत्तरं फलम् । तथा च गीतासु—
'सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते' इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्य मुक्तिं प्रयच्छाऽऽशु ब्राह्मणस्यान्त्यजस्य वा ।

सूत उवाच—

देवदेवो महादेवो वाङ्मनोगोचरो हरः ॥ ६९ ॥
तथैवास्त्विति विप्रेन्द्राः प्राह गम्भीरया गिरा ।
अत्र पर्वणि यः स्नात्वा ददाति धनमादरात् ॥ ७० ॥
समस्तपापनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ।
बहवोऽत्र मुनिश्रेष्ठाः स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ७१ ॥
विहाय सर्वपापानि विमुक्ता भवबन्धनात् ।
ब्रह्मतीर्थमिति ख्यातं तटाकं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ७२ ॥
श्रीमद्ब्रह्मपुराख्यस्य मध्यमे सुप्रतिष्ठितम् ।
रोमशो भगवान्यस्मिंस्तटाके वेदवित्तमाः ॥ ७३ ॥

१ ट. मासि मा° । २ ख. लोमशो ।

स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या ततापु सुमहत्तपः ।
यस्मिन्ब्रह्मा द्विजाः स्नात्वा कल्पादौ परमेश्वरम् ॥७४॥
पूजयामास लोकानां सृष्टिस्थित्यर्थमादरात् ।
तत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चैव पर्वणि ॥७५॥
यो ददाति धनं भक्त्या स याति परमेश्वरम् ।
सूर्यपुष्करिणी नाम तीर्थमत्यन्तशोभनम् ॥ ७६ ॥
श्रीमद्ब्रह्मपुराख्यस्य पश्चिमस्यां दिशि स्थितम् ।
यत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ७७ ॥
विषुवायनकालेषु पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
पूषा दक्षाध्वरध्वस्तदन्ताल्लब्ध्वा प्रियं गतः ॥ ७८ ॥
पुरा रावणपुत्रस्तु विजित्य सकलं जगत् ।
इन्द्रजिद्रथमारुह्य प्रमत्तः पण्डितोत्तमाः ॥ ७९ ॥
गच्छन्नत्यन्तवेगेन व्योम्नि लङ्कां प्रति द्विजाः ।
तीर्थस्यास्य रथस्तीरे दक्षिणे सुस्थितोऽभवत् ॥८०॥
सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विप्रेन्द्रा विचार्य सुचिरं सुधीः ।
पूजयामास तत्रैव श्रद्धया परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥
देवदेवो महादेवो राक्षसानां महाधनम् ।
तत्रैवाऽऽस्ते स्वयं प्रीत्या भवानीसहितो हरः ॥ ८२ ॥
इन्द्रजित्पुनरादातुं न शशाक तमीश्वरम् ।
स पुनः सुचिरं कालं विचार्य परमेश्वरम् ॥ ८३ ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा समारुह्य रथोत्तमम् ।
विवर्णो विवशोऽतीव द्विजा लङ्कापुरीं गतः ॥ ८४ ॥
अस्मिन्पर्वणि यः स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणं मुदा ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ ८५ ॥

---

१ क. °महातप: ।

यः स्नाति वेदविच्छ्रेष्ठाः कावेर्युदधिसङ्गमे ।
सर्वाणि तस्य पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥८६॥
श्वेतारण्ये तथा कुम्भकोणे मध्यार्जुने द्विजाः ।
आम्रतीर्थे हृदि स्थाने तथा मङ्गलवंशके ॥ ८७ ॥
त्रिकोटिहाख्ये कावेरी वरिष्ठा सर्वकामदा ।
एषु स्थानेषु कावेर्यां स्नात्वा पर्वणि यः पुमान् ॥
अर्कवारे तथा विप्राः प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ ८८ ॥
ददाति धनमन्यद्वा महापापात्प्रमुच्यते ।
पापिष्ठो वा वरिष्ठो वा यः पुमान्मरणं गतः ॥ ८९ ॥
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः स मुक्तो नात्र संशयः ।
बहवो मरणान्मुक्ता एषु स्थानेषु सप्तसु ॥ ९० ॥
क्षीरकुण्डमिति ख्यातं भवरोगस्य भेषजम् ।
सर्वतीर्थोत्तमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९१ ॥
सर्वकामप्रदं दिव्यं श्रीमद्वल्मीकमध्यगम् ।
उत्तरे फाल्गुने मासि ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ९२ ॥
शंकरेण तथा देवैर्मुनिभिः सर्वजन्तुभिः ।
सेवितं सोमसूर्याभ्यां स्वर्गाद्वल्मीकमागतम् ॥ ९३ ॥

वाङ्मनोगोचर इति । वाङ्मनसाऽगोचरः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

यः स्नाति फाल्गुने मासि श्रद्धयैवोत्तरे दिने ।
तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥९४॥
यः स्नात्वाऽत्र व्यतीपाते ददाति धनमादरात् ।
तस्य मुक्तिरयत्नेन सिद्ध्यत्येव न संशयः ॥ ९५ ॥

---

१ क. 'मङ्गलानु व्य' ।

देवतीर्थमिति ख्यातं क्षीरकुण्डस्य पश्चिमे ।
देवराजः पुरा यत्र स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ९६ ॥
वत्सरान्ते महादेवं वल्मीकावासमादरात् ।
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ९७ ॥
विसृज्य देवराजत्वं विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
यत्र स्नात्वोत्तरे मर्त्यः श्रद्धया मासि फाल्गुने ॥९८॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वल्मीकावासमीश्वरम् ।
ददाति धनमल्पं वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ९९ ॥
अर्कवारे यथार्द्रायां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।
यः स्नाति देवतीर्थेऽस्मिन्स याति परमां गतिम् ॥१००॥
सेतुमध्ये महातीर्थं गन्धमादनपर्वतम् ।
यत्र स्नात्वा महाभक्त्या राघवः सह सीतया ॥१०१॥
लक्ष्मणेन तथैवान्यैः सुग्रीवप्रमुखैर्वरैः ।
मुनिभिर्देवगन्धर्वैर्यक्षविद्याधरादिभिः ॥ २ ॥
राक्षसेशवधोत्पन्नां ब्रह्महत्यां विहाय सः ।
प्रतिष्ठाप्य महादेवं श्रीमद्रामेश्वराभिधम् ॥ ३ ॥
विदित्वा तीर्थमाहात्म्यं दत्तवान्धनमुत्तमम् ।
यत्र स्नात्वा व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४ ॥

उत्तरे शिव इति । विशाखे सूर्यवारे चेतिवद्याख्येयम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्कवारे भृगोर्वारे पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
विषुवायनकालेषु षडशीतिमुखे तथा ॥ ५ ॥
अर्धोदयेऽथवा विप्राः सुमुहूर्तेषु चास्तिकाः ।
यथाशक्ति धनं दत्त्वा दृष्ट्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ ६ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा वेदार्थपारगाः ।
प्रदक्षिणत्रयं भक्त्या यः करोति द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्महद्भिः स विमुच्यते ।
कृतघ्नाश्च विमुच्यन्ते यद्यत्र मरणं गताः ॥ ८ ॥
स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या मासमात्रं दिने दिने ।
दृष्ट्वा रामेश्वरं दत्त्वा सुवर्णं निष्कमादरात् ॥ ९ ॥
उपोष्य रजनीमेकां मासान्ते पर्वणि द्विजाः ।
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिपातकैः ॥ १० ॥
बुद्धिपूर्वकृतैर्मर्त्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
कृतार्थाः स्नानमात्रेण बहवोऽत्राभवन्द्विजाः ॥ ११ ॥

सूत उवाच—

एतानि तीर्थानि पुरोदितानि वेदेषु शास्त्रेषु शिवागमेषु ।
दृष्ट्वा भवानीपतिरम्बिकायाः प्रोवाच कारुण्यबलेन देवः ॥१२॥
देवी पुनः प्राह गुहस्य शंकरी गुहो विरिञ्चाय चतुर्मुखस्ततः ।
गुरोर्ममाशेषजगत्प्रसिद्धये गुरुर्ममापारकृपामहोदधिः ॥ १३ ॥

युष्माकं परमकृपाबलेन विप्रा
अस्माभिः कथितमिदं जगद्धिताय ।
शिष्याणां सततमिदं मुदा भवद्भि
र्वक्तव्यं परमशिवप्रसादसिद्धयै ॥ १४ ॥

य इदं तीर्थमाहात्म्यं पठते सुमुहूर्तके ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ १५ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं सुमुहूर्तेषु वा पुनः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ १६ ॥

१ क. नरवा ।

तीर्थेषु श्राद्धकाले वा य इदं श्रावयेन्मुदा ।
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा स महाधनवान्भवेत् ॥ १७ ॥
यः शृण्वन्देवतापूजां करोतीदं मुदा नरः ।
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि प्रमोदति महेश्वरः ॥ १८ ॥
भगवान्देवकीसूनुः सर्वभूतहिते रतः ।
महादेवप्रसादार्थमिदं पठति नित्यशः ॥ १९ ॥
तस्माद्भवद्भिर्मुनयः श्रद्धया परया सह ।
पठितव्यमिदं नित्यं प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ २० ॥
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः सूतः सर्वार्थवित्तमः ।
अतीव प्रीतिमापन्नः सोमं सोमार्धशेखरम् ॥ २१ ॥
सर्वज्ञं सर्वकर्तारं संसारामयभेषजम् ।
सुरासुरमुनीन्द्रैश्च प्रणताङ्घ्रिसरोरुहम् ॥ २२ ॥
ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ महादेवं जगद्गुरुम् ॥ २३ ॥
वेदव्यासं च संसारसमुद्रतरणप्लवम् ।
विहाय मुनिशार्दूलान्कैलासमचलं गतः ॥ १२४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

षडशीतिमुख इति । मिथुनकन्याधनर्मीनराशिषु रविसंक्रमे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७
८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसू-
तसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
त्म्यकथनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तमिदं शिवमहात्म्यखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयं ज्ञानयोगखण्डम् ।

कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नसमाकुले ।
नानापुष्पसमाकीर्णे नानामूलफलोदके ॥ १ ॥
नानावल्लीसमाकीर्णे नानामृगसमाकुले ।
नानावृक्षसमाकीर्णे नानायोगिसमावृते ॥ २ ॥
नानासिद्धसमाकीर्णे नानामुनिसमावृते ।
नानादेवसमाकीर्णे नानाचारणसेविते ॥ ३ ॥
नानायक्षसमाकीर्णे नानागन्धर्वसेविते ।
सुखासीनं सुप्रसन्नं सुनेत्रं सुस्मितं शुचिम् ॥ ४ ॥
स्वतेजसा जगत्सर्वं भासयन्तं भयापहम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ५ ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् ।
रुद्राक्षमालाभरणं जटामण्डलमण्डितम् ॥ ६ ॥
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।
व्यासप्रसादसंपन्नं व्यासवद्विगतस्पृहम् ॥ ७ ॥
वेदमार्गे सदा निष्ठं वेदमार्गप्रवर्तकम् ।
ऋजुकायशिरोग्रीवं नासाग्रन्यस्तलोचनम् ॥ ८ ॥
स्वयं स्वमेव ध्यायन्तं सूतं बुद्धिमतां वरम् ।
विष्णुवृद्धो विशालाक्षो वत्सः कुण्डिन आरुणिः ॥ ९ ॥
जाबालो जमदग्निश्च जर्जरो जङ्गमो जयः ।
पङ्कः पाशधरः पारः पारगः पण्डितोत्तमः ॥ १० ॥

१ घ. 'नार्यान्नम' । २ ङ. 'प्रिवेषं' । ३ क., ख. 'दान्तरां' । ४ ङ., घ 'साक्षिन्य' । ५ ग., ङ. वत्सकु' ।

महाकायो महाग्रीवो महाबाहुर्महोदरः ।
उद्दालको महासेन आर्त आमलकप्रियः ॥ ११ ॥
एकपादो द्विपादश्च त्रिपादः पद्मनायकः ।
उग्रवीर्यो महावीर्य उत्तमोऽनुत्तमः पटुः ॥ १२ ॥
पण्डितः करुणः कालः कैवल्यश्च कलाधरः ।
कल्पान्तः कङ्कणः कण्वः कालः कालाग्निरुद्रकः ॥१३॥
श्वेतबाहुर्महाप्राज्ञः श्वेताश्वतरसंज्ञकः ।
एषां शिष्याः प्रशिष्याश्च पाशविच्छेदने रताः ॥१४॥
विचार्यमाणा वेदार्थं विषण्णा विवशा भृशम् ।
समागम्य समाधिस्थं दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ १५ ॥

ज्ञातव्यं वस्तु प्रथमखण्डेनोपदिश्य ज्ञानोपायं वक्तुं द्वितीयखण्डमारंभते—कैलासेत्यादिना । कैलासमित्यारभ्य मुनय ऊचुरित्येतदन्तं व्यासवाक्यम् ॥१॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं पप्रच्छुः पण्डितोत्तमाः ।

मुनय ऊचुः—

भवता कथितं सर्वं संक्षेपाद्विस्तरेण च ॥ १६ ॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामो ज्ञानयोगं सहेतुकम् ।
साक्षाद्विष्णोर्जगन्नाथात्कृष्णद्वैपायनाद्गुरोः ॥ १७ ॥
अवाप्तज्ञानयोगस्त्वं न वेत्ता त्वामृते भुवि ।
तस्मात्कारुण्यतोऽस्माकं संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
इति पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः सूतः पौराणिकः प्रभुः ।
साक्षात्सर्वेश्वरं साम्बं संसारामयभेषजम् ॥ १९ ॥

---

१ क. ग. °रत्नो° । २ ख. °रित्यन्तं । ३ ख. °वाप्तो ज्ञा° । ४ घ. °रामय° ।

सर्वज्ञं सर्वगं शर्वं सर्वभूतहिते रतम् ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरं व्याख्यानैकरतं विभुम् ॥ २० ॥
चतुर्भुजं शरच्चन्द्रचन्द्रिकाधवलाकृतिम् ।
गङ्गाधरं विरूपाक्षं चन्द्रमौलिं जटाधरम् ॥ २१ ॥
नीलग्रीवं चिरं स्मृत्वा व्यासमप्यमितौजसम् ।
प्रहृष्टः परया भक्त्या परिपूर्णमनोरथः ॥ २२ ॥
लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा सम्यक्समाहितः ।
वक्तुमारभते सर्वे[1] प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ २३ ॥

संक्षेपविस्तराभ्यामुपदिष्टस्यापि तत्त्वस्यानादिभवपरम्परोपात्तदुरितोपहतचित्तैर्दुरधिगमत्वाद्दुरितक्षयद्वारा तेषामपि तदधिगमे क उपाय इति मुनयो जिज्ञासन्ते । भवता कथितमिति । योग उपायः । सोपायं ज्ञानसाधनं शुश्रूषामह इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥२३॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे भाग्यवन्तः समाहिताः ।
एतदेव पुराऽपृच्छद्गिरां नाथो महेश्वरम् ॥ २४ ॥

गिरां नाथो बृहस्पतिः । सकललोकहितायायमप्यप्रश्नस्यमर्थमसौ बृहस्पतिः पृच्छति ॥ २४ ॥

देवोऽपि देवी[2]मालोक्य करुणाविष्टचेतसा ।
प्राह गम्भीरया वाचा गुरवे मुनिपुङ्गवाः ॥ २५ ॥

आलोक्येति । देव्यालोकनाभिप्रायः ॥ २५ ॥

देव्या अङ्के समासीनः स्कन्दोऽपि श्रुतवांस्तदा ।
स्कन्दाद्वसिष्ठः संप्राप्तः पूर्वजन्मतपोबलात् ॥ २६ ॥
वसिष्ठाल्लब्धवाञ्शक्तिः शक्तेः प्राप्तः पराशरः ।
पराशरान्मुनिश्रेष्ठो[3] भगवान्व्याससंज्ञितः ॥ २७ ॥

---

१ क. ग. सर्वे । २ ग. 'देवम्' । ३ घ ङ. 'श्रेष्ठात्तम' ।

तदहं श्रुतवान्व्यासाज्जन्मान्तरतपोबलात् ।
वक्ष्ये वेदविदामद्य युष्माकं तद्यथाश्रुतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-
खण्डे ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्पराकथनं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणोपाये समाश्वासजननाय शिवादिवक्तृपरम्परोपन्यासः ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीसूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ज्ञानयोगसंप्रदाय
परम्पराकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच—

अवाच्यमेतद्विज्ञानमतिगुह्यमनुत्तमम् ।
आम्नायान्तैकसंसिद्धमशेषक्लेशनाशनम् ॥ १ ॥

सोपायज्ञानयोगे श्रद्धावत एवाधिकारो नेतरस्य । उक्तं हि—

"अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" इति ॥

अतस्तत्र ज्ञाने श्रद्धातिशयजननाय स्वरूपतः फलतश्च तस्य निरतिशयमुत्कर्षमाह—अवाच्यमित्यादिभिः । अशेषक्लेशनिबर्हणत्वेन नित्यनिरतिशयानन्दप्रापकत्वेन चात्यन्तमुत्तमत्वादतिगुह्यमतिरहस्यमिदं ज्ञानं यत्र तत्रानधिकारिणि न वक्तव्यम् । न विद्यामूषरे वपेदित्यर्थः । तत्र च ज्ञाने त्रिविधा अधिकारिणः । विशुद्धसत्त्वाः समाहितचेतस उत्तमाः । तेषां वेदान्तश्रवणमात्रमेवोपायस्तदाह—आम्नायान्तैकसंसिद्धमिति । वक्ष्यति च सप्तमाध्यायावसाने—

'सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु' इति ॥ १ ॥

अनन्तानन्दमोक्षाख्यब्रह्मप्राप्त्येकसाधनम् ।
आश्रमैरखिलैर्युक्तमष्टाङ्गैरपि संयुतम् ॥ २ ॥

---

१ ङ. 'दर्शितं' । २ ग. संयुतः ॥ २ ॥

ये तु विवेकवैराग्यसंपन्ना अपि रजोलेशानुवृत्त्या विक्षिप्तचेतसो मध्यमाधिकारिणः सहसैव चेतस एकाग्रत्वं न लभन्ते तेषामष्टाङ्गयोगो ज्ञानसाधनम् । तच्च दशमाध्यायमारभ्य खण्डशेषेण वक्ष्यति । ये तु प्रबलतरदुरितसमतिबद्धचित्ता औत्सुक्यमात्रेण प्रवृत्ता अप्यप्रतिष्ठितजिज्ञासा अधमाधिकारिणस्तेषां जिज्ञासाप्रतिष्ठार्थं वर्णाश्रमधर्माणां कथंचिद्व्यतिक्रमे तन्निमित्तं तेन विशुद्धानां दानधर्मादिकं चोपायः । 'विविदिषन्ति यज्ञेन'—इत्यादिश्रुतेः । स चायमुपायो दशमादर्वाचीनेनाध्यायजातेनोपदिश्यत इति सकलोऽयं खण्डो ज्ञानोपायप्रतिपादकः ॥ २ ॥

वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षाच्छृणु वाचस्पतेऽधुना ।
आसीदिदं तमोमात्रमात्माभिन्नं जगत्पुरा ॥ ३ ॥
ततः सत्त्वगुणक्षोभान्महत्तत्त्वमजायत ।
एक एव शिवः साक्षात्तिस्रो मूर्तीर्दधौ पुनः ॥ ४ ॥
रजोगुणं समास्थाय ब्रह्मा स्यात्सृष्टिकारणम् ।
सत्त्वमास्थाय विष्णुः स्यात्पालनार्थं बृहस्पते ॥ ५ ॥
तमसा कालरुद्राख्यः सर्वसंहारकारणम् ।
असंख्या मूर्तयस्तेषां विजायन्ते पृथक्पृथक् ॥ ६ ॥
उत्तमाधमरूपेण गुणवैषम्यमात्रतः ।
शब्दादीनि च भूतानि श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ७ ॥
वागादिपञ्चकं तद्वत्प्राणापानादिपञ्चकम् ।
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ८ ॥
अव्यक्तात्कालपाकेन प्रजायन्ते पृथक्पृथक् ।
सर्वे कालपराधीना न कालः कस्यचिद्वशे ॥ ९ ॥

तत्रैतस्मिन्नध्याये वर्णाश्रमधर्मेण सृष्टिं वक्तुं महदादिक्रमेण हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह । आसीदिदमित्यादि । एष च सर्गक्रमो गतखण्डेऽष्टमादिष्वध्यायेषु प्रपञ्चित इति नेह पुनरुच्यते । तत्र तु सूतेन मुनिभ्यः स्ववचनेनैवोक्तः । इह

१ घ. तस । २ क. घ. °धर्माः क° । ३ ङ. °संस्कारजा° । ४ क. °तत्त्वेन प्र° । ५ ङ. °चैव त° । ६ क. ख. ग. ङ. °धर्माणां हिरण्यगर्भजन्म° ।

तु शिवेन बृहस्पतय उपदिष्टप्रकारवर्णनमेवेत्येतावानेव विशेषः ॥ ३ ॥४॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कालो मायात्मसंबन्धात्सर्वसाधारणात्मकः ।
हिरण्यगर्भो भगवान्प्रादुरासीत्प्रजापतिः ॥ १० ॥

हिरण्यगर्भ इति । पर्याकसूक्ष्मभूतेन्द्रियकरणोपाधिको हिरण्यगर्भः पञ्चीकृतभूतमयशरीरः प्रजापतिरूपेण प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ १० ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
तेन ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तन्मध्येऽयं बृहस्पते ॥ ११ ॥
भुवनानि च देवाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तथा वर्णाश्रमादि च ॥ १२ ॥
साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा प्रसादात्तस्य निर्ममे ।
प्रसादेन विना देवाः प्रसादेन विना नराः ॥ १३ ॥
प्रसादेन विना लोका न सिध्यन्ति महामुने ।
प्रसादाद्देवदेवस्य ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ १४ ॥

प्रथमः शरीरीति स्थूलभूतमयशरीरसंबन्ध एव । तस्यैव यतः प्रथम इत्यर्थः । प्रजापतिपदप्रापकेण तपसा सर्वाणि पापानि पूर्वमोषतीति पुरुषः । श्रूयते हि— स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः, इति ॥ ११ ॥ १२॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

विष्णुर्विष्णुपदं प्राप्तो रुद्रो रुद्रत्वमागतः ।
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ॥ १५ ॥
आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन ।
यस्मिन्प्रसन्ने सर्वेषां पुष्टिर्जायेत पुष्कला ॥ १६ ॥

एवं वर्णाश्रमाचाराणामुत्पत्तिमभिधाय तदाचरणोपयोगमाह—वर्णाश्रमाचारवतेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

१ घ. 'मेव वि' । २ ख. 'स्मात्सर्वाणि पा' । ३ . 'स्मात्पूर्वोऽस्मात्पाप्मन औ' ।

अहो तेन विना लोकश्चेष्टतेऽप्यत्र मायया ।
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां च विशेषतः ॥ १७ ॥
वानप्रस्थाश्रमस्थानां गृहस्थानां वशो हरः ।
वर्णाश्रमसमाचारात्प्रसन्ने परमेश्वरे ॥ १८ ॥
साक्षात्तद्विषयं ज्ञानमचिरादेव जायते ।
ज्ञानादज्ञानविध्वस्तिर्न कर्मभ्यः कदाचन ॥ १९ ॥
अज्ञाने सति संसारो ज्ञाने स कथमुच्यते ।
तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य क्षयान्मुने ॥२०॥

चतुर्णामाश्रमाणां शिवप्रसादद्वारा ज्ञानोपयोगमाह—ब्रह्मचर्याश्रमेति ॥१७॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं मया वेदविदां वर ।
तस्मात्त्वं च महाभाग वर्णाश्रमरतो भव ॥ २१ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः प्रणम्य परमेश्वरम् ।
स्तोतुमारभते विप्राः प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ २२ ॥

सर्वं संक्षेपत इति । अयमुपायोऽनुष्ठेय इति संक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु प्रपञ्चेन वक्ष्यते—वर्णाश्रमरत इति । तत्प्रयुक्तधर्मे रत इत्यर्थः । तत्र वर्णधर्माः—'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमेन' इत्यादयः । आश्रमधर्माः—'आहृतश्चाप्यधीयीत' इत्यादि ब्रह्मचारिधर्माः । 'क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादयो गृहस्थधर्माः । अरण्यवासादयो वनस्थधर्माः । श्रवणादयो यतिधर्माश्चेति ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमो हराय देवाय त्रिनेत्राय त्रिशूलिने ।
तापसाय महेशाय तत्त्वज्ञानप्रदायिने ॥ २३ ॥

---

१ क. 'स्य जगदीश' । २ क. 'प्रसन्ना' ।

वर्णाश्रमधर्माणामुत्पत्तिं संग्रहेण स्वरूपं च श्रुतवानपि बृहस्पतिस्तत्परशुश्रूषया देवं तुष्टाव—नमो हराय देवायेत्यादिना ॥ २३ ॥

नमो मौञ्जाय शुभ्राय नमः कारुण्यमूर्तये ।
नमो देवादिदेवाय नमो वेदान्तवेदिने ॥ २४ ॥
नमः पराय रुद्राय सुपाराय नमो नमः ।
विश्वमूर्ते महेशाय विश्वाधाराय ते नमः ॥ २५ ॥

नमो मौञ्जायेति । मुंञ्जा अन्नं 'ऊर्ग्वै मुञ्जा' इति श्रुतेः । तच्च भोग्यमिति तत्संबन्धी भोगप्रद ईश्वरस्तस्मै । मुञ्जपदेन मुञ्जवान्वा हिमवतः शिखरप्रदेश उपलक्ष्यते । सोऽस्य निवास इति मौञ्जस्तस्मै । 'परो मौञ्जवतोतीहीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ २५ ॥

नमो भक्तभवच्छेदकारणायामलात्मने ।
कालाय कालकालाय कालातीताय ते नमः ॥ २६ ॥
जितेन्द्रियाय नित्याय जितक्रोधाय ते नमः ।
नमः पापण्डभङ्गाय नमः पापहराय ते ॥ २७ ॥

कालाय भाविकालवद्तमयं कलयति जगदेव कालोऽतस्तदात्मने । कालकालाय । तमपि कलयते तस्यापि परिच्छेदकाय । कालातीताय स्वयं केनचिदप्यपरिच्छिन्नाय ॥ २६ ॥ २७ ॥

नमः पर्वतराजेन्द्रकन्यकापतये नमः ।
योगानन्दाय योगाय योगिनां पतये नमः ॥ २८ ॥

योगानन्दायेति । योगः समाधिः । 'युजसमाधौ' इति धातुः । तत्राभिव्यज्यमानो य आनन्दस्तद्रूपाय । योगाय समाधिरूपाय । योगिनां पतय इति । योगसमाधिष्ठानां समाधिफलप्रदानेन पालकाय च नम इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राणायामपराणां तु प्राणरक्षाय ते नमः ।
मूलाधारे प्रविष्टाय मूलदीपाय ते नमः ॥ २९ ॥

प्राणायामेति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामस्तदभ्यासपराणाम् ।

---

१ घ. मौञ्जा । २ क. ख. म. घ. 'विमर' ।

तेहि यदा कण्ठादिस्थानेषु लकारादिभूतवर्णैः सह प्राणनियमेनाभ्यस्यन्ति तदा ते कालं वञ्चयन्ति। उक्तं हि—

'कण्ठे भ्रूमध्ये हृदि नाभौ सर्वाङ्गे स्मरेत्क्रमशः।
लवरसमीरणयवर्णैरनिलसमा कालवञ्चनेयं स्यात्' इति।

अतस्तेषां वञ्चितकालानां या प्राणरक्षा भवति साऽपि त्वत्प्रसादलभ्येत्यर्थः। मूलाधार इति। परा हिशक्तिर्मूलाधारादामस्तकमुद्गता तत्र चन्द्रमण्डलसंस्पर्शात्स्रवदमृतधारया सह स्वयमपि पुनर्मूलाधारं प्रविशति। यदाहुः—

"मूलालवालकुहरादुदिता भवानि निर्भिद्य षट्सरसिजानि तडिल्लतेव॥
भूयोऽपि तत्र विशसि ध्रुवमण्डलेन्दुनिष्यन्दमानसुखबोधसुधास्वरूपे" इति।

तस्याः शक्तेः शक्तिमाञ्छिवोऽप्यभिन्न इति हि निरूपितम्। अतः सोऽपि मूलाधारे प्रविष्ट इत्यर्थः। मूलदीपायेति। सोमसूर्याग्नयो हि सर्वं दीपयन्तीति दीपास्ते हि चित्प्रकाशेन प्रतिभातमेवार्थं दीपयितुं शक्नुवन्ति नान्यथा श्रूयते हि—

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति।
अतश्चित्प्रकाशो मूलदीपस्तदात्मने॥ २९॥

नाभिकन्दे प्रविष्टाय नमो हृद्देशवर्तिने।
सच्चिदानन्दपूर्णाय नमः साक्षात्परात्मने॥ ३०॥

नाभिकन्द इति। तत्र तत्रापि ध्यानयोगाभ्यासहेतुत्वात्॥ ३०॥

नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते नमः शिवायाद्भुतविक्रमाय ते।
नमः शिवायाखिलनायकाय ते नमः शिवायामृतहेतवे नमः॥ ३१॥

सूत उवाच—

य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं भक्त्या सुसंयतः।
तस्य मुक्तिः करस्था स्याच्छंकरप्रियकारणात्॥ ३२॥
विद्यार्थी लभते विद्यां विवाहार्थी गृही भवेत्।
वैराग्यकामो लभते वैराग्यं भवतारकम्॥ ३३॥

---

१ ग. घ. ङ. 'मनम'। २ क. 'दा केवलं ते'। ३ घ. 'न्हस्य'। ४ घ. 'कण्ठे भ्र'।

अमृतहेतव इति । अमृतं पुण्यफलं स्वर्गादि विद्याफलं चापवर्गः । तदुभयहेतवे । तथात्वं च गतखण्डे तृतीयाध्याये वर्णितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्माद्दिने दिने यूयमिदं स्तोत्रं समाहिताः ।
पठन्तु भवनाशार्थमिदं हि भवनाशनम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पठन्त्विति पुरुषव्यत्ययः ॥ ३४ ॥*

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितटीकायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मचर्याश्रमं मुने ।
आम्नायैकसुसंसिद्धमादराच्छृणु सुव्रत ॥ १ ॥

विदितबृहस्पत्यभिप्रायः शिवो वर्णाश्रमधर्मान्प्रपञ्चयति—तत्र ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तद्धर्मानेव प्रथममाह—अथातः संप्रवक्ष्यामीति । यतो ब्रह्मचर्यं प्रथम आश्रमोऽतो बृहस्पतेर्जिज्ञासानन्तरं तद्धर्मान्संप्रवक्ष्यामि । आम्नायैकेति । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

उपनीतो द्विजो वेदानधीयीत समाहितः ।
दण्डं यज्ञोपवीतं च मेखलां च तथैव च ॥ २ ॥
कृष्णाजिनं च काषायं शुक्लं वा वस्त्रमुत्तमम् ।
धारयेन्मन्त्रतो विद्वान्स्वसूत्रोक्तेन वर्त्मना ॥ ३ ॥

उपनीतो द्विज इति । अध्यापनस्य वृत्त्यर्थतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् 'उपनीय तमध्यापयीत' इतिवाक्ये प्रयोजकव्यापारवाचिभ्यामुपनयनाध्यापनधातुभ्यां प्रयोज्यव्यापारलक्षणया 'उपगच्छेत्सोऽधीयीत' इतीह व्याचक्षते ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* संहितायाश्च सूतस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ॥ सुस्थितामनुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

---

१ क. 'धीतेति द्वि वा' । ख. 'धीतेत्यस्मिन्वाक्ये' ।

भिक्षाहारो यथाकामं गुरुशुश्रूषणे रतः।
धारयेद्बैल्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः ॥ ४ ॥
आश्वत्थं वा ऋजुं सौम्यमव्रणं त्वग्विभूषितम्।
सायंप्रातरुपासीत संध्यां विप्रः समाहितः ॥ ५ ॥

बैल्वपालाशौ बिल्वपालाशविकारौ। केशान्तिकाविति। केशानामन्तिकौ। पुरुषशिरःसंमिताविन्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कामं क्रोधं तथा लोभं मोहं चैव विवर्जयेत्।
अग्निकार्यं द्विजः कुर्यात्सायं प्रातः स्वगृह्यतः ॥ ६ ॥

काममिति। मदमात्सर्ययोरप्युपलक्षणम् ॥ ६ ॥

देवानृषीन्पितॄन्स्नात्वा तर्पयेद्ब्राह्मणोत्तमः।
समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन च ॥ ७ ॥
अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन च।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिर्वा सप्तभिः क्रमात् ॥ ८ ॥
विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूल्य ततः परम्।
तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटेन करादितः ॥ ९ ॥

समिद्धाग्निसमुत्थेनेति। समिद्धोऽग्निः शिवाग्निस्तदुत्थेन भस्मना। उक्तं शैवागमेषु—

"शुद्धं गोमयमादाय सद्योजातेन भस्मवित्।
पञ्चगव्यात्मकं पिण्डं कृत्वा वामेन चाम्बुभिः॥
शिवाग्निना दहद्धोरं चान्त्यया चान्यपरम्।
स्मरन्नीशं नवे कुम्भे भस्म मूलेन संक्षिपेत् ॥
ततः किंचित्समुद्धृत्य जप्त्वा शस्त्रेण सप्तधा।
क्रमशः शिरसः कार्यं तेनाङ्गोद्धूलनं ततः ॥
ततश्च यावता स्नानं तावदुद्धृत्य मन्त्रयेत्।
कलाभिर्भस्म गायत्र्या ब्रह्माङ्गैश्च शिवाणुना"।

* चालयेन्तरम् (?) इति सर्वपुस्तकेषु दृश्यते।

१ क. 'यं ततः कु'। २ क. ख. ग. घ. 'सं हि चाऽऽग्न'। ३ ख. चाग्निना। ४ ग. शाखेण।

'ॐ सद्यो जाताय विद्महे वामदेवाय धीमहि । तन्नो घोरः प्रचोदयात्' इति भस्मगायत्री । विरजानलजेनेति । "ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा" इत्येतैर्मन्त्रैर्हुतोऽग्निर्विरजानलस्तदुत्थेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा ।
मेधावीत्यादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद्ब्राह्मणः सदा ॥ १० ॥

'मेधावी भूयासं' 'तेजस्वी भूयासम्' इत्यादयो मन्त्राः ॥ १० ॥

त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा द्विजः ।
महादेवार्चनं कुर्यात्पुष्पाद्वा पत्रतोऽन्यतः ॥ ११ ॥
मातरं पितरं वृद्धं तथा ज्येष्ठं स्वकं गुरुम् ।
अध्यात्मज्ञानिनं नित्यं श्रद्धयैवाभिवादयेत् ॥ १२ ॥

अन्यत इति । अन्यैरक्षतचन्दनादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

असावहं भो नामास्मि सम्यक्प्रणतिपूर्वकम् ।
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने॥१३॥
आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ।
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥ १४ ॥

अभिवादने कृते अभिवादितैश्च गुर्वादिभिः 'आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता३' इत्यादिक्रमेण प्रत्यभिवादनं च कार्यमित्याह । आयुष्मान्भवेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
लौकिकं वैदिकं चापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ॥१५॥
आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ।
मातापित्रोश्च वंश्यांश्च गुरुवंश्यान्गुणाधिकान् ॥ १६ ॥
अनुवर्तेत मनसा वाचा कायेन सादरम् ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेन्नमस्कृत्वा कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥
तेनैवाभिहितः पश्चात्समासीतान्यआगतः ।
सत्यमेव वदेन्नित्यमधीतं च न विस्मरेत् ॥ १८ ॥

नित्यं नैमित्तिकं कर्म मोक्षकामनयाऽथवा ॥
विध्युक्तमिति बुद्ध्या वा शान्तो भूत्वा समाचरेत् ॥ १९ ॥

व्यत्यासमेव दर्शयति । सव्येनेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

भिक्षामाहृत्य विप्रेभ्यो लाभे वर्णान्तरेष्वपि ॥
निवेद्य गुरवेऽश्नीयाद्ब्रह्मचारी दिने दिने ॥ २० ॥

विप्रेभ्य इति । तदलाभे वर्णान्तरेषु ॥ २० ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजस्तथा ॥
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ २१ ॥
अभिशस्तेषु सर्वेषु भिक्षां नित्यं विवर्जयेत् ॥
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ॥२२॥

भवत्पूर्वमित्यादि । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः ॥ भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रक्षाल्य चरणौ हस्तौ द्विराचम्यान्नभुग्भवेत् ॥
प्राणायेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वा प्राणाहुतीर्द्विजः ॥ २३ ॥
वेदाभ्यासैकनिष्ठः स्यान्नान्यमन्त्ररतो भवेत् ॥
एवमभ्यसतस्तस्य वैराग्यं जायते यदि ॥ २४ ॥
प्रव्रजेत्परमे हंसे मोक्षकामनया द्विजः ॥
नैष्ठिको वा गृही वाऽपि भवेत्कामी यथारुचि ॥२५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-
खण्डे ब्रह्मचर्याश्रमविधिकथनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्राणायेति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेत्यादयो मन्त्राः ॥२३॥२४॥२५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ब्रह्मचर्याश्रमविधिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

१ ग. 'वे भवेद्भैक्ष्यमु'। २ ग. च।

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गार्हस्थ्यं संग्रहेण ते ॥
अधीत्य वेदान्विविधान्पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यधर्मान्संग्रहेणोक्त्वा गृहस्थधर्मान्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति। यतश्चरितब्रह्मचर्यस्यैव विवाहः। यथाऽऽहुः—

'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्' इति ॥

अतस्तदनन्तरं गृहस्थधर्मा उच्यन्ते ॥ १ ॥

आचार्यानुज्ञया युक्तः स्नात्वा गार्हस्थ्यमाविशेत् ॥
अनुकूले कुले गोत्रप्रवरादिविवर्जिते ॥ २ ॥
सूत्रोक्तेनैव मार्गेण वरयेत्कुलजां स्त्रियम् ॥
सर्वलक्षणसंपन्नां साध्वीमन्यां विवर्जयेत् ॥ ३ ॥
ऋक्षसंज्ञां नदीसंज्ञां वृक्षसंज्ञां च वर्जयेत् ॥
तया धर्मं चरेन्नित्यं सहितः संयतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

स्नात्वा समावर्तनं कृत्वा। प्रवरादिविवर्जित इति। 'असमानार्षगोत्रजाम्' इति स्मृतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतुकालेऽङ्गनासेवां कुर्यात्प्राज्ञः समन्त्रकम् ॥
देवाग्न्यतिथिभैक्ष्यार्थं पचेन्नैवाऽऽत्मकारणात् ॥ ५ ॥

समन्त्रकमिति। 'अमोहमस्मि सा त्वम्' इत्यादयो मन्त्राः ॥ ५ ॥

आत्मार्थं यः पचेन्मोहान्नरकार्थं स जीवति ॥
धर्मार्थं जीवनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ॥ ६ ॥
ते मुच्यन्ते हि संसारान्नान्ये नारकिणः सदा ॥
याजनाध्यापनाभ्यां च विशुद्धेभ्यः प्रतिग्रहात् ॥ ७ ॥

आत्मार्थमिति। 'नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' इतिश्रुतेः। 'न पचेदन्नमात्मनः' इति स्मृतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

१ क. 'मानरेत्। २ क. ख ग. घ. ङसत्।

यात्रार्थमर्जयेदर्थं यागार्थं वा द्विजोत्तमः ॥
निर्जने निर्भये देशे विण्मूत्रादि विसर्जयेत् ॥ ८ ॥
प्रक्षालयेद्गुदं शिश्नं पादद्वंद्वं करद्वयम् ॥
मृज्जलाभ्यां यथाशक्ति गन्धलेपनिवृत्तये ॥ ९ ॥
यावन्मात्रं मनःशुद्धिस्तावच्छौचं विधीयते ॥
पश्चादाचमनं कुर्याद्दन्तकाष्ठं च भक्षयेत् ॥ १० ॥
द्विराचम्य पुनः स्नात्वा कृत्यशेषं समाचरेत् ॥
प्राणायामत्रयं कुर्यात्सावित्रीं च जपेद्बुधः ॥ ११ ॥
उपस्थानं ततः कुर्यान्मध्याह्नेऽप्येवमाचरेत् ॥
ब्रह्मयज्ञं द्विजः कुर्याद्वेदपारायणे रतः ॥ १२ ॥
अन्यानि यानि कर्माणि नित्यं तानि समाचरेत् ॥
अग्निकार्यं द्विजः कुर्याद्बलिकर्मादिकं तथा ॥ १३ ॥

यात्रार्थं शरीरयात्रार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

नित्यश्राद्धं तथा दानमशक्तानां च रक्षणम् ॥
दयां सर्वेषु भूतेषु कुर्याद्गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ १४ ॥
यतिसंरक्षणं कुर्यादन्नपानादिभिः सदा ॥
यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥ १५ ॥
तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ॥ १६ ॥
तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
एकवारं गृही नित्यमश्नीयादुत्तमं हि तत् ॥ १७ ॥
द्विवारं वा क्षमोऽश्नीयाद्द्वात्रिंशद्ग्रासमन्वहम् ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणेन न हृष्टो न विषादवान् ॥ १८ ॥

दयां सर्वेषु भूतेष्विति । यतो गृहस्थाश्रमः सर्वेषामुपजीव्यः । श्रूयते हि

१ क. 'द्वैक्षं द' । २ ख. क. 'समाश्रहम्' । ३ क. न प्रमाद' ।

गृहस्थाश्रममुद्दिश्य—"अथमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः। स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकः। अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम्। अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणाम्। अथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम्। यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः" इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

होमे जपे च भुक्तौ च गुरुवृद्धाद्युपासने ॥
तथैवाऽऽचमने यज्ञोपवीती स्यान्न चान्यथा ॥ १९ ॥
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥
उद्धूलनं सकृत्कुर्यात्सर्वदैवोक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

न चान्यथेति। उपवीतरहितो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

त्रैयम्बकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च ॥
त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थाश्रममाश्रितः ॥ २१ ॥
तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ २२ ॥
त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या मनसाऽपि न लङ्घयेत् ॥
श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥२३॥

त्रैयम्बकेणेति। सतारेण शिवेन सप्रणवेन पञ्चाक्षरेण ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं रुद्राक्षाणामिति श्रुतिः ॥
लिङ्गं समर्चयेन्नित्यं देवदेवं महेश्वरम् ॥ २४ ॥
अग्नीनाधाय विधिवत्कुर्याद्यज्ञाननन्तरम् ॥
यज्ञैः सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥
प्रक्षीणाशेषपापस्य शुद्धान्तःकरणस्य तु ॥
देवदेवपरिज्ञाने वाञ्छा जायेत सुव्रत ॥ २६ ॥

रुद्राक्षाणामिति श्रुतिरिति। स्मृत्यनुमितश्रुतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

स्वर्गकामो यदि स्वर्गं याति यज्ञाद्द्विजोत्तमः ॥
पुत्रमुत्पादयेत्स्वस्यां पितॄणामृणशान्तये ॥ २७ ॥

निष्कामस्य जिज्ञासाजनका यज्ञादय इत्युक्तम् । सकामस्य स्वर्गादिकं जनयन्तीत्याह—स्वर्गकाम इति । यदि स्वर्गकामस्तर्हि यज्ञात्स्वर्गं यातीति 'स्वर्गकामो यजेत' 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति श्रुतिद्वयादियं व्यवस्था ॥ २७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥
एवं समाचरन्विप्रो विरक्तश्चेद्गृहाश्रमात् ॥ २८ ॥
संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदान्ताभ्यासयत्नवान् ॥
वेदान्तश्रवणाभावे पतितोऽयं भवेद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥

गृहाश्रमात्संन्यसेदिति च । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति ॥२८॥२९॥

विरक्तोऽपि मुमुक्षुश्चेद्धंसे वा संन्यसेद्गृही ॥
बहूदके वा शक्तश्चेन्न्यसेद्विप्रः कुटीचके ॥ ३० ॥

विरक्तोऽपीति । मुमुक्षुश्चेत्परमहंसो भवेत् । अमुमुक्षुरपि शक्तश्चेद्धंसो बहूदको वा भवेत् । अशक्तश्चेत्कुटीचको भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अविरक्तो गृही चान्ते वानप्रस्थं समाश्रयेत् ॥
अथवा यावदायुष्यं गार्हस्थ्यं सम्यगाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविरक्तो गृहीति । अतो गार्हस्थ्याद्वानप्रस्थाश्रममाश्रयेदित्यर्थः । यावदायुष्यं वा सम्यग्गार्हस्थ्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

गृहस्थादाश्रमाः सर्वे समुत्पन्नाः सुरक्षिताः ॥
तस्माद्गृहस्थ एव स्यादविरक्तो द्विजः सदा ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्रमविधिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गार्हस्थ्यस्य प्राशस्त्ये हेतुः । गृहस्थादाश्रमा इति । यत आश्रमान्तराणां सर्वेषां स्वरूपलाभः स्वधर्मपरिपालनं च गृहस्थाश्रमनिबन्धनम् । अतः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्रमविधिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि वानप्रस्थाश्रमं मुने ॥
पुत्रे भार्यां विनिक्षिप्य गृहीत्वा वा समाहितः ॥ १ ॥
शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रसंयुते ॥
सुमुहूर्ते वनं गच्छेद्गृहस्थश्चोत्तरायणे ॥ २ ॥

ब्रह्मचर्यादुत्तमं गार्हस्थ्यमभिधाय ततोऽप्युत्तमं वानप्रस्थाश्रमं वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतो गृहस्थादुत्तमो वनस्थः । यदाऽऽहुः—

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता यो यः पश्चात्स उत्तमः' इति ॥

अतो गृहस्थधर्माभिधानानन्तरं वानप्रस्थधर्माभिधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

यमादिसहितः शुद्धस्तपः कुर्यात्समाहितः ॥
शाकमूलफलाशी स्यात्तेनेशं पूजयेद्बुधः ॥ ३ ॥

तेनेशमिति । तपःप्रभृतिकं हि वनस्थस्य स्वधर्मः । स्वधर्मानुष्ठानमेवेश्वरस्य पूजा ॥

'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयाद्ग्रासान्षोडश बुद्धिमान् ॥
जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखलोमानि नोत्सृजेत् ॥ ४ ॥

षोडशेति । यत आहुः—

"अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ॥
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम्" इति ॥ ४ ॥

वेदाभ्यासं सदा कुर्याद्वाग्यतः सुसमाहितः ॥
अग्निहोत्रं च जुहुयात्पञ्च यज्ञान्समाचरेत् ॥ ५ ॥
चीरवासा भवेत्कुर्यात्स्नानं त्रिषवणं बुधः ॥
सर्वभूतानुकम्पी स्यात्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ६ ॥

पञ्च यज्ञानिति। श्रूयते हि—'पञ्च वा एते महायज्ञाः। देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति। यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते। यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते। यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते। यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते। यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते' इति ॥५॥६॥

वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि वनजानि च ॥
एकवारं समश्नीयाद्रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ ७ ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधो भवेदध्यात्मचिन्तकः ॥
भूमौ शयीत सततं सावित्रीं च जपेद्बुधः ॥ ८ ॥

भौमानीति। शशादीनि। वनजानीति। वनं जलम्। जलजानि कच्छपादीनि—

"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या गोधाकच्छपशल्लकाः ॥
शशश्च नकुलश्च"

इति गृहस्थस्याभ्यनुज्ञातान्यपि। तथा मधु माक्षिकं च वनस्थेन वर्जनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रोधपैशून्यनिद्रादि दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यान्मासि मासि वने स्थितः ॥९॥

कृच्छ्रं चान्द्रायणमिति। कृच्छ्रलक्षणानि मनुनोक्तानि—

"त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं तु नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः" इति ॥

एकभक्तादिषु ग्राससंख्याऽपस्तम्बेन—

'सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम्' इति ॥

तत्प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम्—

'कुक्कुटाण्डप्रमाणेन यथा चाऽऽस्यं विशेत्सुखम्' इति ॥

चान्द्रायणं पञ्चविधम्। पिपीलिकामध्यं यवमध्यमृषिचान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणं चेति। पिपीलिकामध्यमाह वसिष्ठः—

'मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश।
ग्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ॥
ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत्' इति ।

यदाऽऽह यमः—

'एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत्पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥
त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव वा ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यंदिने रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत्सर्वकल्मषनाशनम्' इति ॥ ९ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशगः ॥
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ १० ॥

पञ्चतपा इति । पञ्च तपांसि तापकानि दिक्चतुष्टयेऽग्नय उपर्यादित्यश्चेति यस्य स पञ्चतपाः । अभ्रावकाश इति । अभ्रदर्शनवानवकाशोऽभ्रावकाशो वृहवाद्यनावृतवरादिकस्तत्र गत इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपस्पृश्य त्रिषवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥
एकपादेन तिष्ठेत वायुभक्षोऽब्दमध्यमे ॥ ११ ॥
पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥
जीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ॥ १२ ॥
योगाभ्यासपरो भूत्वा ध्यायेत्पशुपतिं शिवम् ॥
कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ १३ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा । उपपूर्वः स्पृशिः स्नाने प्रयुज्यते त्रिषवणमुदकोपस्पर्शी चतुर्थकालपानभक्तः स्यादित्यादौ । वायुभक्षः पवनाहारः । तदशक्तो पयःप्रभृति शक्त्यनुसारेण कुर्यादित्यर्थः । स्मर्यते हि—

'मूलं फलं पय आपो वायुराकाश इति । उत्तरमुत्तरं ज्यायः' इति । अब्द-

भक्षयन् एकस्याब्दस्य संवत्सरस्य मध्ये सदा वायुमेव भक्षयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

अथवाऽग्नीन्समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥ १४ ॥

अधुना चतुर्थाश्रममाह । अथवाऽग्नीनित्यादि । स्मर्यते हि—

'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्' इति ।

"अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः" इत्यापस्तम्बोऽप्याह ॥ १४ ॥

सदोपनिषदभ्यासपरो वा स्यात्समाहितः ॥
त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याद्गृहस्थस्योक्तमन्त्रतः ॥ १५ ॥

गृहस्थस्येति । गृहस्थस्य य उक्तस्त्र्यम्बकमन्त्रः सप्रणवः पञ्चाक्षरश्च तेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यदा वैराग्यमुत्पन्नं तदैव प्रव्रजेद्वनी ॥
बहूदके वा हंसे वा मुमुक्षुः परहंसके ॥ १६ ॥

यदेति । एषा च प्रव्रज्या सत्येव वैराग्ये कार्या । बहूदके वेतिवचनात्माक्तनी कुटीचकविषया कुटीचकबहूदकादिचातुर्विध्यं च वक्ष्यमाणतत्तद्धर्मानुष्ठानसामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थया विकल्प्यते ॥ १६ ॥

सर्वं संग्रहरूपेण सम्यगुक्तं बृहस्पते ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया विद्धि सुव्रत ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्थाश्रम-
विधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहरूपेणेति । संन्यासभेदानामुद्देशमात्रमत्र वनस्थेनानुष्ठेयतया वनस्थधर्माध्याये कथितम् । संन्यासधर्मप्रपञ्चस्त्वनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्था-
श्रमविधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

> अथातः संप्रवक्ष्यामि संन्यासं मुनिसत्तम ॥
> चतुर्विधास्तु विज्ञेया भिक्षवो वृत्तिभेदतः ॥ १ ॥
> कुटीचको मुनिश्रेष्ठस्तथैव च बहूदकः ॥
> हंसः परमहंसश्च तेषां वृत्तिं वदामि ते ॥ २ ॥

वनस्थप्रसङ्गेनोद्दिष्टमेव कुटीचकादिचतुष्टयं तद्धर्माभिधानाय पुनरनुवदति । अथात इति । अत उक्तमाश्रमत्रयं धर्मस्कन्धः सांसारिकफलविषय एव । श्रूयते हि—त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव । द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । अतस्ततो विरक्तस्यानन्तरमपुनरावृत्तिरूपब्रह्मप्राप्तये ज्ञानस्कन्धः संन्यास उच्यते । श्रूयते हि—"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति । ब्रह्मणि संस्था सम्यङ्निष्ठा यस्य चतुर्थाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थः स एवामृतत्वमपवर्गं प्राप्नोति । आश्रमान्तराणामपि ब्रह्मसंस्थात्वसंभवं प्राप्य परिहृतं हि तत्त्वविद्भिः—

> "लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा नवा ।
> यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥
> अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मिणे कथम् ।
> कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः" इति ।

विवृतं चैतत्तैरेव त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्राऽऽश्रमानधिकृत्य "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति" इति । आश्रमानुष्ठायिनां पुण्यलोकमभिधाय "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते । सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलोककामिन आश्रमिणोऽपि संभाव्यते । आश्रमकर्माण्यनुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्मनिष्ठायाः कर्तुं सुकरत्वात् । न हि लोककामी ब्रह्म न जानीयादिति निषेधोऽस्ति, तस्मादस्ति सर्वस्याऽऽश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठेति प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागेनानन्यचित्ततया ब्रह्मणि समाप्तिः । नचासौ कर्मशूरे संभ-

---

१ ब. °स्यात्वं सं° । २ घ. प्राप्य । ३ क. °धर्मो अ° । ४ क. °हृस्वता° । ५ क. °लोककामिभि° ।
६ ग. क. °रित स° ।

वति कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मभि-
क्षेति । वृत्तिभेदत इति । आचारभेदतः ॥ १ ॥ २ ॥

कुटीचकश्च संन्यस्य स्वे स्वे वेश्मनि नित्यशः ॥
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ॥ ३ ॥
शिखी यज्ञोपवीती स्यात्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥
सपवित्रश्च काषायी गायत्रीं च जपेत्सदा ॥ ४ ॥
सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं च त्रिसंधिषु ॥
शिवलिङ्गार्चनं कुर्याच्छ्रद्धयैव दिने दिने ॥ ५ ॥

तत्र कुटीचकस्य वृत्तिमाह—कुटीचकश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

बहूदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ॥
सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यमेकान्नं परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

बहूदकस्य वृत्तिमाह—बहूदकश्चेति ॥ ६ ॥

गोवालरज्जुसंबद्धं त्रिदण्डं शिक्यमद्भुतम् ॥
पात्रं जलपवित्रं च कौपीनं च कमण्डलुम् ॥ ७ ॥
आच्छादनं तथा कन्थां पादुकां छत्रमद्भुतम् ॥
पवित्रमजिनं सूचीं पक्षिणीमक्षसूत्रकम् ॥ ८ ॥

जलपवित्रं जलशोधनवस्त्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

योगपट्टं बहिर्वस्त्रं मृत्खनित्रीं कृपाणिकाम् ॥
सर्वाङ्गोद्धूलनं तद्वत्त्रिपुण्ड्रं चैव धारयेत् ॥ ९ ॥

मृत्खनित्रीमिति । मृत्खन्यते यया स्नानाद्यर्थं तां कृपाणिकां कृपाणाकार-
तीक्ष्णलोहघटितां यष्टिम् ॥ ९ ॥

शिखी यज्ञोपवीती च देवताराधने रतः ॥
स्वाध्यायी सर्वदा वाचमुत्सृजेत्स्थानतत्परः ॥ १० ॥

स्वाध्यायीति । स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमित्यापस्तम्बः ॥ १० ॥

संध्याकालेषु सावित्रीं जपन्कर्म समाचरेत् ॥
हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ ११ ॥
कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ॥ १२ ॥
त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याच्छिवलिङ्गं समर्चयेत् ॥
अष्टग्रासं सकृन्नित्यमश्नीयात्सशिखं भवेत् ॥ १३ ॥
संध्याकालेषु सावित्रीजपमध्यात्मचिन्तनम् ॥
तीर्थसेवां तथा कृच्छ्रं तथा चान्द्रायणादिकम् ॥१४॥

हंसस्य वृत्तिमाह—हंसः कमण्डलुमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कुर्वन्ग्राममेकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत् ॥
परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मितम् ॥ १५ ॥
शिक्यं जलपवित्रं च पवित्रं च कमण्डलुम् ॥
पक्षिणीमजिनं सूचीं मृत्खनित्रीं कृपाणिकाम् ॥१६॥
शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म परित्यजेत् ॥
कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिकाम् ॥१७॥
योगपट्टं बहिर्वस्त्रं पादुकां छत्रमद्भुतम् ॥
अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् ॥ १८ ॥

परमहंसस्याऽऽह—परहंसस्त्रिदण्डमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्यादुद्धूलनं मुदा ॥
ओमोमिति च त्रिः प्रोच्य परहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥१९॥

ओमोमिति । अजपासहितेन प्रणवेन त्रिरुक्तेन त्रिपुण्ड्रं कुर्यात् ॥ १९ ॥

मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा दारुपात्रं च वैणवम् ॥
पाणिपात्रं च गृह्णीयादाचम्यैव तथोदरम् ॥ २० ॥

हेयोपादेयविभागविवक्षया प्रथमं साधारण्येन संभवत्पात्रजातमुद्दिशति—

---

१ ड. पिबेद् । २ क. ख. घ. 'रमहं' । ३ ड. 'भवान्या' ।

मृत्पात्रमिति। एतच्चालाबुपात्रस्याप्युपलक्षणम्। 'मृत्पात्रमलाबुपात्रं दारुपात्रं वा' इत्यारुणिश्रुतेः। उद्दिष्टमध्य उपादेयमाह—दारुपात्रमिति। एतच्च कांस्यव्यतिरिक्तस्योक्तस्योपलक्षणम्। उपादेयमन्यदपि समुच्चिनोति—तथोदरमिति ॥ २० ॥

बहूदकानां हंसानां पाणिपात्रं तथोदरम् ॥
कांस्यपात्रं न विध्युक्तं मृत्पात्रमिति हि श्रुतिः ॥२१॥
माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ॥
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥ २२ ॥
तस्माद्योगानुगुण्येन भुञ्जीत परहंसकः ॥
अभिशस्तं समुत्सृज्य सार्ववर्णिकमाचरेत् ॥ २३ ॥
उत्तरोत्तरलाभे तु पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥
गुरुशुश्रूषया नित्यमात्मज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २४ ॥

एतच्च न केवलं परमहंसानामेवेत्याह—बहूदकानामिति। पात्रान्तरमपि समुच्चिनोति—पाणिपात्रमिति। यथोदरं तथा पाणिपात्रं चेत्यर्थः। तथा चाऽऽरुणिश्रुतिः—'पाणिपात्रमुदरपात्रं च' इति। उपादेयमभिधाय हेयमाह—कांस्यपात्रं नेति। मृत्पात्र मिति हि श्रुतिरिति यथोदीरितारुणिश्रुतिः ॥२१॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्नानं शौचमभिध्यानं सत्यानृतविवर्जनम् ॥
कामक्रोधपरित्यागं हर्षरोषविवर्जनम् ॥ २५ ॥

सत्यानृतविवर्जनमिति। असत्यवत्सत्यमपि व्यवहारं शक्यं विवर्जयेत्। चित्तैकाग्र्यविरोधादित्यर्थः। श्रूयते हि—'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति। स्मर्यते च—

"त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज"।

इति ॥ २५ ॥

---

१ ग. 'तिक्रमस्यो'। २ ङ. 'वर्जितम्'। ३ ङ. जानीथ। ४ ग. 'सि तत्यज'।

लोभमोहपरित्यागं दम्भदर्पादिवर्जनम् ॥
चातुर्मास्यं च सर्वेषां वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २६ ॥

चातुर्मास्यमिति । वर्षास्वेकत्र वासं चत्वारो मासाश्चातुर्मास्यम् । तद्धितार्थे द्विगुः । 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे' इति ष्यञ् ॥ २६ ॥

कुटीचकाश्च हंसाश्च तथैव च बहूदकाः ॥
सावित्रीमात्रसंपन्ना भवेयुर्मोक्षकारणात् ॥ २७ ॥

सर्वेषां चतुर्विधानां यतीनां परमहंसव्यतिरिक्तस्य प्रधानं जप्यमाह—कुटीचका इति । मोक्षं प्रयोजनमुद्दिश्य सावित्र्यैव तत्त्वमनुसंदध्युरित्यर्थः ॥ २७॥

प्रणवाद्यास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ॥
तस्मात्प्रणवमेवैकं परहंसः सदा जपेत् ॥ २८ ॥

परमहंसस्य प्रणवैकनिष्ठतां विवक्षुः प्रणवस्योत्कृष्टतामाह—प्रणवाद्या इति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह "ब्रह्मोपाप्नवानीति" "ब्रह्मैवोपाप्नोति" इति श्रुतेः । प्रणवे पर्यवस्थिता इति । प्रणवस्य वेदत्रयसारत्वात्तत्प्रतिनिधित्वम् । तथात्वं च श्रूयते छन्दोगोपनिषदि बहृचब्राह्मणे च । लोकदेववेदव्याहृत्यक्षरत्रयसारत्वं प्रणवस्य । तैत्तिरीयोपनिषदि च ब्रह्मयज्ञप्रकरणे "ओमिति प्रपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रति" इति ॥ २८ ॥

संध्याकालेषु शुद्धात्मा प्रणवेन समाहितः ॥
षट्प्राणायामकं कुर्याज्जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ २९ ॥
विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ॥
यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत्संन्यासिनां वरः ॥ ३० ॥

षडिति । षण्णां प्राणायामानां समाहारः षट्प्राणायामम् । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः' इति न ङीप् । स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्रमाद्वाऽक्रमतो विद्वानुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥
उत्तमां वृत्तिमापन्नो न नीचां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ३१ ॥

क्रमादिति । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति

---

१ घ. 'हंसादिरि' । २ क. ख. ग. ङ. भक्ष्यादिभ्यः ।

जाबालश्रुतिः । अक्रमतो वेति । "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा" इति वचनेव ॥ ३१ ॥

उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य नीचां वृत्तिं समाश्रितः ॥
आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ३२ ॥
प्रव्रजन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ॥
एष मे मण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ३३ ॥
रूपं तु द्विविधं प्रोक्तं चरं वाऽचरमेव च ॥
चरं संन्यासिनां रूपमचरं मृन्मयादिकम् ॥ ३४ ॥
यस्याऽऽश्रमे यतिर्नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥
न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ३५ ॥
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ॥
वेषमात्रेण संन्यासी पूज्यः सर्वेश्वरो यथा ॥ ३६ ॥
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां ब्रह्मा देवः प्रकीर्तितः ॥
गृहस्थानां च सर्वे स्युर्यतीनां तु महेश्वरः ॥ ३७ ॥
वानप्रस्थाश्रमस्थानामादित्यो देवता मता ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु पूज्यः संन्यासिनां हरः ॥ ३८ ॥
मृते न दहनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ॥
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽध्वर्युणा मुने ॥
अश्वत्थे स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ॥ ४० ॥
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वं नश्यति पातकम् ॥
अन्येषामपि भिक्षूणां खननं पूर्वमाचरेत् ॥ ४१ ॥

---

१ ग. 'चाल्पिषु' । २ ख. 'वंकर्मे' । ३ ख. ग ।

पश्चाद्गृही यथाशास्त्रं कुर्याद्दहनमुत्तमम् ॥
अश्वमेधफलं तस्य स्नानमात्राद्विशुद्धता ॥ ४२ ॥
सर्वमुक्तं समासेन तव शिष्यस्य धीमतः ॥
तस्मादेतद्विजानीहि वेदान्तार्थप्रकाशनम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधिनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अश्वत्थे स्थापित इति । तेनाध्वर्युणा । तत्राश्वत्थस्य स्थापनमात्रेणापि शिवलिङ्गस्थापनेन यत्फलं तल्लभ्यत इत्यर्थः । तस्य प्रकृतस्य तस्मिन्स्थाने स्थापितस्याश्वत्थस्य महेश्वरस्य वा दर्शनस्पर्शनाभ्यां सर्वपातकनाश इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधिनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं समासतः ॥
दोषाणामपनुत्त्यर्थं सर्वभूतानुकम्पया ॥ १ ॥

नित्यधर्माभिधानानन्तरं नैमित्तिकधर्माभिधानायाध्यायान्तरमारभ्यते—अथात इति । यत उक्तस्य विधिनिषेधात्मकस्य नित्यस्य धर्मस्य प्रमादादिना व्यतिक्रमे तन्निमित्तप्रायश्चित्तापेक्षाऽतो नित्यानन्तरं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ॥
एते वेदविदां श्रेष्ठा महापातकिनः स्मृताः ॥ २ ॥

अपनोदनीयान्प्रधानदोषाननुक्रामति—ब्रह्महेति। तथाच च्छान्दोग्योपनिषदि 'स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरंस्तैः'' इति ॥ २ ॥

---

१ क. ख. । २ क. °म्भो ।

एभिः सह वसेद्यस्तु संवत्सरमसावपि ॥
ब्रह्महा निर्जनेऽरण्ये कुटीं कृत्वा वसेन्नरः ॥ ३ ॥
द्वादशाब्दानि संतप्तः सर्वदा विजितेन्द्रियः ॥
भिक्षामाहृत्य भुञ्जीत स्वदोषं ख्यापयन्नृणाम् ॥ ४ ॥

वसेदिति वचनात्सहवासादिनैव संवत्सरात्पातित्यम्। याजनाध्यापनयौन-संबन्धैस्तु सद्यः पातित्यम्। यदाह याज्ञवल्क्यः—

"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानाशनादितः"

इति। उक्तनिमित्तानामुद्देशक्रमेण प्रायश्चित्तान्याह—ब्रह्महा निर्जन इत्यादि ॥ ३ ॥ भुञ्जीतेति ॥ ४ ॥

शाकमूलफलाशी वा कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥
संपूर्णे द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५ ॥
अकामकृतदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मुने ॥
कामतश्चेन्मुनिश्रेष्ठ प्राणान्तिकमुदीरितम् ॥ ६ ॥
अथवा मुनिशार्दूल पापशुद्ध्यर्थमात्मनः ॥
ग्रामादनलमाहृत्य प्रविशेत्परितापतः ॥ ७ ॥
पश्चादनशनो भूत्वा धर्मयुद्धेऽथ वाऽनले ॥
अप्सु वा मुनिशार्दूल महाप्रस्थानकेऽपि वा ॥ ८ ॥
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक्प्राणान्परित्यजेत् ॥
सुरापानादिदोषोऽपि नश्यत्यनेन सुव्रत ॥ ९ ॥
अग्निवर्णां सुरां तप्तां प्राणविच्छेदनक्षमाम् ॥
पीत्वा नष्टशरीरस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ १० ॥
गोमूत्रं वा घृतं तोयं गोशकृद्रसमेव वा ॥
अतितप्तं पिबेत्तेन मृतो मुच्येत दोषतः ॥ ११ ॥

---

१ घ. क. 'पयेन्नृ'। २ ग. 'न्। यज'। ३ घ. क. 'नयोनिसं'। ४ ख. 'नाद्यनयानाशना-न्नयात्' इ°। ५ घ. उक्तानां नि°। ६ ग. 'नामनुद्द'। ७ क. 'तापितः। ८ घ. 'द्यते ते'।

सुवर्णस्तेयकृत्साक्षाद्राजानमभिगम्य तु ॥
स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥१२॥
आयसं मुसलं तीक्ष्णं गृहीत्वा स्वयमेव तु ॥
हन्यात्सकृत्प्रयोगेण राजा तं पुरुषाधमम् ॥ १३ ॥

शवशिरोध्वजमिति । स्मर्यते हि—
'शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन्' इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मुच्यते स्तेयदोषेण नास्ति राज्ञोऽपि पातकम् ॥
अवगूहेत्स्त्रियं तप्तामयसा निर्मितां नरः ॥ १४ ॥
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्पाट्याऽऽधाय चाञ्जलौ ॥
दक्षिणां दिशमागच्छेद्यावत्प्राणविमोचनम् ॥ १५ ॥

अवगूहेदिति । आश्लिष्येत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अनेन विधिना युक्तो मुच्यते गुरुतल्पगः ॥
तप्तकृच्छ्रं चरेत्तप्तः संवत्सरमतन्द्रितः ॥ १६ ॥
महापातकिनां नृणां संसर्गात्स विमुच्यते ॥
मातरं मातृसदृशीं भागिनेयीं तथैव च ॥ १७ ॥

तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्रलक्षणमुक्तं यमेन—

'त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
तप्तकृच्छ्रं विजानीयाच्छीते शीतमुदाहृतम्' इति ॥

अम्भःप्रभृतीनां परिमाणमुक्तं पराशरेण—

'षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥
पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते' इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

मातृष्वसारमारुह्य कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रकौ ॥
चान्द्रायणं च कुर्वीत तत्पापविनिवृत्तये ॥ १८ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रकाविति । द्विरावृत्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रकं कुर्यात् । तल्लक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

---

१ क. 'पस्य नि' ।

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्' इति।

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालस्तस्मिन्नेव काले केवलपयसैव वा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वसारं मुनिशार्दूल गत्वा दुहितरं तु वा ॥
कृच्छ्रं सांतपनं कुर्याद्दोषशुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ १९ ॥

कृच्छ्रं सांतपनमिति। तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः--

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रं चोपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं भवेत्" इति ॥ १९ ॥

भ्रातृभार्याभिगमने चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
चरेत्पापविशुद्ध्यर्थं संतप्तो ब्राह्मणोत्तमः ॥ २० ॥
पैतृष्वसेयीगमने मातुलादुत्थितां स्त्रियम् ॥
चान्द्रायणं चरेदेकं कामतोऽकामतोऽपि वा ॥ २१ ॥
अवशिष्टासु सर्वासु द्विजस्त्रीषु महामुने ॥
गत्वा कृच्छ्रं चरेत्तप्तमेकं तद्दोषशान्तये ॥ २२ ॥
क्षत्रियाणां च वैश्यानां स्त्रीषु गत्वा द्विजश्चरेत्।
कृच्छ्रमन्यासु बहुशो गत्वा कृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥ २३ ॥
ब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वा कामतो मुनिसत्तम ॥
संवत्सरं चरेद्भैक्ष्यं वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ २४ ॥
स्वपापकीर्तनं कुर्वन्स्नात्वा त्रिषवणं पुनः ॥
तस्मात्पापात्प्रमुच्येत षण्मासात्कामवर्जितः ॥ २५ ॥
अग्निकार्यपरित्यागे रेतोत्सर्गे समाहितः ॥
स्नात्वा प्रणवसंयुक्तां व्याहृतीं च तथैव च ॥ २६ ॥
सावित्रीं सशिरां मौनी जपेदयुतमादरात् ॥
यतीनामिन्द्रियोत्सर्गे स्नात्वा शुद्धः समाहितः ॥ २७ ॥

---

१ क. ग. 'ह्येषाम'। २ घ. चरेद्बुधः। ३ ग. कुर्यात्स्नात्वा।

प्रणवं परमात्मानं जपेदयुतमादरात् ॥
द्विजस्त्रीगमने भिक्षुरवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ २८ ॥
अन्यासु बुद्धिपूर्वं चेत्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
हत्वा वैश्यं च राजानं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ २९ ॥
क्रमान्मासत्रयं पूर्वं षाण्मासिकमनन्तरम् ॥
ब्राह्मणस्तु विमुच्येत शूद्रं हत्वाऽर्धमासतः ॥ ३० ॥
विहिताकरणे तद्वत्प्रतिषिद्धातिसेवने ॥
वेदविप्लावने चैव गुरुद्रोहेऽन्यकर्मणि ॥ ३१ ॥
तप्तकृच्छ्रं चरेत्तेन मुच्यते सर्वदोषतः ॥
अथ वा सर्वपापानां विशुद्ध्यर्थं समाहितः ॥ ३२ ॥
कुर्वञ्शुश्रूषणं नित्यं वेदान्तज्ञानभाषिणाम् ॥
श्रद्धाविनयसंयुक्तः शान्तिदान्त्यादिसंयुतः ॥ ३३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यावज्ज्ञानोदयं तावद्वेदान्तार्थं निरूपयेत् ॥
नास्ति ज्ञानात्परं किंचित्पापकान्तारदाहकम् ॥ ३४ ॥
मासमात्राद्विनश्यन्ति क्षुद्रपापानि सुव्रत ॥
षण्मासश्रवणात्सर्वं नश्यत्येवोपपातकम् ॥ ३५ ॥
महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ॥
नश्यन्ति वत्सरात्सर्वे सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३६ ॥

नास्ति ज्ञानादिति । उक्तं गीतासु—
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा" इति ॥३४॥३५॥३६॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् ॥
तस्य संसारविच्छित्तिः श्रवणादिति हि श्रुतिः ॥३७॥

---

१ क. ख. ग. 'वै षण्मा' । २ ङ. निवेदयेत् ।

यः श्रद्धयेति । श्रवणाच्छब्दशक्तितात्पर्यावधारणन्यायानुसंधे वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् । तस्य संसारविच्छित्तिरित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिरस्तीति सा चेयम्—

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इति ॥ ३७ ॥

एवमभ्यसतस्तस्य यदि विघ्नोऽभिजायते ॥
सर्वलोकान्क्रमाद्भुक्त्वा भूमौ विप्रोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

एवमभ्यसत इति । अर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्—

"प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते" इति ॥ ३८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नः शान्तः सत्यपरायणः ॥
पुनश्च पूर्वभावेन विद्वांसं पर्युपासते ॥ ३९ ॥

पुनश्चेति ।

'पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः" इति ।

पर्युपासते । पर्युपास्ते । शपो लुगभावश्छान्दसः ॥ ३९ ॥

तत्संपर्कात्स्वमात्मानमपरोक्षीकृतो मुनिः ॥
स्वप्नादिव विमुच्येत स्वसंसारमहोदधेः ॥ ४० ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वमुक्त्यर्थं बृहस्पते ॥
सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्तविधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अपरोक्षीकृत इति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । आत्मानं प्रति यदपरोक्षीकरणं तस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्तविधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ क. ग. ङ. 'व्रता' ।

चन्द्रलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
षष्ठ्यामादित्यमुद्दिश्य ब्राह्मणांनेव भोजयेत् ॥ १८ ॥
सूर्यलोकमवाप्नोति सुखमक्षय्यमश्नुते ॥
पञ्चम्यां पार्वतीं विप्रानुद्दिश्यान्नेन भोजयेत् ॥ १९ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥
चतुर्थ्यां ब्राह्मणाञ्शुद्धाँल्लक्ष्मीमुद्दिश्य भोजयेत् ॥२०॥
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा महालक्ष्मीमवाप्नुयात् ॥
तृतीयायां द्विजः स्नात्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्सकृत् ॥२१॥
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि महादेवो वशो भवेत् ॥
द्वितीयायां विशुद्धायां ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ २२ ॥
तस्य वाचि सदा वेदा नृत्यन्ति स्म महामुने ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
प्रथमायां पवित्रायां परब्रह्मार्पणं द्विजः ॥
यो ब्राह्मणमुखे कुर्याच्छ्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ २४ ॥

पक्षयोरपीति । यत्तु 'शुक्लामेव सदा गृही' इति तद्गृहस्थोऽपि शुक्लां शुद्धां कामानुपहतामिति हि व्याचक्षते । यदाहुः—
"सकामानां गृहस्थानां काम्यव्रतनिषेधनात्" इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥
ब्राह्मणाय मुदा दद्याच्छुक्लां गामुत्तमां नरः ॥ २५ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाद्ब्रह्म स गच्छति ॥
यो दद्यात्कन्यकां शुद्धां ब्राह्मणाय विभूषिताम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥
येन केन प्रकारेण यं यं देवं समर्चयेत् ॥
तं तं देवं समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥

---

१ क. °नान्भोजयेद्द्विजः ॥ १८ ॥ सू° । २ क. भित्त्वा । ३ क. ख. °येद्द्विजः ।

स सर्वसमतामिति ।

> "सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
> साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥
> निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः"

इति गीतासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

> यं यं कामयते लोकं तं तमुद्दिश्य भक्तिमान् ॥
> आत्मज्ञं ह्यर्चयेन्नित्यमात्मज्ञमिति हि श्रुतिः ॥ २८ ॥

आत्मज्ञमिति हि श्रुतिरिति । मुण्डकोपनिषदि—

"यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः" इति ॥ २८ ॥

> क्रिमिकीटपतङ्गेभ्यः श्रेष्ठाः पश्वादयस्तथा ॥
> पश्वादिभ्यो नराः श्रेष्ठा नरेभ्यो ब्राह्मणास्तथा ॥२९॥
> ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥
> कृतबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यः संन्यासिनो वराः ॥ ३० ॥
> तेषां कुटीचकाः श्रेष्ठा बहूदकसमाश्रिताः ॥
> बहूदकाद्वरो हंसो हंसात्परमहंसकः ॥ ३१ ॥
> परहंसादपि श्रेयानात्मविन्नास्त्यतोऽधिकः ॥
> तस्मादात्मविदः पूज्याः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ३२ ॥

तस्मादात्मविदः पूज्या इति यदुक्तं तत्र हेतुत्वेनाऽऽत्मविद्यायाः सर्वतः प्राशस्त्यमाह—क्रिमिकीटेत्यादिना ।

मनुरप्याह—

> "भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
> बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥
> ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
> कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥

ब्रह्मविद्भ्यः परं किंचिन्न भूतं न भविष्यति" ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

१ क. कृतनिश्चयाः । २ क. ख. ग. ङ. तथ ।

ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं पूजयेन्नरः ॥
आरोग्यकाम आदित्यं बलकामः समीरणम् ॥ ३३ ॥
कीर्तिकामोऽनलं तद्वन्मेधाकामः सरस्वतीम् ॥
ज्ञानकामो महादेवं सिद्धिकामो विनायकम् ॥ ३४ ॥
भोगकामस्तु शशिनं मोक्षकामस्तु शंकरम् ॥
वैराग्यकामो विद्वांसं पुष्टिकामः शचीपतिम् ॥ ३५ ॥

तिथिभेदेन देवताभेदाः प्रागुक्ताः । कामनाभेदेन तानाह—ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

व्रतान्याचरतः श्रद्धाभक्तिभ्यां संयतः शुचिः ॥
क्षीयन्ते पापकर्माणि क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिः॥३६॥
ज्योतिष्टोमादिकं कर्म यः कुर्याद्विधिपूर्वकम् ॥
स देवत्वमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३७ ॥
यः श्रद्धया युतो नित्यं शतरुद्रियमभ्यसेत् ॥
अग्निदाहात्सुरापानादकृत्याचरणात्तथा ॥ ३८ ॥

क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिरिति । कठवल्लीषु हि श्रूयते—

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'

इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मुच्यते ब्रह्महत्याया इति कैवल्यशाखिनः ॥
शतशाखागतं साक्षाच्छतरुद्रियमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

कैवल्यशाखिन इति । श्रूयते हि कैवल्योपनिषदि—"यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति, सुरापानात्पूतो भवति, ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, कृत्याकृत्यात्पूतो भवति' इति । साक्षात्प्रत्यक्षभूता याः शतसंख्याका अध्वर्युशाखास्तासु सर्वासु गतमित्यर्थः । शतं रुद्रा देवता अस्येत्यर्थे 'शतरुद्राद्घश्च'

---

१ क. 'न दैवता' । २ घ. 'ति वै भु' । ३ क. ख. 'यमद्भुतम्' । ४ ख. ग. 'त्यात्पूतो ।

इति धः । शतं सहस्रमित्यपरिमितपर्यायाः 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्' इति हि श्रूयते ॥ ३९ ॥

तस्मात्तज्जपमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥
चमकं च जपेद्विद्वान्सर्वपापप्रशान्तये ॥ ४० ॥

चमकं चेति । वसोर्धाराम् 'अग्नाविष्णू सजोषसे' इत्यादिकाम् ॥ ४० ॥

सहस्रशीर्षासूक्तं च शिवसंकल्पमेव च ॥
जपेत्पञ्चाक्षरं चैव सतारं तारणक्षमम् ॥ ४१ ॥
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ॥
तत्र नानाविधान्भोगान्भुक्त्वा कर्मपरिक्षयात् ॥४२॥

शिवसंकल्पम् । 'येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्' इत्यादिकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भूलोके जायते पुण्यं पापं वा कुरुते पुनः ॥
यावज्ज्ञानोदयं तावज्जायते म्रियतेऽपि च ॥ ४३ ॥

यावज्ज्ञानोदयमिति । ज्ञानमुदेति यस्मिन्दिने तज्ज्ञानोदयं तद्यावद्याति तावदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

असुखे सुखमारोप्य विषयेऽज्ञानतो नरः ॥
करोति सकलं कर्म तत्फलं चावशोऽश्नुते ॥ ४४ ॥
अहो मायावृतो लोकः स्वात्मानन्दमहोदधिम् ॥
विहाय विवशः क्षुद्रे रमते किं वदामि तम् ॥ ४५ ॥
तस्मान्मायामयं भोगमसारमखिलं नरः ॥
विहाय विमलं नित्यमात्मानन्दं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥
सर्वसंग्रहरूपेण मयेहं सम्यगीरितम् ॥
तस्मात्त्वं सकलं त्यक्त्वा स्वात्मानन्दे कुरु श्रमम् ॥४७॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे दानधर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अज्ञानत इत्यारोपे हेतुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे दानधर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'इयत्तात्' ।

(अथ नवमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पापकर्मफलं मुने ॥
खरोष्ट्रसूकराजाविगजाश्वमृगपक्षिणाम् ॥ १ ॥
चण्डालपुल्कसत्वं च प्राप्नोति ब्रह्महा क्रमात् ॥
दस्यूनां विड्भुजां योनिं पक्षिणां च तथैव च ॥ २ ॥
क्रिमिकीटपतङ्गानां सुरापः प्राप्नुयाद्द्विजः ॥
राक्षसानां पिशाचानां चोरो याति सहस्रशः ॥ ३ ॥
क्रव्याददंष्ट्रिणां योनिं तृणादीनां तथैव च ॥
क्रूरकर्मरतानां च प्राप्नोति गुरुतल्पगः ॥ ४ ॥
ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रमपहृत्य नराधमः ॥
ब्रह्मराक्षसतां याति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

स्वर्गापवर्गसाधने विहिते धर्मज्ञाने उपादानायाभिधाय हानाय निषिद्धं कर्माभिधातुं प्रतिजानीते—अथात इति। यतो हि विहितकारिणामपि निषिद्धापरित्यागे नरकः। अतो विहिताभिधानानन्तरं हानाय निषिद्धमुच्यत इत्यर्थः। बहुतरनरकोपभोगानन्तरं शेषेण खरोष्ट्रादिजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

धान्यचोरो भवेदाखुर्जलं हृत्वा प्लवो भवेत् ॥
कांस्यं हृत्वा भवेद्धंसः श्वा रसं नकुलो घृतम् ॥ ६ ॥
पयः काको भवेन्मांसं हृत्वा गृध्रो भवेत्तथा ॥
चक्रवाकस्तु लवणं बकस्तैलापहारतः ॥ ७ ॥

प्लव इति। प्लवो मण्डूकः। पक्षाद्यच् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौशेयं [1]तित्तिरिः क्षौमं हृत्वा दर्दुरसंज्ञकः ॥
पत्रशाकापहारेण बर्हिणः स्युर्नराधमाः ॥ ८ ॥

---

१ चाण्डा'। २ घ. 'भिधाना'। ३ घ. तैत्तिरिः।

श्वांऽन्नं हृत्वा भवेत्पुष्पं मर्कटः स्यात्तथैव च ॥
यानापहरणादुष्ट्रः पशुं हृत्वा भवेद्गजः ॥ ९ ॥

दर्दुरो भेकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शवभक्षणतो राजा वैश्यः पूयाशनो भवेत् ॥
श्येनाशनो भवेच्छूद्रो जलूको रक्तपो भवेत् ॥ १० ॥

शवभक्षणतो राजेति। योहि राजा न्यायेन प्रजाः परिपालयति स ब्राह्मणादनन्तरं प्रशस्यते। स्मर्यते हि—

'श्रेयान्प्रतिग्रहो राज्ञो नान्येषां ब्राह्मणादृते' इति।

यस्त्वन्यायकारी क्रूरो राजा स उच्यते शवभक्षणतो राजेति। स हि सूनिचक्रिध्वजिवेश्याभ्योऽपि निकृष्टः स्मर्यते—

"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥
दुष्टा दशगुणं प्रोक्ताः पूर्वादेते यथाक्रमम्" इति।

तथा—

"दशसूनिसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ॥
दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः" इति।

एवं वैश्यशूद्रयोरपि निकृष्टयोरिहाभिधानम्। न्यायवर्ती तु शूद्रः साधुः श्रियः साधुरित्यादिदर्शनं विद्यते। वैश्योऽपि न्यायवर्ती तुलाधारस्तीर्थसेविनो जाजलिब्राह्मणादुत्कृष्टः स्मर्यते। तस्य हि जाजलिं प्रत्येतद्वाक्यम्—

"जाजले तीर्थमान्येव मास्म देशातिथिर्भव" इति ॥ १० ॥

नैतावताऽलं विप्रेन्द्र पापकर्मफलोदयम् ॥
नरके वर्तनं चास्ति महाघोरेऽतिदारुणे ॥ ११ ॥
हस्तद्वंद्वं दृढं बद्ध्वा ततः शृङ्खलया तथा ॥
क्षिप्यते दीप्तवह्नौ च ब्रह्महाऽऽचन्द्रतारकम् ॥ १२ ॥
अतितप्तायसैर्दण्डैः पीड्यते यमकिंकरैः ॥
प्राणिहिंसापरो गाढं कल्पकोटिशतं मुने ॥ १३ ॥
तप्ततैलकटाहेषु बद्ध्वा हस्तौ पदद्वयम् ॥
क्षिप्यते यमदूतेन तैलचौरो महामुने ॥ १४ ॥

---

१ घ. श्वा वै ह°। २ क. °यहार°। ३ क. भवेद्वयः। ४ ख. ग. घ. °लचोरो।

पापकर्मणः फलमुदेति यस्मिन्वर्तने तदित्यर्थः । अधिकरण एतत् । तद्वर्तन-मेतावता नाकमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तप्तैताम्रकटाहेषु क्षिप्य मिथ्याभिशंसिनम् ॥
जिह्वामुत्पाटयन्त्याशु बहुशो यमकिंकराः ॥ १५ ॥

मिथ्याभिशंसिनमिति । अविद्यमानं दोषमारोपयन्तम् ॥ १५ ॥

तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः पिबेत्युक्त्वाऽऽयमायुधैः ॥
छिद्यते यमदूतैस्तु सुरापानरतो नरः ॥ १६ ॥
छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्ध्वा पिण्डीकृत्य पुनस्तथा ॥
क्षिप्यते पूयपूर्णेऽस्मिन्कटाहे गुरुतल्पगः ॥ १७ ॥
मातरं पितरं ज्येष्ठं गुरुमध्यात्मवेदिनम् ॥
महादेवं तथा वेदं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ १८ ॥
आदित्यं चन्द्रमग्निं च वायुं निन्दन्ति ये नराः ॥
कल्पकोटिशतं दिव्यं पच्यन्ते नरकालये ॥ १९ ॥
यतिहस्ते जलं चान्नं न दत्तं यैर्नराधमैः ॥
इक्षुवत्संप्रपीड्यन्ते मुद्गरैर्मुनिसत्तमाः ॥ २० ॥
पादे चाऽऽस्ये तथा पार्श्वे नाभौ शिश्ने गुदेऽक्षिणि ॥
निखन्यन्ते महातप्तैः शङ्कुभिश्चार्थहारिणः ॥ २१ ॥
अयसा निर्मितां कान्तां सुतप्तां झर्झरीकृताम् ॥
गाढमालिङ्ग्यते मर्त्यः परदारपरिग्रहात् ॥ २२ ॥
दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि सुतप्तं पुरुषं तथा ॥
श्रौतस्मार्तविहीना ये निषिद्धाचरणे रताः ॥ २३ ॥
पच्यन्ते नरके तीव्रे कल्पकोटिशतं सदा ॥
ये शिवायतनाराममवापीकूपमठादिकम् ॥ २४ ॥

१ ख. ग. घ. 'सैते त' । २ क. ख. 'सतैतत्क' । ३ क. ख. ग. 'त्तम ॥ २० ॥ पा' ।

उपद्रवन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र रमन्ति च ॥
व्यायामोद्वर्तनाभ्यङ्गस्नानपानान्नभोजनम् ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

क्रीडनं मैथुनं द्यूतमाचरन्ति मदोद्धताः ॥
ते च तद्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः ॥ २६ ॥

आचरन्ति प्रकृते देवाल्पपादो ॥ २६ ॥

निरयाग्निषु पच्यन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
वेदमार्गरताचार्यनिन्दां शृण्वन्ति ये नराः ॥ २७ ॥
द्रुतताम्रादिभिस्तेषां कर्ण आपूर्यतेऽनघ ॥ २८ ॥

निरया नरका एवाग्नयस्तेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

घोराख्ये नरके केचित्पच्यन्ते पापकर्मतः ॥
सुघोराख्ये तथा केचिदतिघोरे च केचन ॥
महाघोराभिधे केचिद्घोररूपे च केचन ॥ २९ ॥
करालाख्ये तथा केचित्तथा केचिद्भयानके ॥
कालरात्रौ महापापास्तथा केचिद्भयोत्कटे ॥ ३० ॥
केचिच्चण्डाभिधे केचिन्महाचण्डाभिधे सदा ॥
चण्डकोलाहले केचित्प्रचण्डायां च केचन ॥ ३१ ॥
तथा पद्माभिधायां च पद्मावत्यां च केचन ॥
तथा केचन भीमायां केचिद्भीषणसंज्ञिते ॥ ३२ ॥
कराले तु तथा केचिद्विकराले च केचन ॥
वज्रे त्रिकोणसंज्ञे च पञ्चकोणे च केचन ॥ ३३ ॥
सुदीर्घे वर्तुलाख्ये च सप्तभौमे च केचन ॥
अष्टभौमे च दीप्ते च रौरवे चैव केचन ॥ ३४ ॥

घोरसुघोरादयो नरकविशेषाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

केचिदन्येषु पापिष्ठाः पच्यन्ते विवशा भृशम् ॥
अहो कष्टं महाप्राज्ञ पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

पापकर्मणां फलमुदेति यस्मिन्नरकजाते तत्पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

एवं पापफलं ज्ञात्वा मुने ज्ञानरतो भव ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते मुने ॥ ३६ ॥
अहो ज्ञानं परित्यज्य मायया परिमोहिताः ॥
नरकेषु हि पच्यन्ते स्वप्रकल्पेषु दुःखिताः ॥ ३७ ॥

इहजन्मनि जन्मान्तरेषु च कृतस्य पापराशेरुपशमोपायस्य दुर्ज्ञानत्वात्प्रा-तिस्विकप्रायश्चित्तकरणासंभवात्सकलपापनिर्हरणस्य सुकरमेकमुपायमाह—एवं पापेति ॥

"परोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥
अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः" ॥

इति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं पापफलं भुक्त्वा महादेवप्रसादतः ॥
पश्चाद्भूमौ विजायन्ते मानुष्ये कर्मसाम्यतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
पापकर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मानुष्ये मनुष्यलोके। कर्मसाम्यतः पुण्यपापकर्मणोरुभयोरपि युगपत्परिपाके।

'समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः'

इत्यग्रे वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पाप-कर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ क. 'रता'। २ ख. 'निबर्हण'।

(अथ दशमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि देहोत्पत्तिं महामुने ॥
शृणु वैराग्यसिद्ध्यर्थमात्मशुद्ध्यर्थमेव च ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणां वेदान्तवाक्यश्रवणं मध्यमाधिकारिणां च कर्माणि ज्ञानसाधनमभिधाय कर्मभिः प्रक्षीणप्रतिबन्धकदुरितानामपि रजसा विक्षिप्तचेतसां सहसा मनस ऐकाग्र्यासंभवात्तदर्थं नाडीशुद्धिपुरःसरमष्टाङ्गयोगं वक्तुं प्रथमं पिण्डोत्पत्तिमाह—अथात इति । यत उक्तपापकर्मफलज्ञानवद्देहोत्पत्तिज्ञानमपि वैराग्योपयोगि, अतस्तदनन्तरमित्यर्थः । देहोत्पत्तिक्रमकथने हि गर्भक्लेशवर्णनाद्वैराग्यं जायते । अत एव च योगसाधनप्रवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञानमपि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुण्यैर्देवत्वमाप्नोति पापैः स्थावरतामियात् ॥
समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ २ ॥

पुण्यैर्देवत्वमिति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तत्राऽऽहुत्या रविर्नित्यं वर्धते मुनिसत्तम ॥
सूर्याद्वृष्टिर्विजायेत वृष्टेरोषधयः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽहुत्येति । यदाहुः—

'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ॥ ३ ॥

ओषधीभ्योऽन्नमन्नं च नित्यं भुङ्क्ते च मानवः ॥
पञ्चभूतात्मकं भुक्तं किट्टसारात्मना द्विधा ॥ ४ ॥
पुनर्द्विधा भवेत्सारः स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥
किट्टमूत्रपुरीषास्थिमेदस्नाय्वात्मना भवेत् ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकं भुक्तमिति । श्रूयते हि—'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य

१ घ °मननाधि° । २ ङ. भुक्तं किट्टसारा° ।